

PROGRESS

JOURNAL OF YOUNG RESEARCHERS

NR 17 / 2025

Wszystkie teksty w niniejszym numerze ukazują się w ramach licencji
CC BY 4.0 International

PROGRESS

JOURNAL OF YOUNG RESEARCHERS

NR 17 / 2025

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO

GDAŃSK 2025

Rada naukowa

prof. Nelson Jorge Ribeiro Duarte (Polytechnic Institute of Porto)
prof. Andriy Smitiukh (Odesa I.I.Mechnikov National University)
prof. dr hab. Bernard Lammek (Uniwersytet Gdański)
prof. dr hab. Maria Mendel (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Joanna Fac-Beneda, prof. nadzw. (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Anna Dziadkiewicz, prof. nadzw. (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Angelika Kędzierska-Szczepaniak, prof. nadzw. (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Arnold Kłonczyński, prof. nadzw. (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Alicja Węgrzyn, prof. nadzw. (Instytut Biochemii i Biofizyki Polskiej Akademii Nauk)
dr hab. Katarzyna Wojan, prof. nadzw. (Uniwersytet Gdański)
dr Anna CohenMiller (Nord University)
dr Henny Saptatia Drajati Nugrahani (Universitas Indonesia)
dr Lali Lindell (Linnaeus University)
dr Maja Maciejewska-Szałas (Uniwersytet Gdański)
dr Magdalena Markiewicz (Uniwersytet Gdański)

Redaktor naczelny

Dominik Bień

Zastępca Redaktora Naczelnego

Kornel Bielawski

Sekretarz redakcji

Anna Zajko

Redaktorzy

Edukacja i dydaktyka: Dominik Bień, Wacław Kulczykowski
Prawo, sprawiedliwość, prawa człowieka: Piotr Zieliński, Piotr Kitowski, Dawid Michalski
Zrównoważony rozwój i zdrowie: Karol Sikora, Anna Krajewska, Mateusz Baluk
Historia, dziedzictwo, tożsamość: Piotr Abryszeński, Andrzej Gierszewski, Piotr Syczak
Społeczeństwo i polityka: Kornel Bielawski, Wiktor Stekla-Płoszaj

Koncepcja graficzna serii

Karolina Johnson

Projekt okładki i stron tytułowych

Łukasz Gwizdała

Zdjęcie wykorzystane na okładce

Guillaume Périgois, blue and white flags on pole (z zasobów Unsplash, na prawach wolnego dostępu)

Redaktor Wydawnictwa

Jerzy Toczek

Proofreading

Joanna Miler-Cassino

Skład i łamanie

Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków własnych czasopisma „Progress. Journal of Young Researchers”

Adres redakcji czasopisma

Uniwersytet Gdański

ul. Polanki 63/29

80-306 Gdańsk

e-mail: progress@ug.edu.pl

www.progress.ug.edu.pl

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa

© Copyright by Uniwersytet Gdański

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISSN 2543-8638

ISSN 2543-9928 (on-line)

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206

e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl

wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: <https://wydawnictwo.ug.edu.pl/ksiegarnia-online/>

Spis treści

7 Wstęp

ARTYKUŁY NAUKOWE

- 10 **Jolanta Gola-Żurek**
Stan badań onomastycznych w Polsce, Bułgarii i Chorwacji
- 19 **Weronika Dziurleja**
Shakespearean Female Monarchs: Early Modern Empowerment or a Cautionary Tale? A Feminist Critique of Selected Plays
- 36 **Agnieszka Magdalena Tomala**
Świat muzyczny w pułapce literackiej: fetysyzm 3D w *Pościgu* Julio Cortáзара
- 53 **Adriana Kanarek**
Communication Strategy of the Chancellery of the Prime Minister of Poland in the Context of Russian Aggression Against Ukraine: An Analysis of the Content Shared on its Facebook Profile Between 24 February and 23 March 2022
- 68 **Olivier Kopciewicz**
Dyplomacja panda jako opowieść o opiekuńczej roli Chin – analiza kanału iPanda
- 83 **Tomasz Turzański**
Przemoc państwa i społeczne odpowiedzi na nią na przykładzie nigeryjskiego ruchu End SARS
- 97 **Sylwia Wajs**
Strategie przeciwdziałania stygmatyzacji wobec osób z doświadczeniem choroby psychicznej
- 109 **Wiktoria Bednarz**
Przyczyny i czynniki determinujące popełnianie czynów karalnych przez nieletnich
- 122 **Paweł Drembkowski**
Prawo administracyjne wobec wyzwań związanych z rozwojem metawersum
- 135 **Łukasz Budynek**
High Risk Research and Development Projects as an Opportunity for Polish Start-Up Enterprises

Wstęp

Współczesna humanistyka i nauki społeczne charakteryzują się różnorodnością tematów, metod i perspektyw badawczych. Artykuły zebrane w niniejszym tomie łączy wspólny cel – próba zrozumienia złożonych mechanizmów, które kształtują kulturę, społeczeństwo, komunikację i prawo. Każdy z tekstów prezentuje odmienny punkt widzenia, wynikający z indywidualnych zainteresowań badawczych autorów, ale wspólnie tworzą one wielogłosową opowieść o współczesnym świecie i jego interpretacjach. Koncepcja taka wpisuje się w filozofię czasopisma „Progress”, mianowicie interdyscyplinarność i multidyscyplinarność, mające na celu zniesienie pozornych i często sztucznych różnic, jakie rysowane są w ramach poszczególnych dziedzin i dyscyplin naukowych. Poszukiwania odpowiedzi na podstawowe i istotne pytania badawcze muszą siłą rzeczy przekraczać granice konstruowane w celu porządkowania rzeczywistości. Mamy nadzieję, że lektura tekstów z najnowszego numeru pozwoli czytelnikom poszerzyć horyzonty o nowe perspektywy badawcze.

Pierwszy artykuł zawiera porównawczy przegląd badań onomastycznych w trzech krajach: Polsce, Bułgarii i Chorwacji. Jolanta Gola-Żurek wskazuje różnice w tradycjach metodologicznych i głównych kierunkach rozwoju współczesnej onomastyki, zwracając uwagę na jej interdyscyplinarny charakter oraz zróżnicowany zakres tematyczny – od badań nad antroponimią po toponimię. Tekst porządkuje dotychczasowy dorobek i akcentuje znaczenie wymiany między ośrodkami naukowymi Europy Środkowo-Wschodniej.

W kolejnym tekście, autorstwa Weroniki Dziurlej, skupiono się na przedstawieniu kobiecych władczyń w twórczości Williama Szekspira. Autorka zestawia wybrane postaci – m.in. Kleopatę, Lady Makbet i królową Elżbietę – ukazując, w jaki sposób dramatopisarz kreuje kobiecą władzę w kontekście patriarchalnych norm epoki elżbietańskiej. Zastosowanie perspektywy genderowej pozwala uchwycić napięcie między polityczną siłą bohaterek a kulturowymi ograniczeniami ich epoki. Tekst wydaje się precyzyjnie wpisywać

w szerszy nurt badań feministycznych i rozwijać eksploatowane dotychczas w niewielkim stopniu wątki.

Artykuł Agnieszki Magdaleny Tomali łączy w sobie wątki z obszaru literatury i muzyki w namyśle nad opowiadaniem *Pościg* Julio Cortáзара. Odwołując się do koncepcji De Brossesa, Freuda i Adorna, autorka analizuje trzy wymiary fetyszyzmu – religijny, seksualny i towarowy – oraz pokazuje, jak muzyka jazzowa w utworze staje się metaforą relacji społecznych i rynkowych w kapitalistycznym świecie. Tekst łączy refleksję filozoficzną, estetyczną i literaturoznawczą, ukazując muzykę jako obiekt pożądania i towar w kulturze nowoczesnej.

Czwarty artykuł łączy w sobie analizę politologiczną i medioznawczą strategii Kancelarii Premiera tuż po rozpoczęciu rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2022 r. Autorka, Adriana Kanarek, oparła się na treściach publikowanych na oficjalnym profilu KPRM na portalu Facebook i ostatecznie uznała, że stosowano strategię perswazyjne oraz informacyjne. Kanał na Facebooku stanowił również miejsce budowania wizerunku ówczesnego Premiera Mateusza Morawieckiego, chociaż trudno uznać to za jedyny cel jego kancelarii.

W piątym tekście *Dyplomacja pand jako opowieść o opiekuńczej roli Chin – analiza kanału iPanda* Olivier Kopciewicz odnosi się do roli *soft power* i budowania pozytywnego wizerunku Państwa Środka na arenie międzynarodowej. Autor do realizacji celu zastosował badania empiryczne oparte na analizie treści materiałów audiowizualnych i fotografii. Wartość tekstu, poza analizą chińskiego kanału, opiera się na łączeniu perspektyw medioznawczej, politologicznej i stosunków międzynarodowych.

Do niezwykle istotnego tematu odnosi się Tomasz Turzański, który porusza problem przemocy państwowej na przykładzie ruchu End SARS z Nigerii. Początkiem wydarzeń, o których pisze autor, stało się morderstwo dokonane przez specjalne oddziały na młodym obywatelu Nigerii. Wywołało to falę protestów, w których efekcie rozwiązano jednostkę SARS. Jednak długofalowe skutki nie były tak pozytywne i nie wpłynęły na większe zaangażowanie polityczne wśród Nigeryjczyków. Autor w badaniach zastosował klasyczną już koncepcję Manuela Castellsa związaną z usieciowionymi ruchami społecznymi.

Sylwia Wajs omawia trzy kluczowe strategie redukcji stygmatyzacji osób chorujących psychicznie: protest, edukację i kontakt. Na podstawie badań Patricka W. Corrigan i współpracowników autorka wskazuje, że największą skuteczność przynoszą działania oparte na bezpośrednim kontakcie i edukacji społecznej, szczególnie gdy angażują tzw. ekspertów przez doświadczenie. Tekst stanowi ważny głos w dyskusji o zdrowiu psychicznym, przeciwdziałaniu wykluczeniu i zmianie społecznych postaw wobec choroby.

Przestępczością wśród osób nieletnich zajęła się Wiktoria Bednarz rekonstruująca przyczyny i czynniki prowadzące do czynów karalnych wśród tej grupy wiekowej. Omawia rolę rodziny, grupy rówieśniczej, wpływu mediów oraz zaburzeń

psychicznych i uzależnień. W części prawnej autorka porządkuje pojęcie nieletniego w świetle kodeksu karnego i ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich, ukazując ewolucję odpowiedzialności karnej tej grupy. Artykuł łączy refleksję prawną z elementami kryminologii i psychologii wychowawczej.

Przedostatni artykuł, autorstwa Pawła Drembkowskiego, *Prawo administracyjne wobec wyzwań związanych z rozwojem metawersum*, dotyczy problemów prawnych i administracyjnych wynikających z funkcjonowania wirtualnych środowisk immersyjnych. Autor analizuje, w jakim stopniu obowiązujące przepisy – w tym RODO, dyrektywa o nieuczciwych praktykach handlowych czy akt o usługach cyfrowych – są adekwatne wobec rozwoju metawersum. Wskazuje na liczne luki w regulacjach dotyczących ochrony danych osobowych, jurysdykcji, własności intelektualnej oraz funkcjonowania administracji publicznej w przestrzeniach cyfrowych. Podkreśla także potrzebę umiędzynarodowienia prawa administracyjnego i opracowania elastycznych, interdyscyplinarnych strategii legislacyjnych. Tekst ma charakter nowatorski, łącząc refleksję prawną z analizą zjawisk technologicznych i społecznych, co czyni go ważnym głosem w debacie nad przyszłością prawa publicznego w erze wirtualnych światów.

W ostatnim tekście Łukasz Budynek analizuje potencjał projektów badawczo-rozwojowych o podwyższonym ryzyku jako narzędzia wspierającego rozwój polskich start-upów. Autor omawia specyfikę start-upów działających w warunkach niepewności i ograniczonych zasobów, wskazując, że odpowiednie zarządzanie ryzykiem oraz wsparcie instytucjonalne mogą przekształcić ryzyko w przewagę konkurencyjną. Na podstawie przeglądu literatury i studiów przypadków polskich firm (m.in. DevSkiller, NeuroON) pokazuje, jak wysokie ryzyko projektów B+R staje się źródłem innowacji a nie barierą rozwoju. Artykuł ma wymiar praktyczny – łączy teorię zarządzania projektami z analizą polskiego ekosystemu innowacji i polityki wspierania przedsiębiorczości technologicznej.

Dominik Bień

Stan badań onomastycznych w Polsce, Bułgarii i Chorwacji

Jolanta Gola-Żurek | Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0000-0002-5578-0089

Streszczenie

Słowa kluczowe:
onomastyka
bułgarska,
onomastyka
chorwacka, stan
badań, terminologia
onomastyczna,
transonimizacja
hydronimów

W niniejszym artykule omówiono rozwój oraz aktualny stan badań onomastycznych w trzech europejskich krajach: Polsce, Bułgarii i Chorwacji. Przedstawiono w nim najbardziej znanych i cenionych językoznawców z krajów objętych badaniami, których publikacje zapoczątkowały lub przyczyniły się do rozwoju dyscypliny, jaką jest onomastyka. Wyjaśnione zostały także najważniejsze terminy niezbędne do analizy onomastycznej. Przytoczona terminologia stanowi trzon przygotowywanej rozprawy doktorskiej o bułgarskich i chorwackich transonimach odhydronimicznych. Do przygotowania artykułu przeprowadzono obszerną analizę powstałych publikacji onomastycznych oraz liczne kwerendy biblioteczne w krajach objętych badaniem. Głównym wnioskiem płynącym z analizy materiału jest stwierdzenie, że onomastyka polska i bułgarska cieszą się nieco dłuższym rozwojem niż ta dyscyplina naukowa w Chorwacji. Wszystkie podlegające badaniu kraje zebrały wartościowy zbiór opracowań traktujących o nazwach własnych, z których możemy czerpać. Istnieją jednak przestrzenie i zagadnienia jeszcze niezbadane lub niezbyt dobrze usystematyzowane czy opisane, takie jak transonimizacja hydronimów w języku bułgarskim i chorwackim.

The State of Onomastic Research in Poland, Bulgaria and Croatia (Summary)

Keywords:
Bulgarian
onomastics, Croatian
onomastics,
state of research,
onomastic
terminology,
transonymization
of hydronyms

This article presents the development and current state of onomastic research in three European countries: Poland, Bulgaria and Croatia. It presents the most famous and respected linguists from the countries covered by the research, whose publications initiated or contributed to the development of the discipline of onomastics. The most important terms necessary for onomastic analysis are also explained. The terminology cited is the core of the doctoral dissertation on Bulgarian and Croatian dehydronymic transonyms being prepared. To prepare this article, an extensive analysis of the onomastic publications and numerous library queries were conducted in the countries covered by the research. The main conclusion from the analysis of the material is that Polish and Bulgarian onomastics have enjoyed a slightly longer development than

this scientific discipline in Croatia. All the countries subject to the research have collected a valuable collection of studies on proper names, from which we can draw. However, there are areas and issues that are not yet explored or not very well systematized or described, such as the transonymization of hydronyms in Bulgarian and Croatian.

Wstęp

Onomastyka jako dyscyplina badawcza rozwinęła się w XIX wieku, początkowo w Niemczech, Francji i krajach skandynawskich, a później także w Polsce. Za twórcę słowiańskiej onomastyki uważa się słoweńskiego językoznawcę i slawistę Franza Miklosicha (Miklosich 1871). Nauką, której głównym obszarem badań są nazwy własne, zajmowało się wielu polskich badaczy, dzięki czemu powstało wiele opracowań, z których możemy czerpać. W gronie najbardziej znanych i cenionych onomastów można wymienić m.in. Witolda Taszyckiego (1958), Stanisława Rosponda (1951), Kazimierza Rymuta (1967), Aleksandrę Cieślikową (1996), Ewę Rzetelską-Feleszko (2006), Adama Siwca (2012), Barbarę Czopek-Kopciuch (2006) czy Zofię Abramowicz (2006). Ich praca i ustalenia terminologiczne stały się podstawą dla kolejnych onomastów. Do młodszego pokolenia naukowców zajmujących się zagadnieniami onomastycznymi można zaliczyć: Małgorzatę Rutkiewicz-Hanczewską (2013), Mariusza Rutkowskiego (2021), Annę Szczęsny (2021), Artura Gałkowskiego (2011), Czesława Kosyla (1983), Samuelę Tomasik (2016), Patryka Borowiaka (2021). Opracowania onomastyczne publikowali również: Maria Wojtyła-Świerzowska (2014), Witold Truskowski (1974), Zofia Kaleta (2005).

Podstawa materiałowa niniejszego artykułu opiera się na transonimizowanych topo- i chrematonimach. O pierwszych wymienionych onimach pisano w Polsce dość wcześnie, dzięki czemu toponimia posiada ugruntowaną pozycję w polskim językoznawstwie. Toponomastyką zajmowali się m.in.: Aleksander Wilkoń (1963), Karol i Zofia Zierhofferowie (2015), Kazimierz Długosz (2014) czy Henryk Borek (1983). Chrematonomastyka nie jest tak szeroko opisywana i uchodzi za kontrowersyjny dział onomastyki ze względu na założenia typologiczne. O chrematonimach pisali m.in. Edward Breza (2005), Czesław Kosyl (1993), Joanna Kuć (2015), Aleksandra Cieślikowa (1988), Barbara Czopek-Kopciuch (1988), Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska (1988). Pojęcie chrematonimu w najszerszym kontekście zostało zaproponowane przez Artura Gałkowskiego (1988: 22). W książce *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej* (Gałkowski 2011) onomasta rozpatruje trzy klasy chrematonimii użytkowej: chrematonimię marketingową (w której umieszcza nazwy firm i produktów), zwaną też chrematonimią właściwą (Kosyl 1983: 10), chrematonimię społecznościową (w ramach której przedstawia nazwy zrzeszeń i organizacji), zwaną też ergonimią (Kosyl 1983: 10) lub socjoideonimią, oraz chrematonimię ideacyjną (do której zalicza m.in. nazwy przedsięwzięć kulturalnych), zwaną także ideonimią (Skowronek, Rutkowski 2004).

Na gruncie onomastyki bułgarskiej i chorwackiej toponimy i chrematonimy nie są tak szeroko opisane i usystematyzowane. Do tej pory powstało kilka emblematycznych i ważnych dla dyscypliny prac z zakresu toponomastyki i chrematonomastyki, takich jak: *Местните имена в Поповско* (Dimitrowa-Todorowa 2006), *Niektóre osobliwości bułgarskiego słowotwórstwa toponimicznego* (Zaimov 1956), *Bułgarskie chrematonimy z I połowy XX w. (na podstawie ogłoszeń prasowych w „Kalendarzu św. św. Cyryla i Metodego”)* (Walczak-Mikołajczakowa 2015), *Падежни форми в Българската микропонимия* (Duridanov 1983), *Старинната топонимия на Трънско* (Czolewa-Dimitrowa 2015), *Antroponimija i toponimija općine hvarske* (Hraste 1956), *Toponomastika ili toponimija kao grana lingvistike, njen predmet i metoda* (Rogić 1963), *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora* (Šimunović 2005), *Nazivi za blatišta i njihovi toponimski odrazi u hrvatskome jeziku* (Brozović-Rončević 2000), *Obalni toponimi otoka Brača – prilog Bračkoj toponimiji Petra Šimunovića* (Lozić Knezović 2019), *Toponimija općine Postira na otoku Braču i neke dvojbe o podrijetlu ojkonima* (Marasović-Alujević 2022).

Wspomniana dyscyplina badawcza, jaką jest onomastyka, w przeciwieństwie do polskiej nie jest na tak zaawansowanym poziomie rozwoju na terenie państw, których języki narodowe obejmuje niniejszy artykuł – czyli w Chorwacji i Bułgarii. Spośród chorwackich językoznawców można wyróżnić jedną onomastkę aktywnie publikującą i poszerzającą wiedzę o współczesnej chorwackiej onomastyce, mianowicie Anđelę Frančić (2019). W dostępnych źródłach można znaleźć prace autorki zarówno o poszczególnych kategoriach nazw własnych, jak i onomastyce w ogóle. Chorwackie hydronimy i eponimy badali także: Dunja Brozović-Rončević (1995) oraz Dubravko Mršić (2000). Onomastyką słowiańską zajmowali się również Rudolf Šrámek, Aleksandra Superanska czy słoweński lingwista Silvo Torkar (2020). Ich badania dotyczą jednak określonego spektrum nazw własnych i ograniczają się zazwyczaj do jednej kategorii onimów.

Stan badań onomastycznych w Bułgarii

Onomastyka bułgarska zaczęła się rozwijać jeszcze przed Odrodzeniem Narodowym w Bułgarii. Wkład w rozwój i późniejszy stan badań onomastycznych mieli m.in. Iwan Duridanow (1956), Władimir Georgiew (1960), Stefan Mladenow (1951) czy Nikołaj Kowaczew (1987). Ostatni z wymienionych w swoim opracowaniu *Bułgarska onomastyka* (1987) dzieli rozwój dyscypliny na dwa okresy: pierwszy rozpoczyna się od romantyczno-patriotycznych idei Georgiego Rakowskiego (1922) i Lubena Karawewa (1959). Ważną pozycję na gruncie prasłowiańskiej toponimii zajmują również Stefan Mladenow (1951) czy Dymityr Deczew (1949). Jeśli chodzi o drugi okres to autor opracowania największe zasługi dla nauki przypisuje tu wspomnianym wcześniej badaczom: Georgiewowi i Duridanowi. Kowaczew wymienia i objaśnia podstawowe działy onomastyki, takie jak:

1. Toponimia; toponimy – nazwy własne miejsc.
2. Antroponimia; antroponimy – nazwy własne osób.

3. Teonimia; teonimy – nazwy własne odnoszące się do bóstw, świętych, postaci mitologicznych.
4. Zoonimia; zoonimy – nazwy własne zwierząt.
5. Kosmonimia; kosmonimy – nazwy własne obiektów Układu Słonecznego.
6. Wentonimia; wentonimy – nazwy własne wiatrów.
7. Nawionimia; nawionimy – nazwy własne statków, łodzi i innych jednostek.
8. Chrematonimia; chrematonimy – nazwy własne obiektów materialnych i niematerialnych.
9. Chrononimia; chrononimy – nazwy własne świąt, wydarzeń i epok.

Analiza w planowanej rozprawie doktorskiej będzie ściśle skorelowana z nazwami rzek, wodospadów, mórz oraz innych zbiorników i cieków wodnych, a dokładniej z hydronimami transonimizowanymi w toponimy i chrematonimy, których to terminy zostały wyjaśnione wyżej.

Językoznawczyni Liliana Dimitrowa-Todorowa w swoim najnowszym opracowaniu rozszerza i wprowadza nieco inny podział głównych kategorii nazw własnych (Dimitrowa-Todorowa 2011):

1. Antroponimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi osób.
2. Toponimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi obiektów geograficznych.
3. Chrematonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi obiektów lub przedmiotów materialnych w kulturze ludzi (także firmonimy i ergonimy).
4. Teonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi bóstw.
5. Eklezionimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi świętych, hagionimów, imionami chrześcijańskimi.
6. Zoonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi zwierząt domowych.
7. Kosmonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi ciał niebieskich, planet, gwiazd, galaktyk itd.
8. Wentonimia (anemonimia) – nauka zajmująca się nazwami własnymi wiatrów.
9. Nawionimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi kanałów wodnych.
10. Eortonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi świąt.
11. Chrononimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi epok i wydarzeń historycznych danego kraju.
12. Fitonimia – nauka zajmująca się nazwami własnymi roślin.

Współcześnie onomastyka bułgarska stanowi niezależną dyscyplinę naukową. Jako taka jest ściśle związana z fonetyką i fonologią, morfologią, składnią, historią języka bułgarskiego, z problemami bułgarskiego słowotwórstwa, bułgarskiej leksykologii i leksykografii czy bułgarskiej etymologii i dialektologii. Onomastyka w Bułgarii wiąże się także z innymi dyscyplinami, takimi jak: historia, geografia, etnografia, folklor, socjologia, estetyka itd. Jest również cennym źródłem materiału dla botaniki, zoologii, geologii, hydrologii i innych nauk. Wszystkie te korelacje naukowe dowodzą, że onomastyczna sytuacja, w której tworzy się dana nazwa własna, jest umotywowana nie tylko językowymi, ale też pozajęzykowymi czynnikami (Dimitrowa-Todorowa

2011: 10–11). Dimitrowa-Todorowa, w odróżnieniu od Kowaczewa, wyróżnia trzy podstawowe okresy historii onomastyki w Bułgarii. W pierwszym okresie (od połowy XIX wieku do Wyzwolenia Narodowego w 1878 r.) kształtowały się pierwotne idee odnoszące się do antroponimii i toponimii oraz terminologia geograficzna pochodzenia rodzimego i obcego. Po 1878 r., w drugim wyodrębnionym przez badaczkę okresie, skupiano się głównie na antycznej prasłowiańskiej toponimii. Trzeci, najbardziej znaczący okres onomastycznych rozważań, rozpoczął się od około 1945 r. Charakteryzował się m.in. ustanowieniem onomastyki jako odrębnej nauki, sprecyzowaniem celów systemowych oraz zrozumieniem różnorodnych problemów historycznych i współczesnych onomastyki. W tym czasie swoje opracowania publikowali wspomniani już wyżej Mladenow, Duridanow, Andreewa. Po 1970 r. teksty wydają również Czoлева (2009), Kowaczew (2001), Cankow (1980) oraz Balkanski (1980).

Stan badań onomastycznych w Chorwacji

Badania onomastyczne w Chorwacji rozwinęły się znacznie później niż w Bułgarii, bo od lat 70. XX wieku (Rzetelska-Feleszko 2003). Wcześniej prowadzili je tylko nieliczni uczeni, na przykład Petar Skok (1933). Badacze chorwaccy od lat 70. korzystali m.in. z tych samych metod analizy onomastycznej co badacze w Polsce i w Czechach – wzorowali się na pracach Miklosicha i osiągnięciach onomastyki niemieckiej. W chorwackich nazwach własnych ze względu na wpływy ilirskie, greckie i rzymskie znajdziemy pozostałości z tych właśnie okresów historii kraju. Znaczące było także dla nazewnictwa chorwackiego znalezienie się w zasięgu państwa tureckiego, austro-węgierskiego, a później także Jugosławii. Ostatecznie na terenie Chorwacji mamy do czynienia z mieszkanką wpływów słowiańskich i niesłowiańskich, wynikających z wymiany etnosów, władzy politycznej, kultur i religii. Współcześnie można zauważyć również wpływy włoskie i ogólniej europejskie. Według polskiej badaczki Ewy Rzetelskiej-Feleszko nazwy własne wszystkich krajów południowej Słowiańszczyzny, także Bułgarii i Chorwacji, przenoszą te same wpływy: trackie bądź ilirskie, greckie, rzymskie, osmańskie oraz słowiańskie. Do dziś przenikają zwłaszcza toponimie: nazwy starych miast, wysp, gór oraz rzek (Rzetelska-Feleszko 2003).

Współczesna chorwacka językoznawczyni Anđela Frančić podkreśla, że pierwsze onomastyczne podejścia i myśli zapoczątkowano pod koniec XIX wieku wraz z publikacjami Tomislava Maretića (1886). Oprócz wspomnianego Petara Skoka (1911) wkład w rozpowszechnianie chorwackiej onomastyki mieli także Valentin Putanec (1987), Mate Hraste (1956), Pavle Rogić (1963), Mate Šimundić (1988) czy Vesna Jakić-Cestarić (1972).

Do tej pory nie pojawiły się zarówno na gruncie chorwackim, jak i bułgarskim badania o podobnej do niniejszego artykułu tematyce, które zaowocowałyby przygotowaniem rozprawy doktorskiej bądź wydaniem monografii. Wśród literatury przedmiotu znaleźć można jedynie nieliczne artykuły rozproszone w tomach zbiorowych

czy czasopismach, jak np. *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okružju* (Brozović-Rončević 1998), *Bulgarian Hydronyms* (Стойнева 2007), w którym to artykule autorka podkreśla, że hydronimy bułgarskie nie są dobrze opisane i usystematyzowane, czy *Български водоним* Jordana Zaimova (2012), w którym bułgarski językoznawca porządkuje alfabetycznie nazwy akwenów oraz cieków wodnych występujących na terenie Bułgarii.

Ograniczoną wiedzę z zakresu onomastyki, a dokładniej hydronimii, dają nam również teksty anglojęzyczne. Można przytoczyć takie publikacje, jak: *Floristic Names in the Modern Cretan Hydronymy* (Kaczyńska 2015), *Transonymization as Revitalization: Old Toponyms of Split* (Knezović, Marasović-Alujević 2017), *Hydronyms of the Brzanka Mountain Range in the Ciężkowice Foothills* (Solarz, Krocak 2016), *Hydronym Szywra – the Effect of Polish-German Language Contact* (Swoboda 2016) oraz *Węgra – a Former Yatvingian Hydronym* (Witczak 2015). Jeśli występuje w przytoczonych tekstach wtórna onimizacja to tylko w kontekście badań toponimicznych lub antroponimicznych, brakuje natomiast badań hydronimicznych.

Nie pojawiły się jak dotąd żadne opracowania w języku angielskim dotyczące transonimizacji hydronimów bądź innych nazw własnych, dlatego uważam, że ten właśnie temat jest wart zbadania i wypełnienia luki w badaniach językoznawczych. Nielicznie wydane na ten temat teksty dotyczą bardzo wąskiego spektrum zagadnień: jednej nazwy własnej, jednego terenu geograficznego lub tylko jednej kategorii onimów. Mimo że hydronimia ma ugruntowaną pozycję w językoznawstwie polskim, zjawisko wtórnego użycia hydronimów pozostaje nadal pominięte i zepchnięte na dalszy plan. Wyniki badań odnoszące się stricte do transonimizacji hydronimów zaprezentowali tylko Urszula Bijak w artykule *Chrematonimy odhydronimiczne (próba rekonesansu)* (Bijak 2011) oraz Aleksander Wilkoń w monografii *Polskie nazwy miejscowe od nazw wodnych* (Wilkoń 1963).

Zakończenie

Onomastyka polska i bułgarska cieszą się nieco dłuższym rozwojem niż ta w Chorwacji. Wcześniejsze wzmianki onomastyczne wśród chorwackich badaczy świadczyły jedynie o świadomości i chęci zbadania nazw własnych, nie zaś o ich analizie. Wszystkie podlegające badaniu kraje zebrały wartościowy zbiór opracowań traktujących o nazwach własnych, z których możemy czerpać. Istnieją jednak przestrzenie i zagadnienia jeszcze niezbadane lub niezbyt dobrze usystematyzowane czy opisane, takie jak transonimizacja hydronimów w języku bułgarskim i chorwackim. Dlatego właśnie postanowiłam zająć się w swoich opracowaniach wypełnieniem tej luki badawczej.

Bibliografia

- Abramowicz Z., 2006, *Onimizacja i apelatywizacja*, Białystok.
- Bijak U., 2011, *Chrematonimy odhydonimiczne (próba rekonesansu)*, „Język Polski”, t. 91, Kraków.
- Borek H., 1983, *Polskie pamiątki rodu Dzierżonów*, Opole.
- Borowiak P., 2021, *Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej*, Poznań.
- Borowiak P., 2016, *Co komunikują nazwy bułgarskich hoteli?*, Poznań.
- Borowiak P., 2012, *Hebros niosący srebro... czyli o płowdiwskich hydronimach i innych nazwach związanych z wodą*, „Studia Językoznawcze”, nr 3, Poznań.
- Breza E., 2005, *Nazwy miejscowości gminy Żukowo*, Pelplin.
- Brozović-Rončević D., 1998, *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okružju*, Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, Zagreb.
- Brozović-Rončević D., 1999, *Nazivi za blatišta i njihovi toponimski odrazi u hrvatskome jeziku*, „Folia Onomastica Croatica”, Knj. 8, Zagreb.
- Cieślakowa A., 1996, *Metody w onomastycznych badaniach różnych kategorii nazw własnych*, „Onomastica”, t. 41.
- Czopek-Kopciuch B., 1988, *Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego)*, Wrocław.
- Długosz K., 2014, *Z zagadnień nazw własnych: antroponimy, chrematonimy, toponimy, zoonimy*, Gorzów Wielkopolski.
- Duridanov I., 1983, *Падешни форми в Българската микротопонимия*, w: *Geografia nazewnicza: Materiały z VII konferencji Komisji Onomastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Sławiistów i II posiedzenia Komisji Onomastycznej Komitetu Językoznawstwa PAN*, Warszawa.
- Frančić A., 2015, *Suvremena hrvatska onomastika – izazovi, potrebe i mogućnosti*, „Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu”, Godište 39, Broj 59, Zagreb.
- Frančić A., 2019, *Granice među antroponimijskim kategorijama*, Zagreb.
- Frančić A., Hudeček L., Mihajlević M., 2005, *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Zagreb.
- Gałkowski A., 2011, *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej. Onomastyczne studium porównawcze na materiale polskim, włoskim, francuskim*, Łódź.
- Gałkowski A., 1988, *Chrematonomastyka jako autonomizująca się subdyscyplina nauk onomastycznych*, w: *Chrematonimia jako fenomen współczesności*, red. M. Biolik, J. Duma, Olsztyn.
- Hraste M., 1956, *Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije na području hrvatskoga i srpskoga jezika*, „Hrvatski dijalektološki zbornik”, Knj. 1.
- Jakić-Cestarić V., 1972, *Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena*, „Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru”, Knj. 19.
- Kaczyńska E., 2015, *Floristic Names in the Modern Cretan Hydronymy*, „Onomastica”, t. 59.
- Kaleta Z., 2005, *Teoria nazw własnych*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Kraków.
- Knezović K., 2017, *Marasović-Alujević M., Transonymization as Revitalization: Old Toponyms of Split*, Split.
- Kosyl Cz., 1981, *Z problematyki nazw will, pensjonatów i domów wczasowych*, „Onomastica”, t. 26.
- Kosyl Cz., 1983, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin.

- Kosyl Cz., 2001, *Modele onimiczne w nazewnictwie ulic*, w: *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślakowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków.
- Kuć J., 2015, *Bogactwo leksykalne XIX-wiecznych inwentarzy z terenu Podlasia*, w: *Odkrywanie słowa – historia i współczesność*, red. U. Sokólska, Białystok.
- Marasović-Alujević M., Lozić Knezović K., 2014, *Toponimija otoka Šolte*, Split.
- Maretić T., 1886, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba*, Zagrzeb.
- Miklosich F., 1871, *Albanische Forschungen*, Wiedeń.
- Mršić D., 2000, *Eponimski leksikon*, Zagrzeb.
- Putanec V., Šimunović P., 1987, *Retrospektivna onomastička bibliografija*, Zagrzeb.
- Rogić P., 1963, *Toponomastika ili toponimija kao grana lingvistike, njen predmet i metoda*, „Jezik”, Vol. 11, No. 1.
- Rospond S., 1951, *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*, Wrocław.
- Rutkiewicz-Hanczewska M., 1988, *Chrematonimy w procesie ich generowania – typologia gatunku*, w: *Chrematonimia jako fenomen współczesności*, red. M. Biolik, J. Duma, Olsztyn.
- Rutkiewicz-Hanczewska M., 2013, *Genologia onimiczna. Nazwa własna w płaszczyźnie motywacyjno-komunikatywnej*, Poznań.
- Rutkiewicz-Hanczewska M., 2017, *Nazwy własne jako przedmiot badań neuronauk*, „Onomastica”, t. 61.
- Rutkowski M., 2021, *O metodzie krytycznej w toponomastyce*, „Onomastica”, t. 65.
- Rymut K., 1967, *Nazwy miejscowe północnej części dawnego województwa krakowskiego*, Wrocław.
- Rzetelska-Feleszko E., 2006, *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków.
- Rzetelska-Feleszko E., 2003, *Onomastyka chorwacka w perspektywie ogólnosłowiańskiej*, w: „Folia Onomastica Croatica”, Knj. 12/13.
- Rzetelska-Feleszko E., 2003, *Słowiańska onomastyka: encyklopedia*, Warszawa.
- Šimundić M., 1988, *Rječnik osobnih imena*, Zagrzeb.
- Šimunović P., 2009, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagrzeb.
- Siwiec A., 2012, *Nazwy własne obiektów handlowo-usługowych w przestrzeni miasta*, Lublin.
- Siwiec A., 2003, *Nazwy sklepów i firm handlowych jako przedmiot badań onomastycznych*, w: *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość polskiej onomastyki*, red. R. Łobodzińska, Wrocław.
- Skok P., 1911, *Die Verbalkomposition in der romanischen Toponomastik*, Berlin.
- Solarz M., Krocak R., 2016, *Hydronyms of the Brzanka Mountain Range in the Ciężkowice Foothills*, „Onomastica”, t. 60.
- Swoboda P., 2016, *Hydronym Szywra – the Effect of Polish-German Language Contact*, „Onomastica”, t. 60.
- Szczęsny A., 2021, *Nazwy własne w przestrzeni miejskiej jako problem przekładowy. Spojrzenie tłumacza praktyka i dydaktyka tłumaczenia*, „Rocznik Przekładoznawczy”, nr 16.
- Taszycki W., 1958, *Onomastyka*, Wrocław.
- Taszycki W., 1963, *Stosunek onomastyki do innych nauk humanistycznych*, „Onomastica”, t. 8.
- Tomasik S., 2016, *Nazwy lokali gastronomicznych w Opawie*, „Bohemistyka”, nr 2.
- Torkar S., 2020, *Zgodovinska antroponimija i toponimija vzhodne Tolminske*, Ljubljana.
- Truskowski W., 1974, *Z dziejów onomastyki polskiej*, Kraków.

Walczak-Mikołajczakowa M., 2015, *Bułgarskie chrematonimy z I połowy XX w. (na podstawie ogłoszeń prasowych w „Kalendarzu św. św. Cyryla i Metodego”)*, w: *Funkcje nazw własnych w kulturze i komunikacji*, Poznań.

Wilkoń A., 1963, *Polskie nazwy miejscowe od nazw wodnych*, Wrocław.

Witczak K., 2015, *Węgra – a Former Yatvingian Hydronym*, „*Onomastica*”, t. 59.

Wojtyła-Świerżowska M., 2014, *Jeszcze o przezwiskach*, „*Językoznawstwo*”, nr 8.

Zierhoffer K., Zierhofferowa Z., 2015, *Toponimy i chrematonimy na tle ich związku z kulturą*, w: *Funkcje nazw własnych w kulturze i komunikacji*, red. I. Sarnowska-Giefing, M. Balowski, M. Graf, Poznań.

Балкански Т., Цанков К., *Енциклопедия на българската ономастика към основите на българската ономастика*, Велико Търново 2010.

Георгиев В., 1960, *Българска етимология и ономастика*, София.

Дечев Д., 1949, *Извори за старата история и география на Тракия и Македония*, София.

Димитрова-Тодорова Л., 2011, *Собствените имена в България. Изследвания, анализ, проблеми*, ИК ЕМАС, София 2011.

Димитрова-Тодорова Л., 2006, *Местните имена в Поповско*, София.

Заимов Й., 2012, *Български водопис – том 1*, Велико Търново.

Каравелов Л., 1966, *Събрани съчинения*, София.

Ковачев Н. П., 1987, *Българска ономастика*, София.

Младенов С., 1951, *Български тълковен речник, с оглед към народните говори*, т. 1, София.

Раковски Г., 1922, *Съчинения*, ред. М. Арнаудов, София.

Стойнева М., 2007, *Bulgarian Hydronyms*, w: *Inventory of Bulgarian Wetlands and their Biodiversity*, София 2007.

Чолева-Димитрова А., 2015, *Старинната топонимия на Трънско*, София.

Biogram

Jolanta Gola-Żurek – filolożka słowiańska; ukończyła slawistyczne studia licencjackie i magisterskie na kierunku kroatystyka oraz slawistyczne studia licencjackie na kierunku bułgarystyka w Instytucie Filologii Słowiańskiej na Wydziale Filologii Polskiej i Klasycznej Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Obecnie doktorantka w Szkole Doktorskiej Językoznawstwa i Literaturoznawstwa na UAM w Poznaniu. Fascynują ją języki i kraje południowsłowiańskie, lokalna kultura i muzyka bałkańska. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat transonimizacji hydronimów w języku bułgarskim i chorwackim. Jej zainteresowaniami badawczymi są głównie onomastyka i krajobraz językowy.

Jolanta Gola-Żurek – a Slavic philologist; she graduated of the Bachelor's and Master's degree in Croatian Studies and Bachelor's degree in Bulgarian Studies at the Institute of Slavic Philology, Faculty of Polish and Classical Philology, at Adam Mickiewicz University. She is currently a doctoral student at the Doctoral School of Language and Literature Studies at UAM in Poznań. She is fascinated by South Slavic languages and countries, the local culture and Balkan music. She is in the process of preparing a doctoral dissertation on Transonymization of hydronyms in Bulgarian and Croatian. Her research interests are mainly onomastics and linguistic landscape.

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

Shakespearean Female Monarchs: Early Modern Empowerment or a Cautionary Tale? A Feminist Critique of Selected Plays

Weronika Dziurleja | Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: 0009-0004-6586-5467

Abstract

Keywords:
feminism,
Shakespeare, gender
studies

The aim of this article is to analyse three Shakespearean female monarchs in terms of their nonconformity with the stringent societal gender expectation of the Early Modern period and to determine how the plays suggest that the characters' behaviour should be assessed. As the main analysis focuses on royal women, this article provides a brief historical perspective on queenship during that era. The main part of the article is the feminist analysis of Gertrude, Lady Macbeth, and Cleopatra whose common denominator is their royal status and womanhood as well as their untraditional and nonconforming behaviour. The investigation delves into their relations with others, their importance to the plot, and the way they wield power and exert influence. What follows is an examination of how each of the characters dies and what it might symbolise in a broader social context. As in each case the death of an unruly female character marks the reemergence of a patriarchal order, the article arrives at the conclusion that the characters are punished for their subversive behaviour and what these plays do is perpetuate the masculine view of the world.

Szekspirowskie monarchinie – nowożytna forma empowermentu czy opowieść ku przestrodze? Feministyczna analiza wybranych dramatów Szekspira (Streszczenie)

Słowa kluczowe:
feminizm, Szekspir,
gender studies

W artykule dokonano analizy literackiej trzech Szekspirowskich monarchiń pod kątem niewypełnienia przez nie narzuconych przez nowożytne społeczeństwo ról i łamania surowych wzorców zachowań oraz starano się ustalić, czy ceną za takie zachowanie jest nagroda czy kara. Jako że główna analiza skupia się na postaciach ściśle związanymi z monarchią, w artykule znajduje się krótki opis roli królowej w epoce nowożytnej. Głównym punktem artykułu jest feministyczna analiza Gertrudy, Lady Makbet oraz Kleopatry, których wspólnym mianownikiem jest ich królewski status oraz kobiecość, jak i to, że zachowują się w sposób łamiący ówczesne zasady decorum. Szczególną uwagę poświęcono ich relacjom z innymi osobami dramatu, ich istotności dla akcji tragedii,

sposobowi, w jaki dzierżą władzę oraz wywierają wpływy. Następnie poruszony zostaje temat ich śmierci oraz tego, co ona symbolizuje w szerszym kontekście społecznym. Biorąc pod uwagę fakt, że w każdym z przypadków śmierć bohaterki, która obala ówczesne wzorce, wiąże się z powrotem patriarchy, nasuwa się konkluzja, że są one karane za swoją niesubordynację i transgresyjne zachowanie, a sztuka sama w sobie powiela męskie wzorce i spojrzenie na świat.

Introduction

The Early Modern period is often considered the glorious era of the world, the rebirth of science, and the return to ancient ideals. Present among such ideals were the return to humanism, anthropocentrism, and the view of humankind being the pinnacle of God's creation. Still, none of the aforementioned notions proposed at the time contributed to gender equality. As noted by Davies (1997: 87–88) Renaissance humanism was not consistent in its claims and focused primarily on the centrality of men since women were often perceived as "(...) imperfect creatures, the errors of nature, the fall of man (...)" (Florio, 1591: 173, cited in Davies 1997: 87). Such an assumption had profound consequences on the gender dynamics in the Renaissance society. While men were granted authority, superiority and a higher position in the social hierarchy, women were relegated to secondary and inferior roles. In this misogynist and patriarchal realm women had limited options and had to succumb to the societal rules.

The literature of the Early Moderns operated within this male-governed reality and portrayed its characters in accordance with the established gender roles. Within Shakespearean canon one may find female characters who epitomize stereotypes and act consonantly with the feminine ideals of the time. However, in his works the English Bard included some female characters that actively oppose and defy those stringent impositions. The tragedies which are the topic of this article, i.e., *Hamlet*, *Macbeth*, and *Antony and Cleopatra*, feature such female characters. The three queens pictured in the plays transgress the societal rules of female conduct and disregard the constraints imposed on them while trying to carve a new path for themselves. Nonetheless, the question remains whether such an untraditional representation of women is indeed a form of early modern advocacy for a wider social change in viewing the position of women in society, or is it more of a perpetuation of commonly accepted gender order and a warning for those who would want to change that? The article strives to analyse the three main female characters of the aforementioned tragedies, namely Gertrude, Lady Macbeth, and Cleopatra, to determine which option is more likely.

Queenship in the Early Modern England and Europe

Despite the predominance of patriarchal beliefs across Europe, the Early Moderns found themselves under the rule of female monarchs for quite an extensive period of time. Prominent figures such as Catherine de Medici, Mary, Queen of Scots, and Elizabeth I presided over some of the most influential states of this period, directly impacting the course of history and shaping the political arena of the period. Some of their greatest achievements were the arrangement of powerful marriages, Edict of Amboise;¹ proclamation of religious peace; introduction of the Act of Uniformity,² renewal and a slight but important edition of the Act of Supremacy, as well as the victory over the Spanish Armada. As the majority of those accomplishments are connected with the religious sphere of life, they depict how aptly the queens reacted to fast-paced social changes in the time of the religious reformation. Nonetheless, the institution of an independent and self-governing queen was contradictory to the early modern values and could potentially distort the traditional social order, since royal women wielded a considerable amount of power and were trusted with typically male responsibilities; thus, they debunked the agreed upon gender order. The institution of queenship was in itself a distortion or subversion of a typical femininity, male superiority, and gender dynamics. Therefore, such powerful women often met with derogation, disparagement and the belittlement of their skills. The political position of women was widely debated by both the proponents and opponents of such a state of affairs: the ones who were not in favour of female rulers tried to undermine the position of a queen and present the female reign as unnatural.

John Knox, a 16th-century Scottish protestant reformer and Calvinist, who openly criticised queens such as Mary Queen of Scotland and Queen Mary of England, published *The First Blast of the Trumpet Against the Monstrous Regiment of Women* in 1558, where he justifies his claims. In his tirade he says:

For who can deny that it repugneth to nature, that the blind shall be appointed to lead and conduct such as do see? That the weak, the sick and the impotent persons shall nourish and keep the whole and strong, and finally, that the foolish, mad, and frenetic shall govern the discreet, and give counsel to such as be sober of mind? And such be all women compared unto man, in bearing of authority. For their sight in the civil regiment is but a blindness: their strength – weakness: their counsel foolishness: and judgement frenzy, if it be rightly considered” (Knox 1558, as in Aughterson 1995: 136).

He emphasises the inferiority of women and substantiates his claims through the use of vivid comparisons which are deeply rooted in the stereotype of a weak woman,

¹ The act issued by Catherine de Medici in 1562 guaranteed a limited religious freedom to Huguenots and allowed them to practice their religion in their homes.

² Issued by Elizabeth I, the act brought back *The Book of Common Prayer* into the church and standardised religious services.

inapt to play a political and highly influential role, but also naturally lacking the skills crucial for such a position.

On the other side of this conflict were those who adopted a slightly more lenient approach to the rule of women, though still neither emancipatory nor free from gender stereotypes. An example of a proponent of female monarchs is Aylmer, a church official appointed bishop of London after his return from exile. He opposed Knox and his claims, arguing that women in certain instances have a right to succession and, consequently, to the throne and political power; therefore, it would be unlawful to deny them this right (Aylmer 1559, as in Aughterson 1995: 138–140). This may be not so much an advocacy for women to rule *suo jure* as a protection of lawfulness and righteousness; nevertheless, it is an advocacy for the protection of women's rights. Aylmer (1559), just like Knox (1558), stressed the feebleness of women, but relied on the idea of the ruler having two bodies, namely body natural and body political;³ thus, he argued in favour of women's claim to power, all while reinforcing the weaker position of women in marriage and of ordinary, non-royal women within a broader social context.

Needless to mention, Knox's conservative and strict approach does not diverge from the general consensus regarding women, nor does Aylmer's slightly more progressive stance. Both authors adhere to the early modern preconceptions and gender expectations imposed on women and portray them as "the weaker vessel" (Fletcher 1995: 60), with little or none right to preside over men.

Feminist Reading of Selected Plays

Each of the three tragedies selected for this analysis features a female character who subverts traditional gender roles and expectations, which leads to disastrous consequences not only for herself but also for the other characters around her. The forms of noncompliance are varied and expressed in a plethora of ways across those tragedies, as every female character uses different means to win over or adapt the existing patriarchal space to her needs. As both classical and Elizabethan tragedies punish their characters for unethical transgressions, all the queens discussed in this article eventually die. What is worth analysing is how they are portrayed and what the resolution of each play may indicate in terms of gender norms and expectations. The way Shakespeare finishes each of the discussed plays ends the non-conforming behaviour of a woman and re-establishes a fully patriarchal social order. This may suggest that Shakespeare's tragedies condemn and discourage any signs of behaviour that is inconsistent with the early modern gender norms.

³ A medieval theory according to which a monarch's physical appearance or the so called "body natural" could suffer from various diseases, disabilities or old age, but his "body political", his figure as the king was secure because he was chosen by God to always have the country's best interests in mind (Kantorowicz 1957: 5–7).

Gertrude

To follow the chronological sequence of Shakespeare's plays, Gertrude is the first character to be analysed. She appears in the play as early as in Act One, Scene Two, which is also the moment when the audience becomes aware of one of the dilemmas experienced by Hamlet, the eponymous hero. It is revealed that approximately two months after the death of king Hamlet, Gertrude's husband, she married his brother Claudius. This "o'erhasty marriage" (Shakespeare 2003: 2.2.57) is what enrages Hamlet even before he becomes aware of the treacheries behind his father's death; therefore, as noted by Adelman (1992: 16–17), it is actually his mother's behaviour, rather than the loss of his father, that causes Hamlet's mourning and deteriorating mental state. Gertrude's sexuality and what he considers to be an incestuous remarriage are the aspects that Hamlet cannot accept, as he believes they dishonour his father and reveal the corruption of the world. Hamlet perceives his mother as an "unweeded garden / That grows to seed, things rank and gross in nature" (Shakespeare 2003: 1.2.135-6), which illustrates how abnormal and unnatural he considers the union between Gertrude and Claudius. Adelman (1992:17) also points out that this comparison between his mother and an unkept garden plays on the imagery of the Virgin Mother, who is often referenced to as tended and enclosed garden, while Gertrude's new marriage makes her dirty and soiled. Being a sexual human being but – more importantly – a sexually active mother, Gertrude poses a threat to Hamlet's view of the world and elicits his disgust. She is perceived as a woman who has an unparalleled sexual lust, which not only challenges the image of a woman who is pure and chaste, but also destabilises the role, power, and an idealised image of Hamlet's father.

Such a hasty marriage and a brief period of mourning also raise questions about her fidelity to her late husband and make an extramarital relation with Claudius a probable scenario. Actually, Claudius is called "that incestuous, that adulterate beast" (Shakespeare 2003, 1.5.42) by the ghost, which could hint at Gertrude's infidelity. However, Heilbrun (1957: 206) argues that Gertrude is never described in such terms and that the word "adulterous" has undergone semantic restriction, becoming very specific in its modern usage, whereas for early modern writer it referred to "any sexual relationship which could be called unchaste, including of course an incestuous one" (Heilbrun 1957: 206). Therefore, she offers two other interpretations which refute the possibility of Gertrude having any romantic or sexual relationship with Claudius prior to her husband's death. Her first reading of this word complies with the idea of this marriage being an incestuous one, i.e., adulterous in the early modern understanding. The second one considers the modern meaning of this word but focuses on the ghost's relation to Gertrude, as he may still consider himself her righteous husband, hence her new marriage is perceived by him as an adultery. Despite those ambiguities, Gertrude's sexuality remains a bone of contention between her and her son. The fact that she is and wants to be sexually active after her husband's death

is frowned upon by Hamlet, for whom such a behaviour is most probably an infringement of female rules of conduct. And it is indeed by having this sexual side to her that Gertrude defies the constraints imposed on women. Moreover, her “rampant sexuality” is not something that she tries to deny by keeping up appearances. In the closet scene, when Hamlet accuses his mother of uncontrollable sexual passion, she does not try to prove him wrong:

HAMLET: Proclaim no shame
When the compulsive ardour gives the charge,
Since frost itself as actively doth burn,
And reason panders will.

GERTRUDE: O Hamlet, speak no more.
Thou turn'st my eyes into my very soul,
And there I see such black and grained spots
As will not leave their tinct.

(Shakespeare 2003: 3.4.85–91)

In this scene Gertrude does not try to persuade her son that his words or accusations are incorrect; instead, she admits that they are true. According to Heilbrun (1957: 205), Gertrude has the ability to present reality as it is without embellishments and straight to the point, which is clearly demonstrated in this scene. She embraces the fact that it is her sexual passion that drives her actions, she perceives it as her imperfection and although she does not wish to dwell on it further, at the same time she neither wants to hide nor reject it.

This ability to encapsulate reality and act as a narrator at times is specifically visible when she describes the circumstances of Ophelia's death. Since Ophelia dies off-stage, Gertrude has a crucial role in communicating the message and the manner of Ophelia's death to the audience, which makes her an active creator of the course of actions. It is up to her how she wishes to portray the young woman's death, and she chooses to depict it as an accident rather than a suicide:

There on the pendant boughs her coronet weeds
Clamb'ring to hang, an envious silver broke,
When down her weedy trophies and herself
Fell in the weeping brook. Her clothes spread wide,
And mermaid-like awhile they bore her up,
(...)
Till that her garments, heavy with their drink,
Pulled the poor wretch from her melodious lay
To muddy death.

(Shakespeare 2003: 4.7.172–83)

Not only does Gertrude interrupt the conversation between Claudius and Laertes, but in doing so, she also manages to draw their attention to Ophelia and the tragic quality of her character. Moreover, as it happens after the murder of Polonius and during Claudius' plotting against Hamlet, she ensures that Ophelia's death will not go unnoticed and, most likely unknowingly, adds another layer to Laertes' anger. Another important aspect is the choice of words to ensure that Ophelia will be buried in accordance with the Christian rituals, which ultimately happens despite many doubts concerning her death (Montgomery 2009: 108–110). What is also noticeable with regard to Gertrude's ability to read and correctly interpret the signs is that she might be anticipating the upcoming tragedy and the deaths that follow Polonius' murder, as she says that "Each toy seems prologue to some great amiss" (Shakespeare 2003: 4.5.18) and then repeats her point after Ophelia dies (Montgomery 2009: 108). This possibility that Gertrude could be aware of the tragic consequences that are to come may prove her great social, political, and emotional awareness. Such an ability, best seen in Gertrude's report of Ophelia's death, is definitely a mark of an intelligent woman who understands the realities of the world and is able to draw conclusion on her own and to make her own decisions, rather than being the passion-blinded woman as portrayed by Hamlet.

Her noncompliance with the traditional gender *status quo* is also visible in her relationship with Claudius as she proves not to be an obedient wife. She starts acting against Claudius during the closet scene, when Hamlet asks her not to "ravel all this matter out, / That I essentially am not in madness, / But mad in craft" (Shakespeare 2003: 3.4.187-9), which is a part of the scheme that Hamlet invents in order to avenge his father's murder. Gertrude responds by saying:

Be thou assured, if words be made of breath,
And breath of life, I have no life to breathe
What thou hast said to me.

(Shakespeare 2003: 3.4.198-200)

She does not only agree to that, but she also keeps this promise until the end of the play. In fact, she assures Claudius twice that Hamlet is "Mad as the sea and wind" (Shakespeare 2003: 4.1.7) and that "his madness, like some ore / Among a mineral of metal base, / Shows itself pure" (Shakespeare 2003: 4.1.25-7); and thus keeps her promise. Whether she actually believes in her son's sanity is disputable as both Heilbrun (1957: 205) and Adelman (1992: 15) put forward a hypothesis that she does not, while Montgomery (2009: 105) excludes such a possibility. Nevertheless, all three seem to be unanimous in claiming that this is indeed the moment when she starts parting with her husband and gets closer or even reclaims her bond with Hamlet. Montgomery (2009: 104–105) also observes that even though this shift may be seen simply as a shift of the governing body over Gertrude, from husband to son, it may also represent Gertrude as an individual agent who distinguishes good from

evil and makes decisions in accordance with her own moral code. Her resistance towards Claudius is particularly visible in the final act of the play, the duel scene, when Gertrude exposes Claudius's true colours and ruins his scheme by drinking the poisoned drink. Her fall goes unnoticed, and Claudius ascribes it to her feminine weakness, but she still manages to warn Hamlet that "the drink! O my dear Hamlet! / The drink, the drink! I am poisoned" (Shakespeare 2003: 5.2.289–90) a moment before her death. Montgomery (2009: 100–101, 111–112) recognizes those lines as the pinnacle of Gertrude's development as an individual who reclaims full agency over herself at the end of her life. In the last minutes of her life, she fully frees herself from Claudius's influence by contradicting him and exposing his treacheries.

Finally, Gertrude serves as a catalyst for the tragedy. She is the common denominator among the male characters around whom the play revolves and many scholars agree that Gertrude is indeed placed in the centre of the play. Heilbrun (1957: 201), for example, notices that she is the person who connects the main characters by being the former wife of the ghost, the current wife of Claudius and the mother of Hamlet, while Montgomery (2009: 101) puts forward the claim that Gertrude's experiences throughout the play follow or mimic the experiences of Hamlet. They have both lost an important person in their lives, they are both affected by Claudius's seizure of power, they both hamper Claudius' plans, expose his treacheries, and finally, they both die from poisoning. Hence, the resemblance between the queen and her son is indisputable. This visible mirroring between the son and the mother makes Gertrude a *dramatis persona* of equal importance to the play's events, positioned at the centre rather than in the background of the plot. Therefore, she can be interpreted as a tragic heroine, whose death is the result of a tragic mistake and misjudgement of the situation.

Lady Macbeth

The second queen to be discussed is Lady Macbeth. During her very first appearance on stage, one may notice a certain extraordinariness of her position in the marriage, as Macbeth refers to her as the "dearest partner of greatness" (Shakespeare 2015: 1.5.11). This unusual term of endearment as well as the fact that Macbeth wishes to share the prophecy with his wife as soon as possible reveal quite an exceptional, by early modern standards, model of a relationship based not so much on gender hierarchy as on partnership. Asp (1981: 159) notices that Macbeth treats his wife as his equal and seeks to share power with her rather than wield it individually. Such a portrayal of the marriage already places Lady Macbeth in a more privileged position than many early modern women enjoyed and contradicts the gender *status quo* of the period.

Apart from the influence Lady Macbeth exerts in the marriage, there are also many more features of her character that make her noncompliant and subversive. For one,

her attitude towards Macbeth does not emanate the prevalent and contemporary ideals. While she does not question her husband's aptitude for the role foretold to him, as she ultimately wants him to succeed, she nevertheless sees him as an imperfect man and is able to recognize his vices. She describes him as "too full o'th'milk of human kindness" (Shakespeare 2015: 1.5.17) and admits that his docility and amiability may blight their chances for the splendid royal future. This ability to pinpoint the traits of Macbeth's character and foresee their possible ruinous consequences showcases how observant, vigilant, and cognisant Lady Macbeth is. What is more, she recognizes herself to be the driving power of this relationship. Therefore, in her soliloquy she commands Macbeth to "Hie thee hither, / That I may pour my spirits in thine ear, / And chastise with the valour of my tongue" (Shakespeare 2015: 1.5.25-8) so that she can impart this strength to him and galvanize him into action. Bushnell (1992: 348) points out that she even tries to serve as a model of masculinity for him to follow, which could imply that he does not adhere to the rules of manhood, as expected by Lady Macbeth. Her vision of masculinity is a toxic approval of violence, blinding ambition and the lack of respect for others. What she associates with masculinity is simply evil, and evil is what she becomes. Hence, as Macbeth's virtues are the opposite of immorality, she perceives him as lacking in his manhood. Similar view is shared by Adelman (1992: 58) who notices that by ascribing such traits to her husband, Lady Macbeth finds him more feminine than herself. Thus, from the very beginning of the play it is apparent that Lady Macbeth does not embody the stereotypical feminine character traits. She is ambitious, methodological, and ready to take action to make their dream – hers and her husband's – come true. She also most probably finds Macbeth to be the weaker person in this relationship, the one who needs some prodding to pursue his goals. French (1992: 17) observes the discrepancy between what Lady Macbeth is supposed to do as a wife, namely, foster or even elicit a gentler side of her husband – and what she actually does, which is to renounce her femininity in order to succeed:

Come, you Spirits
 That tend on mortal thoughts, unsex me here,
 And feel me, from the crown to the toe, top-full
 Of direst cruelty! Make thick my blood,
 Stop up th'access and passage to remorse;
 (...)
 Come to my woman's breasts,
 And take my milk for gall, your murth'ring ministers.

(Shakespeare 2015: 1.5.40-48)

Living in a deeply patriarchal realm, she does hold various preconceptions about women and reveals in her speech that she identifies femininity with weakness. Therefore, what she desires is to be deprived of her femininity so that, instead of being feeble and vulnerable, she could be powerful and strong. She wishes to be unsexed

and imbued with masculine characteristics, or those she identifies as masculine, such as cruelty, since only then will she be able to achieve her aims. Adelman (1992: 56–57) also emphasizes that Lady Macbeth seeks not only a psychological transformation, but also a physiological one. She wants her body to be deprived of reproductive and maternal functions, which identify her as a woman. What is also worth emphasising here, as Alfar (2003: 116–117) claims, is that she is most probably willing to sacrifice her femininity in order to be able to satisfy her husband and to ensure their future success. As has been argued, if Lady Macbeth's goal is to make her husband king because she genuinely believes he would excel in this role and deserves to become one, then her reasons are not entirely individualistic or selfish, and they do not stem from a complete moral corruption. Hence, the picture of Lady Macbeth that Alfar (2003) depicts is one of a devoted wife and, at the same time, a very determined and overtly ambitious person.

The theme of motherhood as deeply embedded in femininity reappears when Macbeth intends to renege on his promise and starts questioning the plan to murder Duncan. However, to go back on one's word is unmanly and dishonourable, Lady Macbeth suggests. Her perseverance as well as manipulative skills become obvious when she says:

I have given suck and know
 How tender 'tis to love the babe that milks me:
 I would, while it was smiling in my face,
 Have pluck'd the brains out, had I sworn
 As you have done to this.

(Shakespeare 2015: 1.7.54–9)

Such a horrifying metaphor uttered by a woman, for whom traditionally motherhood should be the ultimate objective and source of joy, highlights the importance of a promise. By relying on this vivid comparison and saying that she would murder a child if she promised to do so, Lady Macbeth directly touches upon Macbeth's virility, and belittles it. She manages to mark her superiority over Macbeth and, due to her manipulative nature reminiscent of Machiavellian traits, she puts her plan into action (Adelman 1992: 59).

Macbeth's virility is what Lady Macbeth ardently incorporates into her tactics. Whenever their endeavour is questioned, she alludes to the lack of manhood within her husband and toys with him saying "When you durst do it, then you were a man" (Shakespeare 2015: 1.7.49), all of which prompts further action. French (1992: 17–18) points out that to be masculine in Lady Macbeth's eyes is to be free from any vulnerability that might impede one's success, and this is how she wants her husband to be. She plays an important part in Macbeth's internal struggle between good and evil, and through her rhetoric grounded in his weaknesses and desires, Lady Macbeth

elicits and intensifies the more sinister side of her husband. She instigates the initial crime, while he functions merely as a tool in her hands. Evidently, she knows her husband very well and understands how to use this knowledge to ensure that their goals and aspirations materialise. What is also important is that she is guided by their mutual longing for kingship and queenship, which indicates her belief in Macbeth's abilities (Alfar 2003: 127). Despite this mark of her devotion towards him, it is not a sign of her selflessness or altruism as she also has a status to be gained. Paradoxically, although what Macbeth wants to prove is his compliance with the model of masculinity presented to him by his wife, Bushnell (1992: 348) notices that what he does is ultimately unmanly because he subjugates himself to a woman's order.

After the murder, Lady Macbeth wishes to remain an active participant of the play. While Macbeth says, "Look on't I dare not" (Shakespeare 2015: 2.2.51), she plants the daggers and smears the blood on the two sleeping servants. This is a very minor yet quite significant act of disobedience. Even though they both considered the murder independently, and it was not initiated solely by the wife, she was the one who persuaded Macbeth to commit it when he wavered. Her forcefulness was clearly visible in that scene; however, after the murder is committed, she loses control over her husband. He starts drifting away from her influence, and her position diminishes. Hard as she might try, she is unable to retain influence and becomes largely irrelevant to her husband, which is particularly evident when Macbeth learns about her death and remains indifferent (Bushnell 1992: 349–350).

Cleopatra

Another queen who opposes patriarchal and masculine realities, to be discussed in this article, is Cleopatra. As an African queen she challenges both Roman notions of masculine rule and European ideals. Her race and gender are inextricably intertwined, as she is subjected to stereotypes regarding her womanhood as well as her racial identity. Alfar (2002: 140–141) draws attention to the fact that Egypt, with a queen as its ruler, becomes feminised and stands in opposition to the masculine Roman Empire. Such a narrative, based on binary oppositions and imbalanced power relations, gives the Romans the impression that they have the right to conquer Egypt. As they represent the masculine realm, they are associated with superiority and power, in contrast to the inferior and feminine Egypt. Furthermore, as Cleopatra is referred to as the "serpent of old Nile" (Shakespeare 1995: 1.5.26), she not only embodies the entire nation, but effectively becomes the entire country itself, as if she and Egypt constituted one and the same body, rendering the conquest of Egypt both literal and figurative, and suffused with sexual connotation. If, indeed, Cleopatra and Egypt are one, then the possibility of her triumph – and thus the triumph of the feminine over the masculine – poses a threat to both Roman imperialism and societal norms.

Being well aware of the preconceptions Rome holds against her, Cleopatra intentionally plays on those stereotypes and uses them as a part of her political strategy (Alfar 2003: 138). She does not deploy Roman, that is masculine, tactics but invents feminine politics of her own. She exaggerates her femininity to manipulate Antony which helps her achieve her political goals and protect her country.

It is already in the first scene that she masks her political acumen with apparent frivolity and entices Antony to open a letter from Octavius, in which she imagines that he wrote "Take in that kingdom, and enfranchise" Egypt (Shakespeare 1995: 1.1.23). According to Alfar (1003: 145) Cleopatra's unconcern is only superficial, as she knows that her future and, by extension, the future of Egypt is fully dependant on Rome's benevolence; thus, she needs to be aware of Caesar's every intention. Regardless of her feelings towards Antony, she simply relies on his social position as well as his love for her as a shield against misfortune. She seeks Antony's reassurance of his affection toward her and his alliance to Egypt because that is how she can secure the existence of an independent Egypt. She is successful and Antony pledges to be her "soldier, servant, making peace or war / As thou affects" (Shakespeare 1995: 1.3.69-71). Hence, what she ultimately achieves is Antony's subjugation to her will and his subordination within their relationship. Her sexual politics are by no means confined solely to Antony. The line, "she made great Caesar lay his royal sword to bed; / He ploughed her, and she cropp'd" (Shakespeare 1995: 2.2.227-8) demonstrates that during the First Triumvirate she likewise used her sexuality to protect her country.

Given the precarious political situation of Egypt – especially after the battle from which the Egyptian fleet flees – Cleopatra knows that she needs to reconsider with whom she aligns herself. This military defeat means a growing power and dominance of Caesar. Fully aware of the potential consequences for Egypt, Cleopatra is ready to sacrifice her relationship. When asked to betray Antony she answers:

Say to great Caesar this in deputation:
I kiss his conqu'ring hand. Tell him, I am prompt
To lay my crown at's feet, and there to kneel.
Till from his all-obeying breath I hear
The doom of Egypt.

(Shakespeare 1995: 3.13.79-82)

Although Antony deems her to be "a boggler ever" (Shakespeare 1995: 3.13.15), Cleopatra is regarded by Alfar (2003: 151–152) as a tactician striving to prevent further conquest. She has practised the same tactics for years, first with Julius, then with Antony, and now with Octavius.

Antony quickly forgives Cleopatra, however, during the battle of Actium the situation recurs and Cleopatra's fleet flees once more. After this second defeat and humiliation, Antony's rage is such that he starts threatening that "the witch shall die" (Shakespeare

1995: 4.12.47). Fearing that he may act on his murderous threats, Cleopatra decides to stage her death and hide, hoping to either protect herself or placate Antony. What may seem a rushed decision is actually a calculated and well-considered plan which protects both her and her country (Alfar 2003: 154). Yet, when her plan spins out of control and the guilt-ridden Antony commits suicide, Cleopatra is left at the mercy of Caesar. Once again, she chooses to subdue herself:

Pray you tell him
I am his fortune's vassal and I send him
The greatness he has got. I hourly learn
A doctrine of obedience, and would gladly
Look him i'th' face.

(Shakespeare 1995: 5.2.28-32)

This scenario, however, never transpires because Cleopatra refuses to be fully dominated by Caesar and will not allow Egypt to fall completely under Roman control. As argued by Alfar (2003: 155), the ongoing colonisation of Egypt does not imply that Cleopatra strives to be submissive, yet, if she were to continue the relationship, such subjugation would be inevitable. Therefore, in order to extricate herself from the masculinist realm of Rome, Cleopatra is left with only one option: suicide.

Unlike Antony, Cleopatra does not make a decision to take her life motivated by love; her suicide is not an immediate response to Anthony's death. She does it so to avoid being humiliated and paraded in triumph by Caesar. It is the preservation of honour and the obstruction of Caesar's plans that most probably lie at the core of her decision, which contrasts starkly with Antony's reasons. While he is the one who behaves in a more feminine way, as his decision is driven by emotions, she makes a calculated political move. Furthermore, both Cook (1996: 264–265) and Alfar (2003: 156) refer to the manner of her suicide, by asp bite, as liberating but at the same time mocking and scornful. It is liberating as she finally denounces the exaggerated form of femininity on which she has been relying for a long time by saying, "I have nothing / Of woman in me" (Shakespeare 1995: 5.2.237–8); hence, she rejects the image of femininity that was imposed on or expected from her by the Romans. Additionally, the flamboyant attire and the bite ridicule the "Roman idea of stoic suicide" (Cook 1996: 264). To triumph over Caesar, Cleopatra must die; by escaping his dominance over her, she manages to expose the limitations of Caesar's power. Cleopatra remains unclaimed and unconquered by the powerful and seemingly invincible Roman Emperor.

So far, Cleopatra and Antony's relationship has been discussed as a part of a larger political scheme and therefore in connection with Cleopatra's public sphere of life. However, there is also a gentler and more intimate side to this union. In these very private moments between the lovers, gender roles are likewise blurred, and both

Antony and Cleopatra behave in a way that does not align with expectations. Within this relationship, it is Cleopatra who assumes a more stereotypically masculine role, which becomes particularly evident when she reminisces about a time when:

I laughed him out of patience; and that night
 I laughed him into patience; and the next morn,
 Ere the ninth hour, I drunk him to his bed;
 Then put my tires and mantles on him, whilst
 I wore his sword Phillipian.

(Shakespeare 1995: 5.2.19-23)

This memory presents Cleopatra taking an active role in a sexual situation. She not only dresses Antony in her robes, but she also takes away his sword and thus emasculates him. As Cook interprets it (1996: 253), the sword – being a phallic object – represents Cleopatra self-masculinisation as she recognizes that she can be as successful in the role of a man as she is in the role of a woman. Moreover, it is Cleopatra that reminisces about her romantic and sexual encounters with Antony, which places her in a position of an active subject, and Antony in a position of a passive object of her desire. This reverses the traditional and early modern vision of a male–female relationship in which it is the woman who is the object of the man’s sexual desire.

Finally, Shakespeare’s Cleopatra differs from the historical and the Plutarchan Cleopatra in her childlessness. Although there are a few references to Cleopatra’s children in the play, they never actually appear in it. Deprived of her maternity, Shakespeare’s Cleopatra is stripped of one of the most important feminine as well as royal roles. As she is never confined to the typically feminine sphere, she is never associated with the domestic realm of hearth and home. Positioned at the centre of the political scene and with her motherhood largely absent, Cleopatra is perceived as an evil manipulator, willing to take every possible measure to achieve her goals (Darraj 2001, cited in Randazzo 2012).

Early Emancipation or Condemnation?

Having analysed all the three characters in terms of their nonconformity, let us consider what might be the message behind their fates. As each of these heroines dies a tragic death, it is apparent that Shakespeare makes a point of putting an end to their subversive behaviour – each dies as if being punished for breaking the social norms of their times. For Gertrude, it is her pursuit of interpersonal relations, sexual freedom, and a refusal to live a solitary, grief-stricken life after her husband’s death that makes her drift away from a stereotype of a perfect woman and mother. Although the way she is portrayed, with a deep understanding of the context in which she operates and her rhetorical skills, indicating her breadth of character and intelligence, she is never fully acknowledged by other men, not even when she dies.

Moreover, it is only when she dies that she is able to reconcile with Hamlet, atone for what he believes to be her misdeeds and regain a position of a maternal figure. In the scene of her death, she passes away almost imperceptibly. As with Ophelia, she once again becomes the narrator of the events and pronounces her own death lest it be overlooked by the duelling men. By revealing that the wine is poisonous, she also manages to expose Claudius' corruption. Although she is a vital character for the entire play, she is often ignored and disregarded by the male characters. Despite being a queen, she still struggles to enter the masculine realm, as it is quite hermetic. Because of these nonconforming qualities, she is barred from the masculine context and considered a "wretched queen" (Shakespeare 2003: 5.2.365) by her son.

The circumstances of Lady Macbeth and Cleopatra are very different since it is rather their unique position of power and how they wield it that make them a disruptive influence in the plays. The Macbeths initially reverse the patriarchal gender order and provide a distorted and untraditional image of a marriage. A strict dichotomy of the sexes is still visible in the text, especially in the scenes when Lady Macbeth reflects upon what is feminine and masculine, but the characters seem not to adhere to these early modern visions of those concepts. There are many instances in which Lady Macbeth exerts her influence on her husband, taking a more active and masculine role than him. After the murder, once her position diminishes, she starts descending into madness and passivity as she no longer seems to be important in Macbeth's life. Like Gertrude, she is never able to fully enter the masculine realm; she is not only unsuccessful in trying to be the active force behind Macbeth's behaviour, but she is also punished for the attempt. The initially distorted gender order becomes rigidly established toward the end of the play and the Macbeths no longer diverge from it. Alfar (2003: 131), for example, draws attention to their death scenes: while Lady Macbeth dies a feminine, very private death, her husband dies on a battlefield. Therefore, there are little or no remnants of what their relationship looked like at the very beginning, the prevalent gender order takes precedence and there is no space for those who defy it.

Although, as mentioned earlier, Lady Macbeth and Cleopatra share the motif of power, their contexts differ significantly. Cleopatra, as the queen of Egypt, wields considerably more power and influence from the beginning of the play. Being a political leader of a country in a perilous situation, she must actively participate in political events. She relies on her sexuality and femininity to extract information and to protect herself as well as her country, but she still faces many impediments to her success and her fate remains tragic. Cleopatra turns to male protection; she plays the role of a maiden in distress whom Roman rulers desperately want to save. This is a strategy that has proved effective both for her and her country, even though it implies manipulation. But what if it is the only way she can ensure her country's independence? Were she to give up her strategy, she could face similar exclusion from the male political sphere,

just like the other queens did. The relationships that she pursues keep her informed and vigilant, which is crucial for the future of her country.

Whilst the death of Lady Macbeth does not affect her husband, Cleopatra actually manages to achieve something by her suicide. She refuses to be subdued and exposes the finiteness of the power of Rome and Caesar; therefore, she remains a female character that subverts gender roles until the very end. However, what happens to both Lady Macbeth and Cleopatra is somehow similar as they both fail in their pursuits and, after a moment of gender distortion, the world returns to its previous "proper" order. Adelman (*Fantasies of Maternal Power in Macbeth* 1992: 66) interprets the approach of Birnam Wood, composed of male characters only, as the symbol of the return of the "natural" order of the world, a representation of a political world devoid of women. A similar trope appears in *Antony and Cleopatra*. When Cleopatra dies, the Roman power is reinforced and the political arena is once again free of any feminine influences.

To conclude, let us return to the initial question whether Shakespeare is more of a forward-looking proto-feminist writer, or whether he aligns himself with views contemporary to him. Considering how each female monarch is punished for infringing upon the gender order and social norms, the answer to that question becomes rather obvious. The ending of each play leaves the reader with a patriarchal reality in which the female character remains inferior and does not stand a chance of destabilising the male power, and all her endeavours will eventually be thwarted.

References

- Adelman J., 1992, "Born of a Woman": *Fantasies of Maternal Power in Macbeth*, in: A. Sinfield (ed.), *New Casebooks Macbeth*, London.
- Adelman J., 1992, *Suffocating Mothers. Fantasies of Maternal Origin in Shakespeare's Plays, Hamlet to The Tempest*, New York and London.
- Alfar C., 2003, *Fantasies of Female Evil. The Dynamics of Gender and Power in Shakespearean Tragedy*, Newark.
- Asp C., 1981, "Be Bloody, Bold and Resolute": *Tragic Action and Sexual Stereotyping in Macbeth*, "Studies in Philology", Vol. 78, No. 2.
- Aughterson K. (ed.), 1995, *Renaissance Women: A Source Book. Constructions of Femininity in England*, London.
- Bushnell R., 1992, *Tyranny and Effeminacy in Early Modern England*, in: M.A. Di Cesare (ed), *Reconsidering the Renaissance: Papers from the Twenty-first Annual Conference*, Binghamton.
- Cook C., 1996, *The Fatal Cleopatra*, in: S.N. Garner, M. Sprengnether (eds.), *Shakespearean Tragedy and Gender*, Bloomington and Indianapolis.
- Darraj S., 2001, "The Sword Phillipian": *Female Power, Maternity and Genderbending in Shakespeare's Antony and Cleopatra*, "Schuykill: A Creative and Critical Review from Temple University", Vol. 4, No. 1.
- Davies T., 1997, *Humanism*, London.

- Encyclopaedia Britannica, n.d. *Peace of Amboise*, <https://www.britannica.com/topic/Peace-of-Amboise> [accessed: 3.12.2024].
- Fletcher A., 1995, *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*, New Haven and London.
- Florio J., 1951, *Florios Second Frutes to be Gathered of Twelve Trees, of Divers but Delightsome Tastes to the Tongues of Italians and Englishmen*, London.
- French M., 1992, *Macbeth and Masculine Values*, in: A. Sinfield (ed.), *New Casebooks Macbeth*, London.
- Heilbrun C., 1957, *The Character of Hamlet's Mother*, "Shakespeare Quarterly", Vol. 8, No. 2.
- Kantorowicz E., 1957, *The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton.
- Montgomery A., 2009, *Enter QUEEN GERTRUDE Stage Center: Re-Viewing Gertrude as Full Participant and Active Interpreter in Hamlet*, "South Atlantic Review", Vol. 74, No. 3.
- Randazzo G., 2012, *Cleopatra: The Defiance of Feminine Virtue*, English Senior Seminar Papers St. John Fisher University, https://fisherpub.sjf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1007&context=english_seniorseminar [accessed: 21.12.2024].
- Shakespeare W., 1995, *Antony and Cleopatra* by J. Wilders, London.
- Shakespeare W., 2003, *Hamlet Prince of Denmark* by P. Edwards, Cambridge.
- Shakespeare W., 2015, *Macbeth* by K. Muir, London.

Biogram

Weronika Dziurleja – absolwentka filologii angielskiej studiów pierwszego stopnia; kontynuuje edukację na studiach magisterskich na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jej główne zainteresowania obejmują feminizm, gender studies oraz literaturę.

Weronika Dziurleja holds a bachelor's degree in English and is a postgraduate student at the Faculty of English of Adam Mickiewicz University. Her main topics of interest are feminism, gender studies, and literature.

Świat muzyczny w pułapce literackiej: fetyszyzm 3D w *Pościgu* Julio Cortáзара

Agnieszka Magdalena Tomala | Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0009-0003-7475-6724

Streszczenie

Słowa kluczowe:

Pościg, Cortázar,
fetyszyzm
muzyczny, analiza
krytyczna

Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, w jaki sposób elementy świata muzycznego pełnią funkcję fetyszy w warunkach kapitalizmu. Zjawisko to zostało zbadane na przykładzie opowiadania *Pościg* Julio Cortáзара. W literaturze krytycznej nie istnieją prace, które w sposób kompleksowy omawiałyby to zagadnienie. W tym celu, z wykorzystaniem teorii Charlesa De Brossesa, Alfreda Bineta, Zygmunta Freuda oraz Theodora W. Adorna, zostały wyjaśnione pojęcia fetyszu i fetyszyzmu. Osią rozważań jest wieloaspektowość zjawiska fetyszyzmu, które począwszy od XVIII wieku stanowiło przedmiot refleksji w ramach różnych perspektyw badawczych: antropologicznej, psychologicznej i psychoanalitycznej oraz marksistowskiej. Biorąc pod uwagę wszystkie te ujęcia, fetysz jest rozumiany jako personifikacja boskości (De Brosses 1992), jako obiekt, który wzbudza pożądanie (Freud 1930), oraz jako towar (Adorno 1990). Odwołując się do trzech wymiarów fetyszyzmu: religijnego, seksualnego oraz towarowego, poddano analizie opowiadanie Cortáзара, podkreślając dynamizm relacji społecznych kształtujących świat muzyki jazzowej przedstawiony w utworze. Socjologiczno-kulturowa teoria fetyszyzmu muzycznego Adorna, wywodząca się z marksizmu, pozwala dostrzec w świecie muzycznym procesy prowadzące do fetyszyzacji jego elementów (Adorno 1990). Dzięki temu możliwe stało się również zbadanie mechanizmów rządzących rynkiem muzycznym, przedstawionym w opowiadaniu Cortáзара, które przekształcają jego konstytutywne komponenty w fetysze.

Music world in a literary pitfall: 3D fetishism in Julio Cortázar's *The Chase* (Summary)

Keywords:
The Chase, Cortázar,
musical fetishism,
critical analysis

The aim of this article is to demonstrate how selected elements of the musical world function as fetishes under capitalism. This phenomenon will be examined using the short story *The Chase* by Julio Cortázar as an example. There is no critical publication in the literature discussing the issue comprehensively. In the article the concepts of fetish and fetishism will be explained on the basis of the theories of Charles De Brosses, Alfred Binet, Sigmund Freud and Theodor W. Adorno. The axis of the discussion is the multifaceted nature of the phenomenon of fetishism, which has been approached from the 18th century

in the various perspectives of anthropology, psychology and psychoanalysis, as well as the Marxist theory. Considering the approaches, fetishism is understood as the personification of divinity (De Brosses 1992), as an object that arouses desire (Freud 1930) and as a commodity (Adorno 1990). Referring to the three dimensions of fetishism: religious, sexual and commercial, Cortázar's story was analysed, emphasising the dynamism of social relations shaping the world of jazz music presented in the work. Adorno's sociocultural theory of musical fetishism, derived from Marxism, allows to see processes in the world of music that lead to the fetishisation of its elements (Adorno 1990). This has also made it possible to examine the mechanisms governing the music market presented in Cortázar's story, which transform its constituent components into fetishes.

Wstęp

Analiza tekstu literackiego i jego muzyczności w szerokim tego słowa znaczeniu stanowi wyzwanie dla badaczy. Według Andrzeja Hejmeja literatura daje bardzo ograniczone możliwości reprezentowania muzyki, rozumianego jako droga *mimesis* intersemiotycznej (Hejmej 2012: 11). Polski badacz zaznacza nietypowość oraz złożoność podejścia badawczo-interdyscyplinarnego wynikającą z prób ukonstytuowania spójnej metodologii, gdy ma się do czynienia z dwoma tak odmiennymi środkami ekspresji, jak literatura i muzyka. Proponuje zatem, aby „badanie muzycznych zjawisk usytuować w nieco innym rejonie” (Hejmej 2012: 13). Jedną z możliwości, przedstawioną przez Jeana-Louisa Cupersa, czerpie z tradycji muzyczno-literackich (Cupers 1988: 13–106). Michał Głowiński wskazuje natomiast na różnorodność funkcji pełnionych przez muzykę w narracji: może być składnikiem fabuły, tematem wypowiedzi lub nabierać znaczeń symbolicznych (Głowiński 1980: 100). W ten sposób muzyka w literaturze staje się medium, które daje szerokie możliwości interpretacji tekstu, nie będąc jednocześnie przedmiotem analizy technicznej.

W literaturze światowej występuje wielu pisarzy, którzy uczynili muzykę jednym z centralnych tematów swojej twórczości¹. Do takich pisarzy należy Julio Cortázar (1914–1984), a jego opowiadanie *Pościg* stanowi interesujący przykład literackiego podejścia do tematyki muzycznej. W niniejszym tekście skupiono się na niezbadanym dotąd muzycznym aspekcie tego opowiadania w kontekście fetysyzacji muzyki. W tym celu oparto się na teorii Theodora W. Adorna.

Choć Adornowskie założenia krytycznie odnoszą się do recepcji muzyki w rzeczywistości kapitalistycznej, jego podejście konceptualne jest szersze i rozciąga się na inne dziedziny nauki, takie jak antropologia i psychoanaliza. Ta rozległa perspektywa badawcza stanowi narzędzie do ukazania sposobu, w jaki różne gatunki muzyczne, w tym przypadku jazz, mogą być traktowane jako obiekt fetysyzmu.

¹ Między innymi: Marcel Proust, Tomasz Mann, Michaił Bułhakow czy Felisberto Hernández.

Pytanie badawcze postawione w niniejszym artykule dotyczy tego, jak kulturowy konstrukt fetyszyzmu wpływa na przekształcenie relacji społecznych w świecie muzyki rzeczywistości kapitalizmu. Problem ten odnosi się do różnych gatunków muzycznych, niemniej jednak ze względu na ograniczoną objętość artykułu oraz treść opowiadania Cortázara rozważania będą dotyczyły świata muzyki masowej, reprezentowanej w *Pościgu* przez jazz.

W analizie skoncentrowano się na trzech wymiarach fetyszyzmu: religijnym, seksualnym i towarowym. W tym celu wykorzystano ujęcie teoretyczne fetyszyzmu wprowadzonego przez etnografa Charlesa De Brossesa (1709–1770) oraz ujęcie psychoanalityczne Alfreda Bineta (por. De Brosses 1992) i Zygmunta Freuda (1930) z ich wymiarem seksualnym, aż do teorii fetyszyzmu muzycznego Theodora W. Adorna, która opiera się na koncepcji fetyszyzmu towarowego Karola Marxa (1994). Pomimo że powyższe teorie zostały zaprezentowane wiele lat temu, nadal zachowują swoją użyteczność, szczególnie w dobie turbokapitalizmu. W związku z tym warto podkreślić ich aktualność, zwłaszcza w kontekście opracowywania metodologii badawczej zastosowanej w opowiadaniu Cortázara.

1. Fetyszyzm i fetysz. Zarys pojęć

Ewolucja terminu „fetyszyzm” ukazuje, jak jego interpretacje i zastosowania zmieniały się w czasie, dostosowując się do różnych kontekstów społecznych oraz kulturowych. Mimo że jest to pojęcie obecne w nauce w wielu dyscyplinach, co zostanie omówione w dalszej części artykułu, wskutek popularności teorii Freuda kojarzy się głównie z wymiarem seksualnym. Warto jednak podkreślić, że termin ten sięga swoimi korzeniami do sfery religijnej (Böhme 2020; Skrzypek 1992). Charles De Brosses, francuski etnograf epoki Oświecenia, jako pierwszy skonceptualizował pojęcie fetyszyzmu², opierając swoją pracę na obserwacjach zachowań wyznawców jednej z archaicznych form religii ludów pierwotnych, opisanych przez kupców podróżujących do Afryki w XVII wieku (Skrzypek 1992: VI).

Chociaż społeczna świadomość wielowymiarowości tego pojęcia stopniowo rośnie, według Mariana Skrzypka obecnie mówi się o fetyszyzmie wyrażającym się w pragnieniu posiadania przedmiotów trudnych do zdobycia, któremu przyświeca nie ich funkcja użytkowa, ale reprezentatywna. Polski badacz ma na myśli „kompleks dorobkiewiczza”, który polega na tym, że „posiadacz rzeczy, które winny ułatwiać mu życie, staje się ich niewolnikiem” (Skrzypek 1992: V). Wynika z tego, że głównym imperatywem konsumenta staje się gromadzenie a nie korzystanie z dóbr zgodnie z ich przeznaczeniem. Termin „fetyszyzm” dotyka więc potrzeby nieumiarkowanego posiadania.

² *Du culte des dieux fétiches*, opublikowana w 1760 r.

„Fetysz” oznacza rzecz wybraną i konsekrowaną przez kapłanów ludów plemiennych na obiekt kultu. Hartmut Böhme, potwierdzając religijne pochodzenie tego terminu, stwierdza, że „pojęcie fetyszu zostało po raz pierwszy ukształtowane w celu określenia i oceny religijnego wykorzystania rzeczy w afrykańskich społeczeństwach plemiennych”³ (Böhme 2020: 149). Etymologia tego terminu bazuje na słowie *fetisso*, wywodzącym się z języka pidżynowego, oznaczającym rzecz „cudowną, zaczarowaną lub boską”, z łacińskimi korzeniami, takimi jak *fatum*, *fanum* i *fari* (De Broses 1992: 8). W XVI wieku Portugalczycy wprowadzili do użycia takie słowa, jak *feitiço*, *feitiçaria* i *feitiçeiro*, które później zostały przejęte przez Hiszpanów i Holendrów. W języku łacińskim *facticius* oznacza „to, co zostało wyprodukowane” przez człowieka, w przeciwieństwie do tego, co naturalne, i ostatecznie zostało użyte również do określenia istot żywych (Böhme 2020: 149). Fetysz oznacza zatem rzecz wykonaną przez człowieka, której przypisuje się cudowne właściwości.

2. Fetyszyzm w religii. Idolatria

De Broses, definiując termin „fetyszyzm”, za punkt wyjścia przyjął sensualizm, który skłaniał ludzi do tworzenia fetyszy (Skrzypek 1992: X). Na terenach przedkolonialnych istniało wiele wierzeń, które przejawiały się poprzez oddawanie czci bogom lub rzeczom personifikującym te bóstwa, czyli fetyszom, w celu uzyskania ich aprobaty lub przychylności (por. Chiyé 2014: 60–87). Praktyka ta, polegająca na czczeniu przedmiotów, zwierząt lub ludzi zamiast oddawania czci jednemu Bogu, nazywana była bałwochwalstwem, idolatrią (Ávila, López 2020: 50). Koncepcja ta zrodziła się z praktyki łamania przykazania Bożego, zapisanego w Starym Testamencie: „nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie! Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią! Nie będziesz oddawał im pokłonu i nie będziesz im służył” (Wj 20: 3–5a). Choć termin „idolatria” poprzedzał termin „fetyszyzm”, tj. moment jego pojawienia się w przestrzeni pojęciowej jest inny, ich znaczenia i zastosowania w dyskursie zaczęły się na siebie nakładać. Współczesne użycie obu terminów odzwierciedla ich przeplatanie się, gdzie granice między nimi są mniej wyraźne.

Choć zdaniem Böhme na pierwszy plan fetyszyzmu religijnego wysuwa się jego aspekt idolatryczny (Böhme 2020: 169), jego istotą jest jednostronny stosunek podmiotu do rzeczy, której przypisuje on nadprzyrodzone właściwości. Potwierdza to Binet, twierdząc, że fetyszyzm religijny „to adoracja materialnego przedmiotu, któremu fetyszysta przypisuje cudowne moce” (cyt. za De Broses 1992: 126). Ukazuje to dwoistość fetyszyzmu: z jednej strony jego zewnętrzną manifestację jako praktykę bałwochwalczą, z drugiej zaś jego wewnętrzną naturę jako wyjątkową, nadprzyrodzoną relację między jednostką a fetyszem.

³ Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zaznaczono inaczej, zostały wykonane przez autorkę.

3. Fetyszyzm w psychiatrii i psychoanalizie. Przyjemność seksualna

Do najbardziej reprezentatywnych badaczy fetyszyzmu w dziedzinie psychiatrii i psychoanalizy zalicza się Zygmunta Freuda i Alfreda Bineta. W wyczerpującym studium *Le Fétichisme dans l'amour* z lat 1887–1888 Binet opublikował wyniki obserwacji wybranych pacjentów, odnotowując u nich stan pożądliwości seksualnej skierowany wobec przedmiotów (za De Brosses 1992: 125). Ponadto, równoległe do przeprowadzanych badań naukowych, Binet zaobserwował podobne zachowanie u niektórych bohaterów literackich⁴. Fetyszyzm nie jest więc zjawiskiem ograniczonym do rzeczywistości klinicznej, ale znajduje swoje odzwierciedlenie również w literaturze.

Fetyszyzm seksualny cechuje przeniesienie pożądania seksualnego na część ciała lub przedmiot, które w mniejszym lub większym stopniu są powiązane z osobą, na którą uprzednio ów imperatyw był ukierunkowany. W swoim eseju *Fetyszyzm* Freud stwierdził, że „fetysz jest substytutem fallusa kobiety (matki), w który uwierzył mały chłopiec i którego nie chce się wyrzec” (Freud 1930: 153), co określa się mianem „kompleksu kastracji”, który polega na odkryciu przez chłopca-mężczyznę, że kobieta-matka nie ma penisa, a jedynie jego substytut, łechtaczkę (Freud 1930: 157). W ten sposób fetysz pełni rolę mechanizmu obronnego, pomagającego dziecku płci męskiej poradzić sobie z traumą, którą w tym przypadku stanowi widok ciała kobiety pozbawionego męskiego organu płciowego.

4. Fetyszyzm towarowy

„Fetyszyzm towarowy”, zdefiniowany przez Karola Marxa w *Kapitale* (1867), opisuje jeden z podstawowych mechanizmów działania rynku. Według Marxa w rzeczywistości rynku kapitalistycznego produkty, czyli widoczne efekty działalności produkcyjnej człowieka, stają się towarami. Cechują je dwie wartości: użytkowa, czyli jakość przedmiotu, zaspokajająca określone potrzeby konsumenta, oraz wymienna, definiowana przez zasady umowne, która ustanawia relację kupna-sprzedaży w warunkach rynkowych (Marx 1994: 82). Odzwierciedla to zarówno społeczny charakter pracy oraz obiektywne cechy produktów, jak i relację między producentami a ogółem działań zawodowych istniejących poza nimi (Marx 1994: 88). W tym kontekście Marx dostrzega, że kulturowane w środowisku kupieckim stosunki społeczne między ludźmi, utrwalone w procesie społecznego podziału pracy, wraz z rozwojem systemu kapitalistycznego zaczęły być redukowane do prostej wymiany towarowej (Marx 1994: 89). Instrumentalizacja więzi międzyludzkich pociąga za sobą utratę wymiaru człowieczego, ponieważ osoby zaczynają traktować siebie nawzajem jak przedmioty, cenione wyłącznie w kategoriach użyteczności. Produkty odrywają się natomiast od swoich twórców, stając się istotami fantasmagorycznymi, fetyszami „obdarzonymi

⁴ Binet analizuje utwory J.J. Rousseau, O. Wilde’a, J.K. Huysmansa i H. von Hofmannsthala (zob. Böhme 2020: 335–336).

własnym życiem i związanymi ze sobą nawzajem i z ludźmi” (Marx 1994: 89). Zatem nabywanie przez towary iluzorycznych cech autonomii i wartości, oddzielanie się od swoich wytwórców, nazwiemy fetyszyzmem towarowym. Z kolei relacje osobowe, zredukowane do wymiany towarowej, ukazują swoją wartość tylko w kontekście ich użyteczności. Na tej podstawie Adorno skonceptualizował teorię fetyszyzmu muzyki.

5. Fetyszyzm muzyczny

Esej *O fetyszyzmie w muzyce i o regresji słuchania* z 1938 r. przedstawia podejście Adorna do problemu muzyki w rzeczywistości kapitalistycznej, włączając do refleksji kontekst muzycznej *praxis* jego czasów. Ponadto Adorno kładzie nacisk na uprzedmiotowienie relacji międzyludzkich, odnosząc to do kultury i jej przejawów, w tym także muzyki. Pomimo upływu wielu lat założenia Adorno nie straciły na aktualności, stając się punktem wyjścia do badań uwzględniających zjawiska muzyczne we współczesnym świecie muzyki (por. Soria 2015; Gambarotta 2009).

Przedstawione przez Adorna pojęcie fetyszyzmu muzycznego zawiera w sobie cechy zarówno fetyszyzmu religijnego, jak i seksualnego. Po pierwsze, zarówno dzieła muzyczne, jak i muzycy, podobnie jak w ujęciu religijnym, mogą być obiektami czci. Po drugie, doświadczenia muzyczne mogą wywoływać fizyczne i emocjonalne reakcje podniecenia seksualnego (Adorno 1990: 114). Jednakże w swoim esej Adorno skoncentrował się na towarowym charakterze muzyki, w którym wszystko, co jest z nią związane, staje się produktem konsumpcyjnym. Koncepcji muzycznego fetyszyzmu „nie można postrzegać tylko przez pryzmat psychologii” (Adorno 1990: 108), chociaż ten aspekt jest z pewnością bardzo istotny. Należy go rozumieć jako konsumpcję wartości, która staje się przedmiotem emocji, co jest konsekwencją traktowania muzyki jako towaru, który można kupić i sprzedać (Adorno 1990: 108). Główną osią muzycznego fetyszyzmu jest zatem przyjemność chwili związana z konsumpcją dzieła muzycznego będąca jednocześnie pretekstem do zwolnienia słuchacza od autentycznego słuchania, które prowadzi do zrozumienia dzieła: „w tym *quid pro quo* konstytuuje się specyficzny fetyszystyczny charakter muzyki: afekty, które zmierzają ku wartości wymiennej, umacniają pozór bezpośredniości, a brak odniesień do przedmiotu jednocześnie go dementuje” (Adorno 1990: 109). Innymi słowy, zamiast analizować całe dzieło muzyczne, słuchacz skupia się na chwilowych przyjemnościach, które mogą odciągnąć go od zrozumienia intelektualnego i docenienia dzieła jako całości. Co więcej, jego uwagę przyciągają takie elementy, jak biograficzny aspekt artysty, konkretny model instrumentu, na którym gra on utwór muzyczny, „różnobarwna fasada”, czy wreszcie fragmentacja dzieła, która, eksponując jedynie najbardziej atrakcyjne dla odbiorcy części utworu, prowadzi do utraty pełni oryginalnego zamysłu twórcy oraz zmiany odbioru i interpretacji utworu przez słuchaczy (Adorno 1990: 103–104). W konsekwencji dzieło muzyczne traci swoją wartość estetyczną jako dzieło sztuki, stając się towarem, który można nabyć.

Zaspokojenie pragnienia posiadania muzycznego fetyszu zależy jednak od siły nabywczej. W kontekście rynkowym proces nabywania fetyszu generuje emocje i spełnia oczekiwania, co według Adorna w kapitalistycznej rzeczywistości jest cenione bardziej niż intelektualne poznanie dzieła jako całości. W tym sensie perspektywa sukcesu staje się dźwignią handlu. Fetyszyzm, nieodłączny element przemysłu muzycznego, zamienia muzyków w pionki kapitalistycznej gry rynkowej, a oni sami, aby osiągnąć sukces, rezygnują z indywidualności, stając się znormalizowanymi pracownikami produkcji muzycznej (Adorno 1990: 110). Jak zauważa filozof, „lubić znaczy rozpoznawać” (Adorno 1990: 101), co w praktyce oznacza, że dzieło muzyczne, którego wewnętrzna struktura zostaje uproszczona, łatwiej przyciąga uwagę słuchaczy, którzy stają się jego nabywcami.

Mówiąc o kompozycjach cenionych ze względu na ich rozpoznawalność, Adorno wskazuje te, które powstały w oparciu na temacie lub fragmencie muzycznym pochodzącym z szeroko dostępnego obszaru „dóbr kultury”, stanowiącego swoisty rezerwuwar fetyszy muzycznych. Jednym z przykładów podawanych przez Adorna jest praktyka aranżacji, która wykorzystuje motyw lub fragment muzyczny do stworzenia swojej wersji „cytowanego” utworu. Podlegając prawom rynku i jego zapotrzebowaniu na rozwiązania korzystne finansowo, uzyskana kompozycja zostaje uproszczona kosztem swojej jakości, stając się przedmiotem obrotu towarowego. Z tego powodu dla Adorna jazz jego czasów⁵ był synonimem degradacji gustu muzycznego.

Choć poprawne wykonanie dzieła muzycznego jest pożądane dla jego właściwego odbioru, to Adorno podkreśla przewartościowanie precyzji wykonania nad artystyczną interpretacją. „Barbarzyństwo perfekcji”⁶ przypomina płytę gramofonową, czyli nośnik, dzięki któremu słuchacz ma możliwość odtwarzania dzieła muzycznego dowolną ilość razy. Jednak, jak twierdził filozof, „utrwalenie dzieła powoduje jego zniszczenie” (Adorno 1990: 114), a nieskazitelność wykonania niszczy spontaniczność i pozbawia dzieło muzyczne jego aury. Podczas gdy, jak zauważa Walter Benjamin, dzieło sztuki zawsze było podatne na reprodukcję, jego włączenie do przemysłu kulturowego jako przedmiotu masowego powielania pozbawiło je wyjątkowości i prawdziwości: „autentyczność rzeczy jest szyfrem wszystkiego, co można w niej przekazać od jej pochodzenia, od jej materialnego trwania po jej historyczne

⁵ Chodzi tutaj o swing, jeden z podgatunków jazzu. Była to głównie muzyka taneczna, której towarzyszyły big bandy, czyli grupy od 10 do 12 muzyków orkiestrowych (Pérez Ventura 2023: 58). Ze względów ekonomicznych i jako istotna część ustandaryzowanego przemysłu kulturalnego orkiestry te zapewniały pracownikom rozrywkę: tanią, dostępną i niskiej jakości (Catalán 2014: 484).

⁶ Żywym przykładem ilustrującym to zjawisko jest osoba dyrygenta Arturo Toscaniniego (1867–1957), znanego i szanowanego w czasach Adorno. Według niemieckiego filozofa postać dyrygenta, do pewnego stopnia instrumentalisty, zaczyna sprawować władzę nad masą, zapewniając „za jednym zamachem standaryzację i indywidualizację” (Adorno 1990: 115). Toscanini, którego postać stała się symbolem autorytetu w dziedzinie wykonawstwa muzycznego i perfekcji wykonania (Adorno 1990: 114), zdobył podziw publiczności za wyeksponowanie właśnie tych aspektów. Niemniej jednak Adorno podkreśla, że uwielbienie dla osoby Toscaniniego przyćmiło odbiór muzyki, którą dyrygował.

świadectwo” (Benjamin 2003: 8). W ten sposób dzieło sztuki staje się produktem technologii, co prowadzi do jego standaryzacji i osłabienia aury, skutkując konsumpcyjnym i bezrefleksyjnym doświadczeniem odbiorców, którzy stają się podatni na rynkową strategię uwodzenia.

Poprzez tę strategię przedmioty lub artyści przejmują władzę nad odbiorcami. W efekcie zaczyna zanikać świadomy odbiór sztuki. Dzieje się tak, ponieważ „fetyszystyczny charakter muzyki karmi się bezrefleksyjnością i pozorami ciągłej zmiany mód” (Soria 2015: 97). Z kolei artyści, uwodząc publiczność swoimi występami, wprowadzają słuchaczy w stan ekstazy, który zniekształca ich postrzeganie rzeczywistości. Jak twierdzi Jean Baudrillard, „pojawiają się wówczas formy skrajne i ekstatyczne, tak bardzo, że eliminują wszelką możliwość osądu” (Baudrillard 2001: 174). W ten sposób publiczność czci artystów za to, co reprezentują, a nie za to, kim są. To uwielbienie należne bóstwu jest charakterystyczne dla bałwochwalstwa, co wyjaśnia, dlaczego perspektywa fetyszystyczna w ujęciu religijnym wpływa również na świat muzyki. Zjawisko to może generować również pragnienie ślepego naśladowania sposobu gry na instrumencie, co może unicestwić kreatywność potencjalnych muzyków, chcących ślepo naśladować wykonawstwo muzyczne swoich idoli.

Perspektywa przedstawiona przez Adorna określa pewne mechanizmy fetyszystyczne i fetysze obecne w muzycznym świecie. Muzyka postrzegana jest jako towar, wyceniany na podstawie takich czynników, jak popularność i sukces komercyjny, a nie na podstawie jakości artystycznej. W ten sposób widać, w jaki sposób siły rynkowe wpływają zarówno na przejawy kultury popularnej, jak i muzyki klasycznej, przekształcając je w towary. Pojęcie fetyszyzmu służy jako użyteczne narzędzie do rozpoznawania tej dynamiki w sferze muzyki.

6. *Pościg*: między sztuką a utowarowieniem jazzu

Pościg to szczególne opowiadanie w twórczości Cortáзара (por. Borello 1980: 573) i sam pisarz uważał je za przełomowe. Ta wyjątkowość jest związana z pojawieniem się muzyki jazzowej w jego twórczości, co równocześnie zbiega się ze zmianą kierunku jego literackiego podejścia w stronę egzystencjalnych problemów współczesnego człowieka. To podejście odzwierciedla konstrukcja fabuły, w której większy nacisk położony jest na postać niż na akcję. Ponadto jazz, jak zbadał González Riquelme (2003), jest czynnikiem kształtującym, który konstruuje zarówno fabułę, jak i strukturę opowieści.

Francja była celem podróży wielu artystów, w tym „muzyków jazzowych, którzy ze Stanów Zjednoczonych zaczęli przyjeżdżać do [tego kraju] bardzo często każdego roku” (Cortázar 2013: 178). Szczególnie upodobali sobie Paryż, który z tego powodu stał się jedną z międzynarodowych stolic jazzu (Cortázar 1991: 144). W tamtych

czasach swing został wyparty przez bebop, nową odsłonę muzyki jazzowej⁷, „dźwięk nowych czasów, odzyskanej wolności” (Rodríguez Abellán 2013: 13), który przyczynił się do stworzenia legendy ówczesnego środowiska kulturalnego. Muzycy, tacy jak Dizzy Gillespie, Miles Davis i Charlie Parker, wraz z egzystencjalistami, Jean-Paulem Sartrem, Borisem Vanem i Juliette Greco, „spędzali niekończące się noce tańca, dymu i alkoholu” w dzielnicy Saint-Germain-des-Prés (Rodríguez Abellán 2013: 13).

W tej scenerii Bruno V., pisarz i krytyk muzyczny, przedstawia ostatnie chwile życia swojego przyjaciela, saksofonisty Johnny’ego Cartera. Akcja opowiadania rozgrywa się na przełomie lat 40. i 50. Historia oparta jest na życiu Charliego Parkera, wybitnego saksofonisty, jednego z prekursorów bebopu, który zmarł przedwczesną i tragiczną śmiercią. Cortázar poprzez postać Johnny’ego sportretował również świat muzyki jazzowej, który oprócz atmosfery niezapomnianych nocy w oparach absyntu, ukazuje swoją drugą stronę: surowe zasady kapitalizmu rządzące rynkiem muzycznym.

6.1. *Pościg w wymiarze fetyszyzmu religijnego*

Cortázar demaskuje złudzenia związane z niezwyklej aurą przypisywaną muzyce jazzowej. Niezapomniane noce, „klimat wolności, anarchii i pewnej mentalnej rozpuśty, który jest klimatem jazzmanów paryskiego życia nocnego” (Cortázar 2013: 174), kreują romantyczną wizję rzeczywistości, w której żyją i tworzą jazzmani. Niemniej jednak już na początku opowiadania pisarz przedstawia inną perspektywę niż tą wyjątkową przypisywaną jazzowi, ukazując osobę głównego bohatera, Johnny’ego Cartera, saksofonisty, znajdującego się w obskurnym pokoju hotelowym, którego historię życia poznajemy w trakcie opowiadania. Będąc „w zupełnej nędzy”, nie ma środków, by zapłacić za coś lepszego niż lokal, w którym: „okno wychodzi na czarne podwóreczko, tak że o pierwszej w południe trzeba zapalać światło, by przeczytać gazetę lub zobaczyć twarz rozmówcy” (Cortázar 1977: 349)⁸. Ta „mieszanina szarości i czerni” (350), która spowija pomieszczenie, wywołuje poczucie trudu, smutku. Dédéé, jego obecna partnerka, która według narratora, Bruna, przypomina „obrzydliwy skrzep”, zdaje się ochraniać muzyka i pomagać mu w najprostszych czynnościach życiowych. Trudno jest dostrzec w Johnnym Carterze idola tłumu wzbudzającego podziw i pożądanie, którym był do tej pory.

Narracja Bruna, „wiernego jak pryszcz na dupie” (349), jest monologiem wewnętrznym. Bruno zna Johnny’ego dopiero od kilku lat, jednak na tyle dobrze, że przedstawia dość szczegółowy opis wyglądu i zachowania muzyka, a także jego sposobu

⁷ Ważnym impulsem dla rozwoju jazzu była reakcja w środowisku muzyków, ponieważ niektórzy z nich postrzegali popularność swingu jako zdradę zasad jazzu: „kiedy coś jest umasowione, traci swoją magię” (Pérez Ventura 2023: 58). W odpowiedzi w latach 40. XX wieku pojawił się bebop, „wyrafinowany wirtuozowski styl będący w zasięgu tylko nielicznych muzyków” (Pérez Ventura 2023: 58), przejawiający się zmianą sposobu gry i w konsekwencji podniesieniem jakości występów.

⁸ Wszystkie cytaty z opowiadania *Pościg* pochodzą z *Opowiadań zebranych* t. 2 Julio Cortázara w tłum. Zofii Chądzyńskiej (Kraków 1977), w nawiasach podano numer strony.

myślenia, zmagania z nałogami i przeżywanych cierpień. Dynamika między stylem narracji a narratorem ukazuje wzajemne powiązania między przeszłością a teraźniejszością, wyrażaną poprzez płynne przechodzenie między różnymi czasami narracji, która pozwala na subtelne łączenie wydarzeń minionych z bieżącymi (Jitrik 1974: 350–351). Narrator konstruuje obraz saksofonisty na podstawie wybranych wydarzeń, łącząc ze sobą fakty z teraźniejszości i przeszłości. W ten sposób od początku wyłania się wyraźny, choć subiektywny portret artysty, który nie radzi sobie z artystycznym modelem życia, nie potrafi zorganizować sobie dnia, nie dba o saksofon niezbędny do pracy, szuka ukojenia egzystencjalnego bólu w narkotykach i powierzchownych relacjach z kobietami. Jediną przestrzenią, w której się odradza, jest muzyka. Chociaż jest obdarzony niezwykłym talentem, stał się sławny przez czysty przypadek: „gdy ten w ciągu jednego wieczoru stał się sławny (po prostu dlatego, że ktoś dał mu wreszcie okazję zebrania czterech czy pięciu chłopaków, którym się podobał styl jego gry, wobec czego Johnny po raz pierwszy w życiu pokazał, co potrafi, i zatkał wszystkich)” (364). „Przypadek” w ujęciu surrealistów (Taborska 2007: 87), konstruktywna zasada wielu opowiadań Cortáзара, wchodzi w grę z mechanizmami przemysłu kulturowego, które „produkuja” sławę artysty. Historia Johnny’ego pokazuje, że jego sukces wynikał nie tylko z muzycznych zdolności, lecz także z serii nieoczekiwanych wydarzeń, które złożyły się na koleje jego losu.

Dla Bruna Johnny jest uosobieniem boskości, fetyszem obdarzonym niezrównanym talentem muzycznym, którego nie przysłania nawet kiepskiej jakości instrumentu (350). W ten sposób, przypisując Johnny’emu nadprzyrodzone zdolności, postrzega go raczej jako muzycznego geniusza niż osobę, pozbawiając go prawa do bycia człowiekiem, któremu nieodłącznie towarzyszą słabość i niedoskonałość. Podziw Bruna ma podwójne dno, ponieważ doceniając Johnny’ego przede wszystkim za muzyczny geniusz, zazdrości mu statusu idola i fetyszu. Jednocześnie nigdy nie przestaje próbować wykorzystać jego geniusz, aby kosztem muzyka odnieść sukces komercyjny.

Bruno, oprócz chęci zysku, pragnie doświadczać uwielbienia podobnego, jakie otrzymuje Johnny. Podejmując się misji napisania biografii muzyka, krytyk aspiruje do miana „księcia aniołów”, wysłannika Boga. Kiedy podarował saksofon Johnny’emu, Marcel Gavoty i Art Boucaya, muzycy z zespołu, oraz markiza Tika okazali Brunowi szczególną wdzięczność oraz uwagę, której bardzo pragnął: „Rzucili się na mnie, jakby zstąpił na nich sam archanioł Gabriel”⁹ (365). Co więcej, dąży do bycia postrzeganym przez otoczenie jako cudotwórca. Dostarczając Carterowi saksofon o niezwykłych

⁹ Kiedy mówi się o aniołach, nie ma się na myśli istot boskich, ale istoty, które otrzymały specjalną misję od Boga. Według Xaviera Leóna-Dufoura, „nazwa aniołów nie jest nazwą natury, ale funkcji” (León-Dufour 1965: 75–76). Xabier Pikaza Ibarrondo wskazuje, że „1 Hen 20 zakłada, że jest ich sześć (lub siedem), ale z kolei 1 Hen 9:1 wyraźnie wspomina tylko o czterech [archaniołach] (Michale, Urielu, Rafaelu i Gabrielu)” (Pikaza Ibarrondo 2007: 95). Zwracając się ku Biblii, zauważa się, że każdy z nich otrzymał specjalną misję na ziemi (np. archanioł Gabriel wyjaśnia tajemnicze znaczenie prorocтва o siedemdziesięciu tygodniach, opartego na symbolice liczb (Dan 9) (por. León-Dufour 1965: 75–78). Niemniej jednak Bruno skupia się na wyjątkowości tej istoty, przypisując sobie niezwykle „boskie” zadanie w stosunku do Johnny’ego.

właściwościach, Bruno przypisuje sobie szczególną rolę w niezapomnianych improwizacjach Johnny'ego: „to ja okazałem się dostarczycielem wspaniałego saksofonu, który wczoraj posłużył Johnny'emu do czterech czy pięciu najlepszych improwizacji” (366). W ten sposób z jednej strony pokazuje swój wkład w tworzenie boskiej muzyki, bo na wszystkich posiadanych przez siebie instrumentach Johnny grał tak, jak „tylko Bóg grałby na saksalcie” (351), a z drugiej fetyszyzuje instrument, przypisując mu magiczne moce.

Innym powodem zazdrości Bruna jest jego frustracja z powodu niemożności dogonienia tego Johnny'ego „z drugiej strony” (367). Bruno zdaje sobie sprawę, że Johnny działa w inny i enigmatyczny sposób, wzbudzając u osób ze swojego otoczenia niemal mistyczną fascynację. Niedostępność Johnny'ego wydaje się być prawdziwą przyczyną rozczarowania Bruna, uwięzionego w swoim własnym purytańskim świecie. Choć sam twierdzi, że „nie przejmuję się zbyt tym, co mówi [Johnny]” (354), marzy o tym, by saksofonista zginął śmiercią spektakularną, „jak gwiazda, która roztrzaskuje się na milion kawałków, zostawiając za sobą astronomów zdumionych i ogłupiałych” (368). W ten sposób widowiskowe odejście muzyka mogłoby stać się dla pisarza źródłem rozgłosu oraz wymiernych korzyści materialnych.

Bruno nie był jedynym członkiem świty Johnny'ego, który oddawał mu bałwochwalczą cześć. Tworzą ją również kobiety (co ze względu na seksualną naturę tych relacji zostanie omówione w następnej sekcji) oraz personel medyczny, gdyż ze względu na stan zdrowia Johnny musiał być w stałym kontakcie z kilkoma lekarzami. Jeden z nich, doktor Bernard, zamiast otaczać muzyka opieką medyczną, traktował go tylko jako źródło wiedzy na temat jazzu oraz kompana do pogawędek muzycznych: „Da mi aspiryny, a potem powie, że uwielbia jazz, na przykład Reya Nobla” (352). Podziw lekarza jest powierzchowny, bo tak naprawdę nie ma on pojęcia o jazzie i jego nowych nurtach, których przedstawicielem jest Carter. Johnny, oczywiście zdając sobie z tego sprawę, kpi z doktora, konstatując, że „jest smutnym idiotą” (352). Doktor Bernard uosabia krytykowanych przez Adorno amatorów, których wiedza muzyczna ogranicza się do powierzchownych i fragmentarycznych informacji, a gust muzyczny zbudowany jest na nazwiskach znanych i niekoniecznie wybitnych muzyków. Reprezentuje on grupę słuchaczy, którzy fetyszyzują muzykę, szukając natychmiastowej i chwilowej gratyfikacji oraz przyjemności (Adorno 2004: 423).

6.2. Pościg w wymiarze fetyszyzmu seksualnego

Psychoanaliza kładzie nacisk na procesy nieświadome, badając, w jakim stopniu wydarzenia z dzieciństwa determinują postrzeganie rzeczywistości i strategie unikania. Jednym z tych mechanizmów kompensacyjnych jest sublimacja, który pozwala stłumionemu libido znaleźć wyraz i satysfakcję poprzez skierowanie uwagi seksualnej na określone przedmioty lub praktyki. W kontekście psychologii współczesnej María Alejandra Castro Arbeláez rozszerza rozumienie pojęcia sublimacji, definiując je jako

mechanizm obronny będący „niezrównanym sposobem przekierowania naszych lęków na coś zdrowszego” (Arbeláez 2018: online). U Johnny’ego Cartera stłumiony popęd wyraża się poprzez muzykę, a jednym z procesów, za pomocą których to robi, jest sublimacja, zarówno w ujęciu freudowskim, jak i współczesnej psychologii. Dzięki relacji Bruna stopniowo poznajemy traumatyczne momenty z jego przeszłości.

Johnny dorastał w domu, gdzie cierpiał z powodu ucisku dwóch systemów: kapitalistycznego, przejawiającego się w presji z powodu zaciągniętego kredytu, prowadzącej do przemocy i głodu, oraz religijnego, widocznego w modlitwach matki. Jedyną ucieczką od koszmaru życia rodzinnego stała się muzyka: „kiedy jako dzieciak zacząłem grać, czas się zmienił” (355). Muzyka nie oddzieliła go od rzeczywistości, lecz umożliwiła wyrażenie stłumionych emocji. Potwierdza to obserwacja Bruno: „Johnny [...] nie ucieka przez niczym, że narkotyki nie służą mu do ucieczki, tak jak większości nałogowców, nie dlatego gra, żeby ukryć się za muzyką jak za wałem ochronnym, i nie dlatego spędza tygodnie w klinikach psychiatrycznych, żeby uchronić się od zewnętrznego ciśnienia, któremu nie jest w stanie sprostać” (371). Dzięki mechanizmowi sublimacji saksofonista z powodzeniem przekształca swoje emocje i wewnętrzne konflikty w sztukę, która porusza ludzi wokół niego: „Tika płakała jak bóbr. Może nie, Tika?” (368).

Inna perspektywa sublimacji, w ujęciu freudowskim, odnosi się do seksualności, o czym świadczy sposób, w jaki Carter opisuje swój związek z saksofonem: „Mam ochotę grać, żebym miał saksa, to już bym grał [...] Co za saksofon! Wczoraj, jak na nim grałem, dosłownie miałem wrażenie, że jestem z kobietą w łóżku” (369). Sytuacja ta ujawnia silną więź, jaka łączy Cartera i saksofon. Brak instrumentu staje się dla niego źródłem frustracji, gdyż nie pozwala mu to wyrazić siebie. W tej scenie określenie „saks” (ze względu na podobieństwo fonetyczne łatwo skojarzyć je ze słowem „seks”) wywołuje wrażenia intensywności i przyjemności, zarówno estetycznej, jak i cielesnej. Co więcej, porównanie do „bycia z kobietą w łóżku” podkreśla, że dotyk przekształca pożądanie seksualne w wysublimowane i artystyczne doświadczenie. Najprawdopodobniej z powodu traumatycznych doświadczeń z dzieciństwa Johnny boi się emocjonalnej więzi z kobietami. Saksofon funkcjonuje jako narzędzie sublimacji, poprzez które Johnny wyraża swój seksualny impuls, przekształcając go w sztukę. Co więcej, instrument ten staje się niejako „przedłużeniem” muzyka, jego ciała i emocji, których nie mógł wyrazić w żaden inny sposób.

Podczas gdy saksofon reprezentuje formę autoafirmacji i autoekspresji, interakcje Johnny’ego z kobietami cechuje brak autentyczności i emocjonalnej bliskości. Można przypuszczać, że wynika to z jego trudnych doświadczeń z dzieciństwa, w którym nie miał okazji doświadczyć bliskości z rodziną, co utrudnia mu nawiązywanie i podtrzymywanie stabilnych oraz intymnych relacji z płcią przeciwną. Choć jego sposób mówienia o nich nie jest jednowymiarowy, na pierwszy plan wysuwa się sfera cielesna. Jak zauważa Bruno, Dédéé traktuje Johnny’ego jak idola, fetysz, jest w nim zakochana i gotowa zrobić wszystko, o co ją poprosi: „jeżeli jest współniczką

[w dostarczaniu mu używek], to ze strachu albo z miłości. Gdy Johnny rzuci się na kolana, tak jak to widziałem w Chicago, gdy zacznie błagać ją płacząc..." (363). Postawa kobiety odzwierciedla nie tylko głębię jej uczuć, lecz czyni ją w pewnym stopniu współodpowiedzialną uzależnienia muzyka. Jej bierność ujawnia jednocześnie zdolność Johnny'ego do manipulowania emocjami osób z najbliższego otoczenia oraz do wykorzystywania ich intensywności dla własnych celów. Bohater posługuje się uprzywilejowaną pozycją bożyszczka tłumu, aby czerpać określone korzyści, takie jak dostęp do substancji odurzających. Relacja Johnny'ego z inną kobietą, markizą Tiką, jest oparta głównie na wzajemnej fascynacji cielesnej, bazującej na fetyszyzmie seksualnym. Zamiast na emocjonalnej więzi muzyk koncentruje się na zmysłowych aspektach sypialni markizy oraz na jej ciele. Z kolei Tika traktuje Johnny'ego jako obiekt pożądania, a udzielone saksofoniście wsparcie finansowe wydaje się być powiązane z jej obsesją na punkcie jego talentu, graniczącą niemal z religijnym podziwem.

6.3. Pościg w wymiarze fetyszyzmu towarowego

W systemie kapitalizmu przemysłowego wartość wymiany dóbr zyskała przewagę nad ich wartością użytkową. Ludzie zaczynają postrzegać siebie i swoje relacje przez pryzmat zysku, co prowadzi do fetyszyzmu towarowego, gdzie produkty oddzielają się od swoich producentów, a relacje społeczne redukują do wymiany towarów (Marx 1994: 129). Wpływ fetyszyzmu towarowego dotyka również sztuki, która, przestając być autonomicznym zjawiskiem estetycznym, staje się towarem (Horkheimer, Adorno 1998: 203).

Johnny Carter nie może uciec od presji rynku muzycznego, gdyż ta zależność, formalizując się poprzez kontrakt, narzuca mu zasady pracy w przemyśle kulturowym, czyniąc z niego etatowego pracownika produkcji muzycznej. Jego niechęć wobec porzucenia „indywidualności, która dostosowuje się do reguł gry o sukces” (Adorno 1990: 101) ujawnia się w dialogu z przyjacielem Brunem, gdy krytykuje umowę, podkreślając, że najważniejsza jest dla niego muzyka, a nie dokumenty prawne (Cortázar 1977: 351). Tym samym konieczność podpisania kontraktu przekształca jego sztukę w towar, oddzielając ją od osobistej ekspresji, a Johnny staje się jednym z pionków kapitalistycznej gry rynkowej, w którym kluczowym narzędziem jego pracy jest saksofon. Ten instrument, będąc reprezentacją autoafirmacji i autoekspresji Johnny'ego, jest też przedmiotem o wartości użytkowej oraz towarem o wartości wymiennej. Ponadto staje się symbolem alienacji Johnny'ego w ujęciu marksistowskim. Muzyk, mimo częstych trudności związanych z brakiem saksofonu, zachowuje krytyczny osąd jakości sprzętu, który ma pod ręką. Jego frustracja w związku z instrumentem, który uważa za bezużyteczny, wynika z faktu, że nie może na nim uzyskać pożądanego efektu. Wzmaga to jego poczucie izolacji od własnej twórczości i artystycznej tożsamości, odzwierciedlając tym samym jego alienację w systemie kapitalistycznym.

Kontrakt, który powinien wspierać jego karierę, zamiast tego potęguje alienację, koncentrując się na materialnych aspektach, a nie na autentycznym rozwoju twórczości muzycznej. To, co tworzy, jest mu odbierane przez rynek przemysłu kulturowego.

Johnny doświadcza alienacji nie tylko z powodu braku instrumentu, ale także przez swoją postawę wobec rynku muzycznego. Jego relacje z innymi muzykami są oparte na transakcyjności; z powodu jego braku troski o pożyczone instrumenty, nikt nie chce mu udostępnić saksofonu, co z kolei pogłębia jego wykluczenie z życia artystycznego. Instrumentaliści związani z Johnnym funkcjonują w cieniu jego talentu; ich relacje mają charakter materialny i komercyjny, ponieważ ich dochody zależą od sukcesu Cartera. Nikt nie interesuje się nim natomiast jako osobą. W ten sposób Johnny, ceniony za swoją użyteczność materialną i afektywną, staje się obiektem adoracji i oczekiwań, a osoby z jego otoczenia dążą do maksymalizacji korzyści płynących z jego talentu: „w gruncie rzeczy jesteśmy bandą egoistów” (370). Muzyk jest świadomy bycia traktowanym jak zwierzę cyrkowe. Jego alienacja pogłębia się przez brak autentycznych więzi międzyludzkich, gdyż jego interakcje ograniczają się do wymiaru czysto zawodowego, a on sam, jak zostało to przedstawione w ustępie o fetyszyzmie seksualnym, jest niezdolny do budowania bliskich relacji partnerskich. W miarę jak staje się coraz bardziej izolowany, zaczyna przejawiać instynktowne zachowania, co prowadzi do jego dalszej dehumanizacji.

Relacja Johnny’ego z Brunem jest przykładem podwójnego fetyszyzmu: religijnego, co zostało już omówione, i towarowego. Dla krytyka wszystko sprowadza się do liczby. Już na początku historii Johnny zauważa wyrachowaną naturę swojego przyjaciela: „A ty nic, tylko liczysz czas – odpowiedział mi wyraźnie w złym humorze – pierwszy, drugi, trzeci, dwudziesty pierwszy... wszystko byś tylko numerował” (350). Bruno, zdając sobie sprawę z uzależnienia Johnny’ego, stara się odsunąć saksofonistę od kontaktu z używkami, ale nie po to, by chronić go jako człowieka, ale by zapewnić mu maksymalną wydajność w pracy. Bruno fetyszyzuje Johnny’ego jako artystę, jednocześnie redukując go do roli towaru w swoim projekcie biograficznym. Mimo odniesionego sukcesu komercyjnego książki krytyk nie uzyskuje akceptacji Johnny’ego, co prowadzi do napięcia między nimi. Johnny czuje się wykorzystywany przez Bruna, dla którego zysk związany ze sprzedażą biografii wyidealizowanej postaci bożyszczka tłumu odbywa się kosztem ukazania ludzkiej twarzy artysty. Bruno zdaje sobie sprawę, że jego biografia nie przedstawia prawdy o Johnnym i kulturze jazzowej. Krytyk nigdy nie osiągnie takiego rozumienia muzyki, jakie ma Johnny, zatem czeka na objawienie, które, jak dobrze wie, nigdy nie nadejdzie¹⁰.

W kontekście przemysłu kulturowego Johnny doświadcza presji ze strony krytyków muzycznych, opiniujących z ramienia wydawnictw muzycznych. Ich opinie kształtują percepcję publiczności i definiują sukces artystów. Widać to chociażby w corocznych

¹⁰ Jorge Luis Borges definiuje to jako fakt estetyczny, to znaczy jako paradoks wiecznego oczekiwania i nieuniknionego rozczarowania (Borges 2013: 154).

ankietach, gdzie są wybierani najlepsi muzycy jazzowi. Bruno podkreśla znaczenie gustów publicznych i modnych trendów, co prowadzi Johnny'ego do obsesji na punkcie perfekcji w wykonaniu. Barbarzyństwo perfekcji w ujęciu Adornowskim zabija w Carterze radość muzykowania, gdyż, jak dowiadujemy się z opowiadania, saksofonista jest gotowy zniszczyć wybitną i niepowtarzalną improwizację w utworze *Amorous* z powodu jednego kiksusa, który w jego ocenie zaważył na całościowym odbiorze nagrania: „Johnny w krzyk, że do dupy z całym tym nagraniem” (374). Carter uczynił ze swojego dążenia do perfekcji fetysz, co, wpisując się w postulat Adorno, niszczy sztukę (Adorno 1990: 114).

Johnny staje przed wyzwaniem wyrażenia swojej autentyczności w świecie komercyjnego sukcesu. Jego walka z fetyszyzmem rynku ukazuje napięcia istniejące między sztuką a komercją oraz wpływ tego konfliktu na tożsamość artysty. Z kolei odkrywając egoistyczne intencje Bruno, co jest niczym innym jak fetysyzacją muzyki w kapitalizmie, krytykuje go otwarcie za uprzedmiotowienie tej relacji. Przez swój perfekcjonizm ostatecznie sam staje się ofiarą tej samej logiki fetyszyzmu, którą wcześniej potępiał, co prowadzi do wewnętrznego konfliktu i erozji jego artystycznej tożsamości.

Zakończenie

Analiza opowiadania *Pościg* Julio Cortáзара ukazuje skomplikowane relacje w szeroko rozumianym świecie muzyki jazzowej, osadzonym w realiach kapitalizmu oraz interpretowanym przez pryzmat potrójnego wymiaru fetyszyzmu. Muzyka nie jest jedynie tłem wydarzeń, ale staje się wiodącym elementem kształtującym losy bohaterów oraz ich relacje. Cortázar, poprzez postać Johnny'ego Cartera, ukazuje, jak fetyszyzm muzyczny wpływa na tożsamość artysty. Uznany za geniusza oraz wcielenie boskości muzyk staje się obiektem adoracji, co prowadzi do jego alienacji i walki o zachowanie indywidualności. Jego związek z muzyką, a zwłaszcza saksofonem, jest pełen napięcia; instrument staje się częścią jego samego, ale także narzędziem, które w kapitalistycznym systemie pełni rolę towaru. Relacje Cartera z otoczeniem naznaczone są interesownością, przez co muzyk, pomimo ogromnego zainteresowania, czuje się osamotniony. Fetyszyzm religijny manifestuje się w idolatrii: Johnny osiąga status niemal boskiego artysty. Natomiast fetyszyzm seksualny ujawnia się w naznaczonych wzajemnym pożądaniem jego relacjach z kobietami. Z kolei fetyszyzm towarowy pokazuje, jak rynek muzyczny redukuje artystów do roli produktów, co prowadzi do ich dehumanizacji. Bruno, przyjaciel Johnny'ego, staje się nie tylko jego biografem, ale również reprezentantem mechanizmów rynkowych, które uprzedmiotawiają artystę. Ich relacja pokazuje, jak fetyszyzm przenika nie tylko świat muzyki, ale także interpersonalne więzi, prowadząc do interakcji powierzchownych i transakcyjnych.

W swoim opowiadaniu Cortázar demaskuje iluzje związane z życiem jazzmanów, ukazując mroczne strony sukcesu i związane z nim wyzwania. Muzyka jest nie tylko

źródłem przyjemności, ale także cierpienia i alienacji. Jak zostało wspomniane, dla Adorna jazz był synonimem degradacji muzycznej. W tym aspekcie jego ujęcie jest sprzeczne z niektórymi ideałami, jakie przyświecały Johnny'emu Carterowi, gdyż muzyk nie chciał zrezygnować ze swojej indywidualności pomimo nacisków ze strony otoczenia. Ponadto krytyka Adorna dotyczyła swingu, czyli formy jazzu bardzo popularnej w latach 30., i pomimo upływu czasu oraz rozwoju muzyki jazzowej filozof nie zmienił w tej sprawie swojego podejścia. Chociaż ta teoria została sformułowana kilkadziesiąt lat temu i można by podjąć odrębną dyskusję, na ile jego podejście jest właściwe i aktualne, bez wątpienia rzuca ona światło na mechanizmy fetysyzmu, które dominują w rzeczywistości kapitalistycznej. W ten sposób Cortázar, kreując wielowymiarową narrację, angażuje odbiorców w refleksję dotyczącą zarówno wartości sztuki, jak i kondycji artysty w społeczeństwie zdominowanym przez konsumpcję.

Bibliografia

- Adorno T.W., 1990, *Sztuka i sztuki. Wybór esejów*, Warszawa.
- Ávila Ávila V.M., López Ridaura C., 2020, *El concepto de idolatría en el arzobispado de México*. „Relaciones Estudios de Historia y Sociedad”, N° 41(164).
- Biblia Jerozolimska*, 2006. Poznań.
- Baudrillard J., 2001, *Selected writings*, Cambridge.
- Benjamin W., 2003, *La obra de arte en la era de su reproducción técnica*, México.
- Borello R.A., 1980, *Charlie Parker: “El perseguidor”*, „Cuadernos Hispanoamericanos”, N° 364–366.
- Borges L., 2013, *La muralla y los libros*, w: *Inquisiciones. Otras inquisiciones*, Barcelona.
- Böhme H., 2020, *Fetichismo y Cultura. Otra teoría de la modernidad*, Argentina.
- Castro Arbeláez M.A., 2018, *Sublimación: el arte de reorientar nuestras angustias*, <https://lamente-esmaravillosa.com/sublimacion-el-arte-de-reorientar-nuestras-angustias/> [dostęp: 23.12.2024].
- Catalán J.R., 2014, *T. W. Adorno y el jazz: un apagón intelectual*. „Revista Realidad”, N° 141.
- Chiyé N., 2014, *El periodo precolonial de pueblos aliados en la costa africana marfileña y las primeras incursiones europeas*. „La Razón Histórica”, N° 25.
- Cortázar J., 1991, *Las armas secretas*, Madrid.
- Cortázar J., 2013, *Clases de literatura: Berkeley, 1980*, Buenos Aires.
- Cortázar J., 1977, *Opowiadania zebrane*, t. 2, Kraków.
- Cupers J.-L., 1988, *Euterpe et Harpocrate ou le défi littéraire de la musique*. Presses universitaires Saint-Louis Bruxelles, <https://doi.org/10.4000/books.pucl.25849>.
- De Broses Ch., 1992, *O kulcie fetyszów*, Warszawa.
- Freud S., 1930, *The Future of an Illusion Civilization and its Discontents and Other Works*, London.
- Gambarotta E.M., 2009, *El crítico y el perseguidor. Sobre las potencialidades de la crítica a partir de un cuento de Julio Cortázar*. „Question”, N° 1 (24), <https://core.ac.uk/download/pdf/19750903.pdf#:~:text=EL%20CR%C3%8DTICO%20Y%20EL%20PERSEGUIDOR.%20SOBRE%20LAS%20POTENCIALIDADES%20DE%20LAI> [dostęp: 27.12.2024].
- Głowiński M., 1980, *Muzyka w powieści*, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 2(50).

- González Riquelme A., 2003, *La máquina musical en "El perseguidor" de Julio Cortázar*. „Acta Literaria”, No. 28.
- Hejmej A., 2012, *Muzyczność dzieła literackiego*, Toruń.
- Horkheimer M., Adorno T.W., 1998, *Dialéctica de la Ilustración*, Madrid.
- Jitrik N., 1974, *Crítica satélite y trabajo crítico en "El perseguidor" de Julio Cortázar*. „Nueva Revista De Filología Hispánica” (NRFH), N° 23(2).
- León-Dufour X., 1965, *Vocabulario de Teología Bíblica*, Barcelona.
- Marx K., 1994, *El Capital*, Madrid.
- Pérez Ventura J., 2023, *Música y cine, año a año*, Sevilla.
- Pikaza Ibarrodo X., 2007, *Diccionario de la Biblia. Historia y palabra*, Navarra.
- Rodríguez Abellán A., 2013, *París y el jazz (1918–1945)*, „Individualia”, N° 1.
- Skrzypek M., 1992, *Rozwój teorii fetyszyzmu od De Brossesa do Freuda*, w: Ch. De Brosses, *O kulcie fetyszów*, Warszawa.
- Soria Martínez V., 2015, *La experiencia de la regresión de la escucha planteada por Theodor W. Adorno en la producción musical y el arte sonoro de 1990 a 2013*, València.
- Taborska A., 2007, *Spiskowcy wyobraźni. Surrealizm*, Gdańsk.

Biogram

Agnieszka Magdalena Tomala – zainteresowania badawcze: kultura muzyczna Hiszpanii, literatura latynoamerykańska, teoria muzyki, teoria literatury, relacja między muzyką a tekstem literackim, Biblia.

Agnieszka Magdalena Tomala – research interests: musical culture of Spain, Latin American literature, music theory, literary theory, relationship between music and literary text, Bible.

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

Communication Strategy of the Chancellery of the Prime Minister of Poland in the Context of Russian Aggression Against Ukraine: An Analysis of the Content Shared on its Facebook Profile Between 24 February and 23 March 2022

Adriana Kanarek | University of Gdańsk
ORCID: 0000-0003-4093-0504

Abstract

Keywords:
political communication, war in Ukraine, communication strategies, Facebook, Chancellery of the Prime Minister of Poland

The article contains an analysis of the communication strategy used by the Chancellery of the Prime Minister of Poland on its official Facebook profile during the first month of the Russian full-scale invasion of Ukraine in 2022. The shared content, which was analysed in this paper, had a distinctive character given the immediate proximity of the ongoing conflict, which required the government to face current challenges, such as the growing number of refugees or numerous appeals to foreign leaders for support for the attacked state. Furthermore, in addition to the abovementioned challenges, these communications were conducted in the context of a declining sense of security among Polish citizens. The article aims to illustrate the communication strategy that, according to its goal criterion, was implemented by the Chancellery of the Prime Minister of Poland. In addition, the article identifies the forms of posts that were most often used by the Chancellery.

Strategia komunikowania Kancelarii Prezesa Rady Ministrów w Polsce w sytuacji rosyjskiej agresji na Ukrainę – analiza treści publikowanych na oficjalnym profilu KPRM na Facebooku w okresie 24.02-23.03.2022 (Streszczenie)

Słowa kluczowe:
komunikowanie polityczne, wojna w Ukrainie, strategia komunikacyjna, Facebook, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów

W artykule przeprowadzono analizę strategii komunikacyjnej stosowanej przez Kancelarię Prezesa Rady Ministrów na jej oficjalnym profilu w serwisie społecznościowym Facebook w pierwszym miesiącu pełnoskalowej rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2022 r. Udostępniane treści, będące przedmiotem badania, miały szczególny charakter ze względu na bezpośrednią bliskość trwającego konfliktu, co prowadziło do konieczności mierzenia się z bieżącymi wyzwaniami, takimi jak napływająca liczba uchodźców czy liczne apele do zagranicznych przywódców o wsparcie dla zaatakowanego państwa. Co więcej, oprócz powyższych

zidentyfikowanych wyzwań, komunikacja prowadzona była w kontekście spadającego poczucia bezpieczeństwa wśród polskich obywateli. Artykuł ma zobrażać, jaką strategię komunikacyjną, zgodnie z kryterium celu, wdrożyła polska Kancelaria Prezesa Rady Ministrów. Ponadto w pracy zostaną wskazane formy postów, które były najczęściej wykorzystywane przez tę jednostkę rządową.

Introduction

On 24 February 2022 Russia invaded the territory of Ukraine. Following an address by the President of the Russian Federation, Vladimir Putin, to the Russian people, a “special military operation” was initiated. The key objective was to defend the population of Donbas against the alleged “genocide” perpetrated by Ukrainians and “to demilitarize and denazify Ukraine”, which posed a threat to Russia’s security (Wilk, Domańska 2022). On Thursday, 24 February 2022, news spread worldwide of numerous airstrikes on targets across Ukraine, while Russian forces crossed the Ukrainian border and began offensive operations in the country.

The reaction of Western countries to the invasion launched by Russia was immediate, ranging from condemning the aggression against an independent state, through gradual suspension of Russia’s membership in various international organizations, to the imposition of sanctions, including economic, diplomatic, and individual sanctions targeting specific entities. Political leaders and international authorities from various fields called on Russia to halt its military operations. On the day the invasion began, demonstrations took place in many cities around the world in support of and in unity with the Ukrainians affected by the conflict. On social media, blue-and-yellow logos and profile picture overlays with the Ukrainian flag appeared as a sign of solidarity with the attacked country. At the same time, humanitarian aid and material support played a crucial role, as it helped to meet the basic needs of refugees. The Russian aggression against Ukraine undoubtedly continues to constitute a crisis situation, affecting international security. The events described particularly impact Ukraine’s immediate neighbours in terms of their military security and the social impact related to the influx of war refugees.

In the circumstances outlined above, Poland as a neighbour and partner clearly expressed its support and solidarity with the attacked Ukraine and took actions aimed at providing comprehensive assistance.¹ Many Poles felt the need to support Ukrainians fleeing the war and, therefore, spontaneous collections of products, financial resources, shelter, and transport for them were organized. Alongside empathy and compassion, these actions were also accompanied by concern and fears about

¹ It is worth noting that the President of Poland, Andrzej Duda, visited Kyiv the day before the Russian invasion began, i.e., on 23 February 2022, as a sign of solidarity with Ukraine (Prezydent.pl 2022).

whether the conflict initiated by the Russian Federation would escalate and spread further onto the Polish territory.²

Assistance on such a large scale required coordination mechanisms to be put in place by the Polish government, providing support from the Government Agency for Strategic Reserves and other state and local government institutions. In Poland, the Council of Ministers is the main government body which is in charge of coordinating crisis management actions and enhancing the sense of security among citizens. The Chancellery of the Prime Minister (hereinafter in this article I will also be using its Polish abbreviation "KPRM") is a special unit serving as an auxiliary body for the actions taken.

In this article, we will describe the informational activities that the Prime Minister's Chancellery undertook on its Facebook profile during the first month of the Russian aggression in Ukraine. Assuming that the communication activities carried out by KPRM were primarily aimed at promoting the actions of the Prime Minister, the conducted content analysis is intended to examine the forms of communication on Facebook used, the dominant topics of posts, and the communication strategies employed according to the criterion of purpose.

1. Basic Tasks of the Chancellery of the Prime Minister

In accordance with Article 146 of the Constitution of the Republic of Poland, the Council of Ministers, consisting primarily of the Prime Minister and ministers, is responsible for conducting the internal and foreign policy of the Republic of Poland (official journal "Dz.U." of 1997, No. 78, item 483). Alongside the President, it constitutes the second executive authority. In connection with the ongoing Russian aggression in Ukraine and, consequently, the decreasing sense of security among Polish citizens and growing fears of war-related threats, the key tasks carried out by the Council of Ministers include ensuring external and internal security of the state and public order, as well as exercising general leadership in the field of national defence and determining the annual number of citizens called up for active military service (official journal "Dz.U." of 1997, No. 78, item 483). However, it should be noted that the scope of activities specified in the Constitution of the Republic of Poland is an open catalogue which is detailed in lower-ranking acts, such as laws and regulations.

Referring to the subject under study, the Chancellery of the Prime Minister is an institution responsible for providing services to the Council of Ministers and the Prime Minister, Deputy Prime Ministers, the Collegium for Special Services Affairs, and the Head of the Civil Service (official journal "Dz.U." of 1996, No. 106, item 492). Acting on behalf

² According to a survey conducted by the Public Opinion Research Centre in March 2022, 85% of Poles believed that the war in Ukraine posed a threat to Poland's security (Feliksiak, Roguska 2022).

of the Prime Minister, it carries out tasks such as preparing assessments of the internal situation of the state and international conditions, coordinating the personnel policy of government administration and cooperation with legislative and executive authorities in Poland, and providing informational and press services to the Council of Ministers, the Prime Minister, and internal auxiliary and advisory bodies of the Council of Ministers, as well as performing tasks related to national defence (official journal "Dz.U." of 1996, No. 106, item 492).

With regard to the circumstances that arose as a result of the Russian aggression in Ukraine and the conducted research, it should be added that the KPRM implemented the abovementioned tasks also in relation to actions undertaken in connection with the current information policy addressed to the general public. Therefore, fulfilling one of its statutory tasks, which is public communication, the Chancellery of the Prime Minister implemented a communication strategy, effectively reaching citizens and informing them of the activities undertaken by the government.

2. Types and Strategies of Communication

The functioning of modern states and societies depends on information exchange processes. Every person participates, more or less consciously, in various processes of social communication every day – from interpersonal communication, in which the sender and recipient are directly designated, which is interactive in nature, and focused on feedback (Castells 2013), to much broader mass communication in which messages are disseminated largely through mass media. Additionally, recipients also receive content related to public and political communication processes.

Observing contemporary realities, these types of communication are often mistakenly equated with each other. Although public and political communications intersect, it is necessary to clearly define both these concepts. Public communication is a formal communication occurring in a specific communicative (informational) space, and is aimed at transmitting and exchanging information of public interest and maintaining social ties through responsible public institutions, such as state and local government authorities or government administration units (Dobek-Ostrowska, Wiszniowski 2007: 18). Political communication, in its simplest definition, is a purpose-oriented communication about politics (Dobek-Ostrowska 2006: 130), and the primary goal of the entities that use this type of communication is to gain or maintain power. As Stanisław Michalczyk points out, referring to Richard Perloff, it constitutes a "process of exchanging information between political leaders, media, and citizens about events and issues occurring in the sphere of public policy" (Michalczyk 2005: 17). It should be emphasized that the communication entities specified in the above definition, i.e., politicians, the media, and citizens, form the so-called "golden triangle of communication" within which political discussion takes place (Adamik-Szysiak 2018).

Hence, it should be emphasized that every message, whether it is an element of public or political communication, is distributed for a purpose. Therefore, communication can be divided into two types: informational and persuasive.

The basic assumption of informational communication is the exchange of information between participants in a process intended to help achieve mutual understanding, assuming that the informational message is neutral and the sender does not intend to influence the behaviour and attitudes of the recipients. As Bogusława Dobek-Ostrowska emphasizes: "Recipients engage in the communication process, expecting the sender to provide them with the knowledge they do not possess" (Dobek-Ostrowska 2004). Persuasive communication, on the other hand, is a process in which the sender, using tools such as influence techniques, persuasion, or encouragement, attempts to influence the other party to change their reactions and behaviours, shape new opinions and attitudes, or change existing ones and provoke desired actions (Dobek-Ostrowska 2004: 33).

An analysis of messages distributed by public and political entities reveals that they largely employ a communication strategy prepared in advance. This can be defined as "a set of actions aimed at achieving desired future states (ultimate goals) that are determined by the information-disseminating entities (...)" (Kolczyński 2024: 382). In the case of politicians, it should be recognized that the main objective of the formulated strategies is to capture the interest of the potential electorate in the proposed concepts, ideas, and activities and to motivate them to provide support, especially electoral support (Adamik-Szysiak 2018). Furthermore, as Mariusz Kolczyński has noted, "the emergence and improvement of [political] communication strategies should be linked to the historical process of the evolutionary shaping of state functions (...), and the specific functions performed by specialized state bodies and agencies, the implementation of which conditions the development and survival of the entire state system" (Kolczyński 2008: 47). Referring to the above division of communication types, one can identify the type of communication strategy determined by the criterion of purpose, i.e., informational and persuasive strategies (Dobek-Ostrowska 2004: 33).

The subject of the research presented in this article is the official profile of the Chancellery of the Prime Minister on the Facebook social media platform. At this point, it should be noted that the messages disseminated by this body should be regarded as public communication. The KPRM is a public administration body operating in Poland, and its audience consists of the country's citizens to whom the information of public interest is directed. Thus, when conducting research related to the analysis of the content published in one of the KPRM's social media channels, the authors decided to adopt the division of strategies presented in the paragraphs above, according to the criterion of the purpose conditioning the communicative actions.

3. The Facebook Profile of the Prime Minister's Chancellery: the Results of Qualitative and Quantitative Analyses

Social media has become an integral part of our world. Serving both as a source of entertainment and a platform for facilitating communication, social media has also emerged as one of the primary sources of information about current events (Statista 2022). What is more, they play a role in politics. As Katarzyna Kamińska-Korolczuk notes, they have introduced a specific form of influence in this sphere as “they influence people’s opinions about the world, lock users into a specific circle of information, and can also lead to a situation where actions taken online will set new standards not only for communication but also for governance” (Kamińska-Korolczuk 2021: 61). At the same time, it is worth emphasizing that social media structures provide political entities with excellent opportunities to reach their audience directly, mobilize voters, bypass information filters, and influence public opinion (Engesser et al. 2017; Magin et al. 2024).

Founded in 2004 as a closed network for Harvard University students to facilitate mutual connections (Trzeciak 2015: 110–111), Facebook has quickly gained popularity and became “more than just a social networking site” (Gemius Poland 2017). Currently, it stands out amongst other social media platforms due to the wide range of activities it offers users for private, professional, and public purposes. Functions such as publishing posts containing photos, videos, or links, conducting live broadcasts, creating groups and fan clubs, and the ability to post reactions³ to shared content, form the basis of Facebook’s popularity among various age groups. Furthermore, by adopting the role of a news and e-commerce platform, the portal “allows testing the business potential of various projects and sets trends in this direction” (Gemius Poland 2017).

Due to the ever-growing popularity of social media amongst the general public, particularly younger generations (Feliksiak 2019), Facebook has become one of the communication channels used by politicians and public bodies. As Małgorzata Adamik-Szysiak observes: “in the context of political communication, Facebook can be compared to a megaphone that amplifies content disseminated by users within a given community of ‘friends’” (Adamik-Szysiak 2018: 177). This statement also applies to public communication processes.

Currently, an increasing number of public administration units use Facebook as their communication channel. By fulfilling their informational function, they publish announcements, thereby gaining an additional opportunity for quicker reach to a wider audience. An active and engaged community surrounding a given profile plays a crucial role in this case, acting as a “relay” for the published content to reach

³ Facebook allows the following reactions under shared content: “Like”, “Love”, “Care”, “Haha”, “Wow”, “Sad”, and “Angry”.

a wider audience.⁴ Additionally, maintaining their social media channels constitutes a vital element of their communication strategies in crisis situations.

Since the beginning of the Russian invasion of Ukraine, the Chancellery of the Prime Minister of Poland has implemented a communication strategy on Facebook aimed at keeping the public informed about ongoing actions. During the period from 24 February to 23 March 2022, within a month of the start of the Russian aggression, the Chancellery published a total of 181 posts on its official profile, of which 179 were directly or indirectly related to the crisis situation in Ukraine. The highest number of posts (58) was published in the first week of the Russian invasion of Ukraine. In the remaining period, the number of posts remained at a similar level (3–9 March: 39 posts, 10–16 March: 45 posts, 17–23 March: 36 posts). The conducted research shows that the Chancellery of the Prime Minister of Poland shared an average of about 6 posts per day. Compared to the content published by other units, this is a relatively high result.⁵ The abovementioned quantity of posted content may result, among other things, from the fact that the Chancellery of the Prime Minister of Poland is a leading unit of the Council of Ministers, and a significant majority of the shared content referred to the activities of individual ministries responsible for specific issues. In addition, it should be noted that the Chancellery's profile is followed by the largest number of users as compared to other government units' profiles.⁶ Hence, it can be concluded that, in order to reach a wide audience, they published numerous pieces of content related to the government's overall activities during the crisis situation.

As observed, the frequency of publications was influenced by the following factors:

- 1) day of the week: generally, the number of publications decreased to approximately 2 posts per day on weekends unless there was an important diplomatic visit on that day;
- 2) diplomatic visits, including visits of foreign politicians to Poland, meetings of the Prime Minister abroad in various countries, and those at forums of international organizations such as the European Union.

As regards the format of the published posts, these were primarily messages describing the actions taken by the Prime Minister, accompanied by photo reports of events

⁴ In this case, Facebook's algorithm, EdgeRank, plays a particularly important role.

⁵ For comparison, during a similar period, the following units published the following quantity of posts related to a greater or lesser extent to the situation in Ukraine: the Ministry of Interior and Administration – 95 posts (out of a total of 98 posts shared), while the Ministry of the National Defence – 25 posts (out of a total of 84 posts shared). Source: profiles of the units on the Facebook social networking site, accessed: 23 October 2022.

⁶ Currently, the profile of the Chancellery of the Prime Minister is followed by 443 thousand Facebook users. For comparison, the number of followers of the other selected government unit profiles is as follows: Chancellery of the President of the Republic of Poland: 202 thousand followers, Ministry of National Defence: 108 thousand followers, Ministry of Interior and Administration: 47 thousand followers. Source: profiles of the units on the Facebook social networking site, accessed: 13 November 2022.

or infographics containing key information on particular issues. Frequently, graphics containing key quotes from speeches, statements, or interviews by Mateusz Morawiecki were shared. Some of these posts included hashtags, with the most commonly used being: *#SolidarityWithUkraine*, *#HelpUkraine*, *#PolandFirstToHelp*, and *#StandWithUkraine*. The particular role of content aimed at combating disinformation is worth mentioning. In response to false information, which occurred frequently during the analysed period and raised public concerns, corrections containing hashtags *#StopFakeNews* and *#EnableVerification* were published, along with instructions how to recognize and combat fake news that may appear.

In addition to posting, live streaming was frequently used, especially during press conferences or briefings. Links to government websites, interviews with the Prime Minister, and video materials posted on the official KPRM YouTube channel were also shared. Occasionally, posts by Piotr Muller, the government's spokesperson at the time, were shared, with their primary function being to provide information.

An essential element of the communication strategy adopted by the Chancellery of the Prime Minister of Poland was to share posts directly from Mateusz Morawiecki's official profile. These posts contained statements, reflections, and summaries of the politician's views on issues related to the ongoing war in Ukraine. To a large extent, this content was not strictly informative; rather, it was framed in a persuasive tone, aiming to influence public opinion. The Prime Minister often employed strong language to evoke negative emotions in recipients related to the previous policies of Western countries towards Russia. These relationships were characterized by close cooperation, particularly in the field of energy.⁷ Moreover, the Prime Minister emphasized the necessity of providing assistance to the attacked Ukraine, introducing an element of fear associated with the possibility of military operations extending to other countries.⁸ Additionally, the Prime Minister pointed out internal actions taken to contribute to the "derussification" of the Polish economy by introducing the "Anti-Putin Shield".⁹ In the Prime Minister's narrative, one can observe the use of a top-down party storyline, reflected in appeals to Polish citizens to demonstrate

⁷ Quote from Mateusz Morawiecki's post on 26 February 2022: "The construction of the Nord Stream 2 gas pipeline connecting Russia and Germany showed how many politicians in the EU are ready to sell Western values for the opportunity to make a good deal."; quote from a statement to the media in Paris on 10 March 2022: "Today, the Council of Europe has a chance to change its compromised policy towards Russia"; quote from a post on 17 March 2022: "The comfort of Western Europe is not more important than the blood of Ukrainian children!".

⁸ Quote from Mateusz Morawiecki's press conference after a visit to the Government Agency for Strategic Reserves warehouse in Germany: "Ukrainians are fighting against Russians today for their sovereignty, and they are also fighting for the security of Europe. There, in the trenches in Ukraine, on those fortifications, the fate of not only Ukraine but of the entire Europe is being decided today"; quote from a statement to the media in Paris on 10 March 2022: "Today, Ukraine is also fighting for you; if Putin conquers Ukraine – he will murder tens of thousands of people and will not stop there. Next, other countries will face the same fate. We must stop him!".

⁹ Quote from Mateusz Morawiecki's press conference on 18 March 2022: "The Anti-Putin Shield lies in the de-russification of Polish and European economies and the diversification of energy sources".

solidarity in difficult times,¹⁰ an approach employed earlier during the COVID-19¹¹ pandemic, and in reference to earlier warnings by Lech Kaczyński regarding Russia's aggressive policy during his diplomatic visit to Georgia.¹²

Given its persuasive tone, this element cannot be classified as part of the public communication process. The statements and quotes by Mateusz Morawiecki were not neutral; instead, they conveyed a specific perspective, portraying the leading politicians of the ruling party as those who were the most proactive in helping Ukraine. They were depicted as conducting the so-called "Diplomatic Offensive",¹³ repeatedly warning about Russia's policy, raising awareness among other countries about the security threat to all of Europe, and being the first to risk their lives by visiting war-torn Kyiv on 15 March 2022. The adopted narrative fits significantly into the process of political communication and the promotion of the Prime Minister as an active and effective politician who, in the event of a crisis situation, faces the challenges that have arisen.

3.1. Topics of Shared Posts

Taking into account the number of posts and the main topics identified in the previous paragraphs, a categorization key was applied to divide the content into five categories:

1. Assistance to Ukrainians: this category includes posts related to accepting refugees at border crossings and in major Polish cities, as well as those referring to aid delivered across the border to Ukraine. Additionally, information about ongoing collections, volunteering, and the Act on Assistance to Ukrainian Citizens in Connection with the Armed Conflict in Ukraine (promulgated in the official journal "Dz.U." of 2022, item 583), which was introduced during the analysed period, were also examined;
2. Diplomatic Activities: this category encompasses foreign visits and meetings held by Mateusz Morawiecki abroad, visits and meetings of foreign politicians to Poland, and participation in extraordinary summits of international organizations, referred

¹⁰ Quote from Mateusz Morawiecki's post on 5 March 2022: "We have opened our hearts and borders, and in their wake, help is flowing from all over the world. This is the strength and example of Polish solidarity!".

¹¹ Data taken from the author's research for a master's thesis on the communication strategy of the Ministry of Health in the first year of the COVID-19 pandemic in Poland.

¹² Fragment of a post by Mateusz Morawiecki shared after his visit to Batumi in Georgia on 17 March 2022: "When Putin attacked Georgia 14 years ago, the late President Lech Kaczyński spoke prophetically in Tbilisi: 'Today Georgia, tomorrow Ukraine, the day after tomorrow the Baltic countries, and then it will be turn of my country, Poland.' We remember them well, and today the whole world is reliving their warnings. They were ridiculed and ignored – heard, yes, but what use is hearing if no one truly listened?".

¹³ Example of a series of posts shared in the form of infographics called "Diplomatic Offensive" presenting actions taken by politicians of the ruling party on the international stage with the aim to assist Ukraine and impose sanctions on Russia.

- to by the KPRM as the “Diplomatic Offensive”. This category also includes information about sanctions imposed on the Russian Federation;
3. Security of Poland: this category includes actions taken for the defence of Poland, such as the adoption of the Homeland Defence Act (official journal “Dz.U.” of 2022, item 655), the idea of introducing the so-called “Anti-Putin Shield”, the purchase of Abrams tanks, and the celebration of the 23rd anniversary of Poland’s accession to NATO. Actions aimed at preventing fake news and the spread of disinformation are also included;
 4. Other: this category includes posts containing statements by Mateusz Morawiecki that could not be classified under other categories due to elements of political communication. These statements most often referred to the previous policy of the West towards Russia and Vladimir Putin and included criticism of past actions as well as calls for change, formulated in a rather persuasive manner;
 5. Press Conferences at the Chancellery of the Prime Minister: this category has emerged due to the high volume of publications falling under this type. It should be emphasized that all topics listed in the categories above were discussed during these events, which were attended by representatives of various departments (most often the Ministry of Interior and Administration and the Ministry of Foreign Affairs). This category does not include press conferences of the Prime Minister after diplomatic meetings with foreign politicians or press conferences concerning the introduction of the Act on Assistance to Ukrainian Citizens and the Anti-Putin Shield.

Figure 1 presents the number of posts published each week.

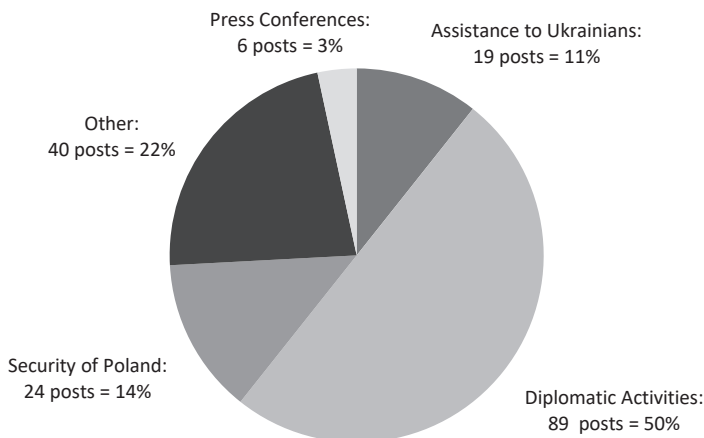

Figure 1. Number of published posts according to the adopted categories

Source: Profile of the Chancellery of the Prime Minister of Poland on the Facebook social media platform (Facebook.com 2022).

The majority of the published posts – as much as half of these posts – concerned diplomatic issues, including meetings with foreign political leaders in Poland and abroad, as well as the imposition of stricter sanctions against Russia. The second most frequently published content category is “other”, which includes statements and posts by Mateusz Morawiecki containing persuasive elements as part of political communication processes. The conducted research indicated that 14% of the messages (24 posts) concerned Poland’s security, while only 11% were related to aid for Ukraine (19 posts). As for the press conferences at the Chancellery of the Prime Minister, where both refugee assistance, diplomatic matters, and Polish security issues were discussed, 6 such meetings were organized during the analysed period, accounting for 3% of the published content.

The number of posts on the abovementioned topics per week is presented in Figure 2.

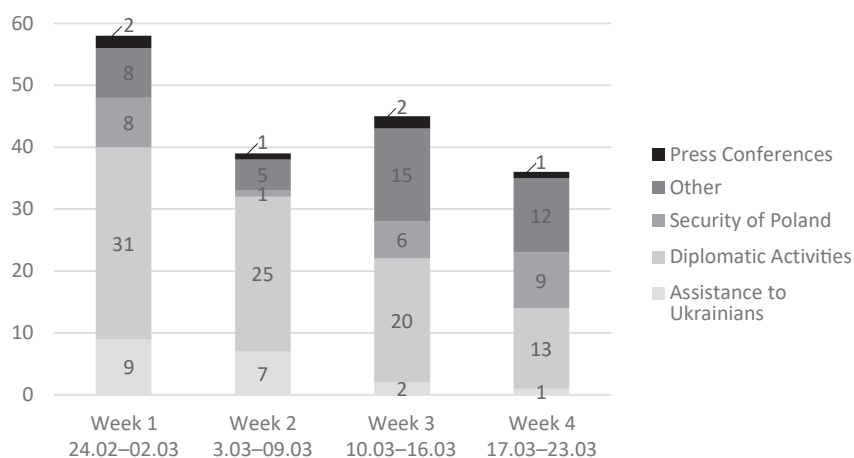

Figure 2. Number of posts according to the adopted categories in the respective weeks of the analysed period

Source: Profile of the Chancellery of the Prime Minister of Poland on the Facebook social media platform (Facebook.com 2022).

The data presented in Figure 2 reveal that diplomatic activities dominated each week. Posts related to providing assistance to Ukraine, which was fighting the Russian aggression, were particularly visible in the first week of the invasion, while later on their volume decreased week by week. In contrast, the exposure of persuasively-oriented statements gradually increased, in line with the intensification of actions undertaken by Mateusz Morawiecki. These actions should be considered an element of political communication and activities promoting the Prime Minister. The variable in focus is the security of Poland. The highest number of posts appeared particularly in the first week and the last week of the analysed period, whereas a decrease in related content was noted in the second and third weeks.

Conclusions

The presented analyses indicate that the Chancellery of the Prime Minister has adopted an active communication strategy on the Facebook social media platform, aligning with current trends of the steadily growing popularity of social media platforms. Given the adopted criterion of purpose, the analysed communications can be categorised as both informational and persuasive, as they involve sharing posts by Mateusz Morawiecki formulated in an opinion-forming tone, thus fitting within the Prime Minister's political communication process. The content of these posts largely consisted of the Prime Minister's personal opinions, which could influence the way the ongoing situation was perceived by recipients. This approach is consistent with the concept of political communication presented earlier in this article, which assumes that its main goal is to gain or maintain power. In the case under analysis, the intention to maintain power is clearly evident.

Considering the subject matter of the posts shared directly from Mateusz Morawiecki's profile, the following characteristic elements can be identified:

- 1) instilling a sense of fear among the audience by pointing to the possibility of the military operations being extended to other countries. By their very nature, such posts are effective in arousing negative emotions. With regard to posts concerning Poland's security, it can be concluded that they were intended to demonstrate the effectiveness of the government and its control over the situation, as well as to encourage a sense of "solidarity in difficult times", which is often invoked by Polish politicians in times of crisis;
- 2) criticism of the actions of Western countries, particularly their past relations with the Russian Federation, while emphasizing their predictions and warnings regarding that country. Such messages, aimed at substantiating and emphasizing their point, could foster hostility towards the leaders of other countries among the audience and, at the same time, shape the perception of the Polish Prime Minister as a politician of international significance, firmly supporting the Ukrainian side, unlike others.

The two elements described above are part of another clear goal of every politician who, in order to gain or maintain power, must cultivate their public image among citizens. All communication activities aim to portray Mateusz Morawiecki as an effective politician who actively confronts emerging challenges, bearing in mind not only the security of his country's citizens, but also support for an attacked neighbour.

During the analysed period, reflections and persuasive statements by the Prime Minister on the Facebook page of the Chancellery of the Prime Minister accounted for 22% of the published content. Half of the posts referred to the Prime Minister's diplomatic actions, while the remaining part concerned Poland's security (14%) and aid to Ukraine (11%). Only 3% of the messages were press conferences, during which topics from all the abovementioned categories were discussed. However, it should be noted that each of the published pieces of information, to a lesser or greater

extent, referred to the ongoing war in Ukraine, which is why this theme dominated the communication from the Chancellery of the Prime Minister.

In the overall summary, the opinion-forming statements of Mateusz Morawiecki constitute more than one-fifth of the published posts, which is a concerning practice for an institution whose primary task is to inform citizens about the actions taken by the government. Despite the negative emotions associated with the situation in Ukraine, the Chancellery of the Prime Minister should be publishing messages in a more neutral tone, even in channels such as the social media, which are less formal than, for example, an official website. The research showed that M. Morawiecki, as Prime Minister, is characterized by a persuasive tone, and the Chancellery, by publishing fragments of his statements, on the one hand fulfilled the function of informing citizens about his activities, and on the other hand, excessively highlighted posts from the politician's profile.

The efforts of the Polish Prime Minister initiated to support Ukraine and its citizens cannot be underestimated. Nevertheless, the research results show that the Chancellery's channel has become an additional forum for conveying information and, additionally, for the image-building activities of the Prime Minister. Moreover, due to the small number of posts related to the theme of citizens' security, the communication gave the impression that this important issue was being neglected in favour of promoting the politician.

When considering the effects of the communication measures in terms of their immediate and delayed impact (Jensen et al. 2011), one might be tempted to conclude that they were not entirely effective. An immediate effect can be seen in the reactions of recipients to the published content, but their analysis was not the subject of this article. However, in terms of the delayed effect intensifying over time, and with reference to the concept of a permanent election campaign which involves activities promoting politicians throughout their term of office, these efforts proved ineffective, as evidenced by the change of government in 2023.

At the same time, it should be emphasized that the dominance of the theme related to the war in Ukraine during the initial stages is not surprising. Due to its proximity, this situation affects Poland more than other countries, which explains why the issue of war is likely to remain present in government communications for a long time.

References

- Adamik-Szysiak M., 2018, *Strategie komunikowania podmiotów politycznych w Polsce w mediach społecznościowych*, Lublin.
- Castells M., 2013, *Communication Power*, Oxford.
- Dobek-Ostrowska B., 2004, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław.
- Dobek-Ostrowska B., 2006, *Komunikowanie polityczne i publiczne*, Warszawa.

- Dobek-Ostrowska B., Wiszniowski R., 2007, *Teoria komunikowania publicznego i politycznego. Wprowadzenie*, Wrocław.
- Engesser S., Ernst N., Esser F., Büchel F., 2017, *Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology*, *Information, Communication & Society*, Vol. 20, No. 8.
- Facebook.com, 2022, *Kancelaria Premiera*, <https://www.facebook.com/kancelaria.premiera>.
- Facebook.com, 2022, *Kancelaria Prezydenta RP*, <https://www.facebook.com/prezydentpl>.
- Facebook.com, 2022, *Mateusz Morawiecki*, <https://www.facebook.com/MorawieckiPL>.
- Facebook.com, 2022, *Ministerstwo Obrony Narodowej*, <https://www.facebook.com/MinisterstwoObrony>.
- Facebook.com, 2022, *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji*, <https://www.facebook.com/MSWiARP>.
- Feliński M., 2019, *Korzystanie z Internetu. Komunikat z badań*, Centrum Badań Opinii Społecznej, nr 95/2019, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_095_19.PDF [accessed: 5.11.2022].
- Feliński M., Roguska B., 2022, *Polacy wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę. Komunikat z badań*, Centrum Badań Opinii Społecznej, nr 38/2022, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_038_22.PDF [accessed: 20.10.2022].
- Gemius Poland, 2017, *Facebook 13 lat po uruchomieniu – opinie ekspertów*, 21.02.2017, <https://www.gemius.pl/wszystkie-artykuly-aktualnosci/facebook-13-lat-po-uruchomieniu.html> [accessed: 5.11.2022].
- Jensen J.D., Bernat J.K., Wilson K.M., Goonewardene J., 2011, *The Delay Hypothesis: The Manifestation of Media Effects Over Time*, "Human Communication Research", Vol. 37, No. 4.
- Kamińska-Korolczuk K., 2021, *Polityka i media a kryzys zaufania. Polityka informacyjna mocarstw w czasie zagrożenia*, Gdańsk.
- Kolczyński M., 2024, *Strategia komunikacyjna*, in: K. Wolny-Zmorzyński, K. Doktorowicz, P. Płaneta, R. Filas (eds.), *Leksykon Terminów Medialnych M-Z*, Toruń.
- Kolczyński M., 2008, *Strategie komunikowania politycznego*, Katowice.
- Magin M., Larsson A.O., Skogerbø E., Tønnesen H., 2024, *What makes the difference? Social media platforms and party characteristics as contextual factors for political parties' use of populist political communication*, "Nordicom Review", Vol. 45, No. 1.
- Michalczyk S., 2005, *Komunikowanie polityczne. Teoretyczne aspekty procesu*, Katowice.
- Prezydent.pl, 2022, *Polska i Litwa solidarne z Ukrainą*, 23.02.2022, <https://www.prezydent.pl/en/newsroom/foreign-visits/visit-kijow,49254> [accessed: 2.11.2022].
- Statista, 2022, *Most popular social networks worldwide as of January 2022, ranked by number of monthly active users*, <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/> [accessed: 5.11.2022].
- Trzeciak S., 2015, *Wizerunek publiczny w internecie. Kim jesteś w sieci?*, Gliwice.
- Wilk A., Domańska M., 2022, *Rosyjski atak na Ukrainę (24 lutego, godz. 9.00)*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 24.02.2022, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/rosyjski-atak-na-ukraine-24-lutego-godz-900> [accessed: 1.11.2022].

Legal acts:

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483).

Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa (t.j. Dz. U. z 2025 r., poz. 337).

Ustawa z dnia 8 sierpnia 1996 r. o Radzie Ministrów (t.j. Dz. U. z 2025 r., poz. 780).

Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny (t.j. Dz. U. z 2025 r., poz. 825).

Biogram

Adriana Kanarek – doktorantka III roku Szkoły Doktorskiej przy Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego w dyscyplinie Nauk o Polityce i Administracji. Absolwentka studiów magisterskich na kierunkach: Politologia oraz Bezpieczeństwo Wewnętrzne Uniwersytetu Warszawskiego. Członkini Polskiego Towarzystwa Komunikacji Społecznej (PTKS) oraz European Communication Research and Education Association (ECREA). Redaktor naczelna Newslettera Forum Młodych Medioznawców i Komunikologów PTKS „FMMiK News”. Zainteresowania badawcze: badanie zjawiska mediatyzacji, w szczególności w kontekście konfliktów zbrojnych, komunikacja instytucji Unii Europejskiej, komunikowanie polityczne i publiczne oraz marketing polityczny.

Adriana Kanarek – 3rd-year PhD student at the Doctoral School of the Faculty of Social Sciences, University of Gdańsk in the discipline of Political Science and Administration. Graduate of the Master's programme in Political Science and Internal Security at the University of Warsaw. Member of the Polish Society of Social Communication (PTKS) and the European Communication Research and Education Association (ECREA). Editor-in-chief of the newsletter of the Forum of Young Media and Communication Scientists of PTKS "FMMiK News". The researcher's interests include the study of mediatization, especially in the context of armed conflicts, communication of the European Union institutions, political and public communication, and political marketing.

Dyplomacja pand jako opowieść o opiekuńczej roli Chin – analiza kanału iPanda

Olivier Kopciewicz | Uniwersytet Gdański
ORCID: 0009-0009-1807-3236

Streszczenie

Słowa kluczowe:
dyplomacja pand,
iPanda, media
cyfrowe, Chiny

Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy zagadnienia dyplomacji pand rozwijanej przez chińskie władze na platformach cyfrowych; badanie empiryczne dotyczyło kanału internetowego iPanda. Celem badań było uzyskanie wglądu w jedną ze współczesnych metod projekcji *soft power*, którą stosują chińskie władze w środowisku mediów cyfrowych.

Artykuł wpisuje się w interdyscyplinarny obszar badawczy, jednak kategorią wiodącą jest chińska publiczna dyplomacja kulturalna, której część stanowi dyplomacja zwierzęca. W teoretycznej warstwie artykułu przywołano historię dyplomacji pand, ukazano również kontekst wyłaniania się cyfrowej dyplomacji pand. Następnie omówiono najważniejsze wyniki badań zagadnienia dyplomacji pand rozwijanej na platformach cyfrowych. Kanał internetowy iPanda nie doczekał się wielu naukowych opracowań i z tego względu został wybrany do krytycznej analizy. Przedmiotem badań empirycznych nie są zastosowane strategie komunikacyjne, ale rekonstrukcje medialnego obrazu świata, a dokładnie: opowieści o opiekuńczej roli Chin jako lidera ochrony bioróżnorodności i narodu niosącego przesłanie jedności, troski, pokoju i współpracy między narodami i między ludźmi.

Do badań empirycznych zrealizowanych jako studium przypadku zastosowana została analiza zawartości – 217 materiałów audiowizualnych i 210 fotografii opublikowanych na kanale iPanda.

Panda diplomacy as China's caring story – an analysis of the iPanda channel (Summary)

Keywords:
panda diplomacy,
iPanda, digital
media, China

The following article analyses the issue of panda diplomacy, as developed by the Chinese authorities on digital platforms, with a focus on the iPanda internet channel. The research aimed to gain insight into one of the contemporary methods of soft power projection used by the Chinese government in digital media.

The article falls within an interdisciplinary field of research, with the main categories being Chinese public cultural diplomacy, of which animal diplomacy

is a part. The theoretical section recalls the history of panda diplomacy and contextualises the emergence of digital panda diplomacy. Next, the most important findings of the research into panda diplomacy on digital platforms are presented. As the iPanda internet channel has not been the subject of many scientific studies, it was chosen for critical analysis. Empirical research focuses not on communication strategies, but on the reconstruction of the media image of China as a leader in biodiversity conservation and a nation that promotes unity, care, peace, and cooperation between nations and people.

Content analysis was used for the empirical research carried out as a case study, involving 217 audiovisual materials and 210 photographs published on the iPanda channel.

Wstęp

Celem badań, których wyniki omawiam w artykule, jest analiza jednej ze współczesnych metod projekcji *soft power*, którą stosują chińskie władze w środowisku mediów cyfrowych (na kanale internetowym iPanda). Artykuł ten wpisuje się w interdyscyplinarny obszar badawczy, choć wiodącymi zagadnieniami są kwestie chińskiej publicznej dyplomacji kulturalnej i *soft power*¹.

Dyplomacja jako praktyka nawiązywania i regulowania relacji między państwami ma długą historię, dopracowała się wielu form i bogatego repertuaru środków. Interesującą formą publicznej dyplomacji kulturalnej jest dyplomacja zwierzęca. Jej podstawą jest praktyka wymiany darów zachodząca w społecznościach pierwotnych. Badania Marcela Maussa dobrze udokumentowały istnienie tego zjawiska kulturowego i jego rezultaty w postaci tworzenia więzi oraz zrębów moralności (Mauss 2001). W najwcześniejszych formach społecznych wymiana darów rozwijała zaufanie, utrwalała kontakty i moralne zobowiązania poszczególnych grup.

Zwierzęta odgrywały rolę w dyplomacji od tysięcy lat, były wykorzystywane przez władców i głowy państw jako prezenty wspierające stosunki międzynarodowe (Halvard, Neumann 2017; Hutchings 2019). Do interpretowania współczesnych praktyk zwierzęcej dyplomacji wykorzystuje się pojęcie *soft power* (miękkiej siły), a więc

¹ Dyplomacja publiczna to zestaw działań o charakterze strategicznym, koordynacyjnym i wykonawczym, których celem jest kształtowanie pozytywnego wizerunku państwa za granicą oraz budowanie zrozumienia i poparcia dla jego polityki zagranicznej. Kluczowym elementem tych działań jest wpływanie na opinię publiczną oraz postawy społeczne w innych krajach, nie tylko za pomocą oficjalnych kanałów dyplomatycznych, lecz także poprzez kontakty społeczne, kulturalne i edukacyjne.

W dyplomacji publicznej istotną rolę odgrywa *soft power*, czyli miękka siła, wykorzystująca atrakcyjność kultury, języka, historii, nauki, edukacji, sportu, turystyki czy gospodarki danego kraju. Dzięki tym narzędziom państwo może skutecznie promować swoje wartości i osiągnięcia, budować zaufanie oraz rozwijać przyjazne stosunki międzynarodowe.

Dyplomacja publiczna stanowi ważne uzupełnienie tradycyjnej dyplomacji. Jej działania są skierowane nie tylko do rządów, lecz także do społeczeństw, instytucji i organizacji, co czyni ją istotnym narzędziem we współczesnych relacjach międzynarodowych (por. *Dyplomacja publiczna*: online).

atrakcyjności własnej kultury, polityki lub ideologii używanych do pozyskiwania sojuszników, wzmacniania wpływów politycznych i zacieśniania relacji między państwami (Nye 2005). Prawdopodobnie najbardziej znanym przykładem dyplomacji zwierzęcej jest chińska dyplomacja pand.

Dlaczego pandy wielkie stały się chińskimi dyplomatami?

Panda wielka jest gatunkiem endemicznym, zamieszkuje łańcuchy górskie położone w prowincjach Syczuan, Gansu i Shaanxi w Chińskiej Republice Ludowej. Zwierzęta prowadzą samotniczy tryb życia, są mało aktywne – spędzają czas na żerowaniu, odpoczynku i spaniu. Są zwierzętami przywiązanymi do własnego terytorium (Dudley 2001).

Obecnie gatunek ten występuje na wolności jedynie w sześciu odizolowanych dolinach w chronionych rezerwach przyrody i liczy ponad 1800 osobników. Główną przyczyną wymierania pandy wielkiej jest działalność człowieka: wycinanie lasów bambusowych pod pola uprawne. Z uwagi na chińskie sukcesy w zakresie rozrodu pand w niewoli w 2016 r. Międzynarodowa Unia Ochrony Przyrody (IUCN) zmieniła status gatunku pand wielkich z „zagrożonego wyginięciem” na „narażonego na wyginięcie”. Populacja pand w niewoli w XXI wieku wzrosła ponaddwukrotnie do 500 osobników przetrzymywanych w ogrodach zoologicznych w 20 krajach (Wang, Zhen, Meng 2023).

Panda wielka stała się symbolem Chin. Jest ucieleśnieniem mądrości i harmonii, pokoju i przyjaźni, ale też kruchości życia. Wizerunki pand są obecne w chińskiej literaturze, sztuce i mediach, symbolizując chińskie wartości, skarb narodowy i część kulturowego dziedzictwa (Songster 2018). Wizerunek pand wielkich odnosi się również do międzynarodowych wysiłków na rzecz ochrony przyrody (panda jako rozpoznawalny symbol widnieje w logo organizacji międzynarodowej WWF – Światowego Funduszu na Rzecz Przyrody).

Historia dyplomacji pand

Dyplomacja pand ma długą historię sięgającą czasów dynastii Tang (od 618 do 907 r.). Przywódcy Chińskiej Republiki Ludowej również odwoływali się do praktyk oferowania pand krajom o szczególnym politycznym znaczeniu. Przywódca Komunistycznej Partii Chin Mao Zedong nazywał pandy najlepszymi chińskimi ambasadorami. W 1957 r. wysłał dwie pandy do Związku Radzieckiego jako wyjątkowy prezent z okazji 40 rocznicy rewolucji październikowej w Rosji. Pandy były też podarunkami dla innych socjalistycznych sojuszników (Songster 2018).

W 1972 r. władze chińskie podarowały Stanom Zjednoczonym dwie pandy jako dowód przyjaźni. Prezent ten został wysłany dwa miesiące po wizycie prezydenta

Richarda Nixona w Chinach, której celem była normalizacja stosunków z Chinami po 20 latach wrogości. Nie był to pierwszy zwierzęcy prezent dyplomatyczny przesłany przez władze Chin. W 1941 r. Stany Zjednoczone otrzymały dwie pandy jako wyraz wdzięczności za pomoc chińskim uchodźcom podczas wojny z Japonią.

W połowie lat 80. XX wieku władze chińskie zmieniły strategię dyplomatyczną – zakończył się etap obdarowywania wyróżnionych państw prezentami w postaci zwierząt na rzecz wypożyczenia pand do wybranych ogrodów zoologicznych na krótko- lub długoterminowe pobyty. Kraje goszczące pandy są zobowiązane do pokrycia kosztów związanych z transportem, utrzymaniem, badaniami i rozrodem tych zwierząt, a także do zakupu chińskiego bambusa (główny pokarm pand) oraz do utrzymywania wypożyczonych zwierząt w dobrym stanie zdrowia. Co ciekawe, potomstwo wypożyczonych pand jest własnością chińskiego narodu i jego pobyt w kraju goszczącym jest przedmiotem odrębnych umów. Warto zaznaczyć, że umowy wypożyczenia pand są zazwyczaj powiązane z umowami handlowymi – wypożyczeniu pand australijskim, kanadyjskim, francuskim czy szkockim ogrodom zoologicznym towarzyszyły umowy handlowe dotyczące uranu, mięsa łososia, samochodów i infrastruktury energetycznej (Buckingham i in. 2013). Badacze tej formy dyplomacji pand wskazują na chińską koncepcję *guanxi*, która odnosi się do nawiązywania głębokich relacji i budowania przez Chiny sieci wpływów opartych na zaufaniu, lojalności i wzajemności (Huang, Wang 2020).

Intensyfikacja praktyki wypożyczenia pand do zagranicznych ogrodów zoologicznych nastąpiła w 2008 r. po trzęsieniu ziemi w chińskiej prowincji Syczuan, które zniszczyło rezerwat przyrody i ośrodek hodowlany pandy wielkiej Wolong. Władze chińskie zmuszone były do relokacji zwierząt na czas likwidacji zniszczeń po katastrofie naturalnej.

Dyplomacja pand wpisuje się również w dyplomację bilateralną: pandy wielkie wykorzystywane są w celu łagodzenia napięć i podtrzymania przyjaźni w relacjach Chin i ich partnerów – dwie pandy zostały wypożyczone Malezji w 2014 r. po zaginięciu samolotu malezyjskich linii lotniczych nad Morzem Południowochińskim². Potomstwo wypożyczonej pary pand urodzone w malezyjskim zoo na mocy umowy o badaniach w zakresie hodowli i rozrodu wróciło do Chin w 2017 r.

Praktyka odbierania pand jest częścią umowy wypożyczenia, ale bywa też wykorzystywana przez chińskie władze jako sygnał ostrzegawczy, wyraz niezadowolenia lub znak pogorszenia relacji politycznych z poszczególnymi państwami. W 2010 r. dwie młode pandy zostały odebrane przez chińskie władze Stanom Zjednoczonym kilka

² Był to malezyjski samolot rejsowy do Pekinu. Przyczyny tej katastrofy nie zostały wyjaśnione, co skutkowało pojawieniem się w przestrzeni publicznej szokujących teorii dotyczących potencjalnego tła katastrofy. Władze Chin obdarowujące malezyjskie zoo pandami dwa miesiące po katastrofie zasygnalizowały dobrą wolę, przyjaźń i wyrozumiałość wobec sformułowanych oskarżeń, że malezyjski samolot „z jakichś powodów nie miał dotrzeć do Pekinu”. Autor nie sugeruje, że Chiny są w jakikolwiek sposób odpowiedzialne za tę katastrofę. Interpretacja podarunku pand odnosi się raczej do prób oczyszczenia atmosfery, manifestowania braku urazy lub dystansowania się Chin od pojawiających się teorii spiskowych (por. Quest 2017).

dni po tym, jak Chiny wyraziły niezadowolone z planowanego spotkania prezydenta Baracka Obamy z Dalajlamą. W kolejnych latach władze Chin nie przedłużały umów dzierżawy pand ze Stanami Zjednoczonymi, choć w tym czasie zawierały nowe umowy lub przedłużały czas pobytu zwierząt w innych krajach (Songster 2018).

Dyplomacja pand jest analizowana jako praktyka konsekwentnego kreowania wizerunku Chin jako przyjaznego kraju, dzielącego się ze światem własnym skarbem narodowym, symbolem kulturowym i uroczym zwierzęciem, którego obecność w ogrodzie zoologicznym wiąże się ze zwiększoną liczbą odwiedzających. Te działania chińskich władz są interpretowane jako wysiłek na rzecz budowania międzynarodowej marki Chin jako kraju zaangażowanego w ochronę dziedzictwa przyrodniczego, lojalnego partnera we współpracy kulturalnej i naukowej a nie mocarstwa postrzeganego jako zagrożenie ekonomiczne lub militarne (Hyland 2020). Wizerunek pand jest wykorzystywany przez chińskie rządy przy okazji prestiżowych wydarzeń sportowych, takich jak olimpiada (panda była oficjalną maskotką igrzysk zimowych w Pekinie w 2022 r., a dochód ze sprzedaży maskotek wyniósł 300 mln dolarów) (Guo, Fennell 2023). Wizerunek tych zwierząt od lat wpisuje się w strategię publicznej dyplomacji chińskich władz, której celem jest poprawa międzynarodowego wizerunku narodu i komunikowanie opinii międzynarodowej zaangażowania Chin w pokojowy rozwój (Wang 2016).

Dyplomacja pand w przestrzeni cyfrowej

W literaturze przedmiotu z zakresu studiów nad mediami i komunikacją reprezentowane są badania dotyczące nowego etapu dyplomacji pand w związku z rozwojem kultury cyfrowej i nowych mediów. Chińscy badacze dzielą publiczną dyplomację pand na cztery zasadnicze etapy: przekazywanie pand zagranicznym rządów w celu budowania stosunków dyplomatycznych (do 1982 r.), wysyłanie pand za granicę na krótkotrwałe wystawy (od 1982 do 2008 r.), wypożyczanie pand zagranicznym rządów w celu prowadzenia badań naukowych i nawiązywania współpracy (od 2008 r.) (Xing 2010). Nowym etapem jest rozwój cyfrowej dyplomacji pand, która stała się możliwa dzięki rozwojowi mediów społecznościowych. Chińskie władze wykorzystują nowe platformy komunikacyjne do wzmacniania identyfikacji wizualnej państwa (panda jako powszechnie rozpoznawalny symbol Chin) oraz budowania kapitału symbolicznego Chin (panda jako symbol przenoszący znaczenia społeczne i emocje) (Songster 2018).

Badacze poświęcają wiele uwagi właściwościom i strukturze chińskiego systemu medialnego – politycznej kontroli mediów, odgórnie sterowanym procesom przepływu informacji, cenzurze komunikacji w Internecie. Dzięki takim mechanizmom, jak Żłota Tarcza i Wielki Firewall władze chińskie zablokowały zagraniczne platformy, np. Google, YouTube i Twitter, w komunikacji wewnątrz krajowej, promując chińskie alternatywy: WeChat, Baidu i Douyin, które dominują w tamtejszej przestrzeni

cyfrowej (Lewandowski 2015). Rolą mediów w chińskiej przestrzeni komunikacyjnej nie jest krytyka władzy czy komentowanie jej działań, ale promowanie treści medialnych zgodnych z narracjami Komunistycznej Partii Chin, wzmacnianie publicznego zaufania do władz i wygaszania treści związanych z wrażliwymi tematami, takimi jak demokracja i prawa człowieka (Shirk 2011; Świeży 2012). Chiny rozwijają własną infrastrukturę informatyczną, która umożliwiła ścisłą kontrolę nad przepływem informacji w kraju, ale wykorzystują istniejące struktury globalnej komunikacji w wysiłkach dyplomatycznych w celu wpływania na globalne relacje (Adamczyk 2016; Godlewski 2010). Panda, jako symbol narodowy, odgrywa centralną rolę w tej strategii, spajając tradycyjne praktyki dyplomatyczne z potencjałem komunikacyjnym nowoczesnych narzędzi cyfrowych. Badania empiryczne wskazują, w jaki sposób system kontroli mediów, publiczna dyplomacja kulturalna i postęp technologiczny tworzą złożoną, dynamiczną sieć relacji między polityką, ochroną przyrody, turystyką, ekonomią i emocjami.

Jak przekonują chińscy badacze dyplomacji pand realizowanej w przestrzeni cyfrowej, Chiny przekazują globalnej opinii publicznej jasny sygnał dotyczący odpowiedzialności za ochronę środowiska (Zhao, Weiwei 2017). Warto też odnotować, że ta forma dyplomacji dociera do znacznie szerszego grona zagranicznych odbiorców niż dyplomacja kulturalna realizowana przez Instytuty Konfucjusza czy chińską dyplomację naukową (Lan 2020).

Badanie strategii komunikacyjnych wykorzystywanych przez Chiny w mediach społecznościowych skierowanych do globalnej publiczności wskazuje, że publikowane są głównie krótkie materiały wideo, z ograniczoną tekstową narracją. Istotną rolę pełnią hasztagi, które są kluczem do zrozumienia istoty przekazu. Publikowane filmy wydają się całkowicie „pandocentryczne” – przedstawiają codzienne życie tych zwierząt w ośrodkach badawczych, zabawne momenty, interakcje pand z opiekunami, narodziny młodych osobników. Analiza hasztagów wskazuje na praktykę promocji miejsca życia pand (np. #Sichuan, #China), emocjonalny odbiór treści (np. #Pandamania). Publikowane są też filmy z życia pand wypożyczonych do zagranicznych ogrodów zoologicznych. Jednak w tym przypadku „pandocentryzm” oznaczony jest hasztagami sugerującymi kontekst polityczny (np. #XiVisit, #China, #Tokyo). Publikacjom towarzyszy cel edukacyjny – użytkownicy mediów społecznościowych mają możliwość przyglądania się codziennemu życiu pand, ale też wysłuchania eksperckiego komentarza (fakty na temat życia tych zwierząt, informacje na temat wysiłku władz na rzecz zachowania gatunku, podejmowanych badań nad rozrodem i przeżywalnością młodych pand itp.).

Cyfrowa transformacja dyplomacji pand umożliwiła Chinom promowanie wizerunku kraju umiejętnie wpisującego troskę o naturę w relacje polityczne. Konkluzje chińskich badań empirycznych poświęconych cyfrowej dyplomacji pand można zawrzeć w następującym stwierdzeniu: pandy na platformach cyfrowych promują wizerunek Chin jako kraju świadomego ekologicznie, zaangażowanego w globalną współpracę,

otwierającego globalnej publiczności sposobność obserwowania przemyłych zwierząt bez konieczności odbycia podróży do Chin (Zao, Wang 2019).

W korpusie badań empirycznych niewiele prac odnosi się do chińskiego kanału iPanda, który powstał w 2013 r. jako najistotniejsze narzędzie cyfrowej dyplomacji pand. Nieliczne dostępne badania koncentrują się na charakterystyce stosowanego języka audiowizualnego i strategii komunikacji w omnimediach, do których zalicza się iPanda (pojęcie omnimediów stosowane jest przez chińskich badaczy, w badaniach zachodnich funkcjonuje pojęcie konwergencji – łączenia różnych mediów na wielu poziomach) (Yan, Huawen, Haobin 2021). W badaniach nad kanałem iPanda brakuje jednak doniesień dotyczących tego, w jaki sposób innowacyjny kanał tematyczny realizuje praktykę dyplomacji pand.

Metodologiczne podstawy badań własnych

Na podstawie analizy literatury przedmiotu przyjmuję, że dyplomacja pand działa poprzez określone medialne obrazy świata – obrazy zwierząt i ich aktywności, obrazy relacji człowiek – zwierzę oraz obrazy relacji człowiek – człowiek. Obrazy te tworzą medialną opowieść o Chinach i ich kulturowej roli w zglobalizowanym świecie. Istotne są zatem konteksty, w których medialne obrazy (treści wideo i fotografie) zyskują znaczenie: umiejscowienie tych obrazów w określonych przestrzeniach fizycznych, kulturowych i społecznych. Uważam, że perswazyjna siła obrazów pokazywanych na kanale iPanda wynika ze specyfiki powiązań poszczególnych elementów: relacji, miejsc i kontekstów.

Głównym problemem badawczym jest pytanie o to, w jaki sposób kształtowana jest medialna opowieść o Chinach i ich roli we współczesnym świecie z wykorzystaniem zwierzęcej dyplomacji na kanale iPanda.

Szczegółowe problemy badawcze zostały zawarte w formie następujących pytań:

1. W jakich aktywnościach pokazywane są pandy na analizowanym kanale?
2. W jaki sposób pokazywane są relacje ludzi i zwierząt?
3. W jaki sposób pokazywane są relacje ludzi?
4. W jakich kontekstach pokazywane są analizowane aktywności i relacje?

W celu odpowiedzi na problemy badawcze została wybrana jakościowa metoda indywidualnych przypadków (*case study*), która polega na dogłębnej analizie jednego lub kilku wybranych przypadków w ich złożonym kontekście. Celem zastosowanego podejścia było uzyskanie wglądu w jedną ze współczesnych metod projekcji *soft power*, którą stosują chińskie władze w środowisku mediów cyfrowych.

Metoda indywidualnych przypadków pozwala na analizę względnie nowych, niezbyt dobrze rozpoznanych zjawisk oraz podjęcie próby ich wstępnej teoretyzacji oraz odniesienia się do ich kulturowego, społecznego i politycznego osadzenia, bez formułowania hipotez (Gerring 2016). Taki cel przyświecał mojemu badaniu.

Do zbadania warstwy wizualnej oraz treści publikowanych na iPanda została wybrana analiza zawartości (*content analysis*), która umożliwiła pokazanie powiązanych obrazów, treści, sposobów kategoryzacji przekazów oraz schematów obrazowania, znaczeń i emocji, które są zawarte w przekazach audiowizualnych na kanale iPanda.

Analiza zawartości znajduje zastosowanie w przypadku istniejących i utrwalonych przekazów (Klepka, Idzik 2019). Może być ona rozumiana ilościowo – wówczas służy obiektywnemu, systematycznemu opisowi jawnej zawartości komunikatów. Można ją jednak wykorzystywać jako jakościową strategię badawczą w ramach przyjętej metody (Lisowska-Magdziarz 2004), jak ma to miejsce w przypadku omawianych badań.

Każdy materiał audiowizualny opublikowany na kanale iPanda został kilkakrotnie obejrzany. Na pierwszym etapie wyróżnione zostały kody istotne dla badania – zostały one wyłonione indukcyjnie podczas wielokrotnego oglądania materiałów audiowizualnych. Następnie lista kodów została przejrzana, kody zostały pogrupowane i ustalone zostały prowizoryczne, hierarchiczne powiązania między nimi. Kolejnym krokiem było wyłonienie powtarzalnych elementów, które zostały potraktowane w analizie jako istotne kulturowe wzory, co może pośrednio wskazywać na sposób doboru publikowanych przekazów audiowizualnych na iPanda. Ostatnim krokiem w analizie była identyfikacja kategorii opisu i zdefiniowanie ich istoty, a następnie odniesienie rezultatów analiz do formuły problemów badawczych (Drisko, Marschi 2017).

Warto zaznaczyć, że jakościowe postępowanie badawcze jest z natury rzeczy powiązane z procesami społeczno-kulturowymi, w które uwikłany jest badacz. Z tego względu ustalenia poznawcze w tym projekcie badawczym nie są uogólnieniami czy arbitralnymi rozstrzygnięciami dotyczącymi specyfiki dyplomacji pand prowadzonej przez Chiny, ale są raczej ustaleniami, które mogą być pomocne w nakreśleniu kierunków dalszych poszukiwań badawczych.

Analizie podlegało 217 materiałów audiowizualnych (krótkie 1–5-minutowe filmy) oraz 210 fotografii dostępnych na kanale iPanda w listopadzie i grudniu 2024 r. Specyfika tych materiałów omówiona jest w kolejnej części.

Kanał iPanda

iPanda to kanał internetowy zawierający transmisje na żywo z centrów badań nad pandą wielką (w formule transmisji nieprzerwanej). Kanał został uruchomiony w 2013 r. przez China Network Television, internetowy oddział China Central Television, we współpracy z Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding oraz China Conservation and Research Center for the Giant Panda. Kanał jest dostępny w wersji chińskiej i angielskiej. Jego celem jest umożliwienie widzom obserwowania codziennego życia pand oraz działań na rzecz ochrony tego gatunku. Kanał oferuje widzom

transmisje na żywo z centrów badawczych (iPandaLive), dostęp do treści wideo (iPandaVideos), fotografii (iPanda Gallery) i filmów dokumentalnych oraz do sekcji wiadomości (iPanda News).

iPandaVideos jest najobszerniejszą sekcją i jest podzielona tematycznie na działy: Pandas World Travel (91 filmów), Panda Houses Around The World (8 filmów), Be A Panda Keeper (48 filmów), Panda Encyclopedia (24 filmy), Panda Diaries (12 filmów), Panda Scanning (14 filmów), Panda And Friends (10 filmów), Panda Top 3 (10 filmów).

Niezbyt rozbudowaną sekcję stanowi iPanda News (wiadomości te publikowane były najintensywniej w czasie zimowych igrzysk olimpijskich w Pekinie w 2022 r. oraz podczas konferencji o różnorodności biologicznej CBD COP15 w Kunmingu w 2021 r.).

Z kolei iPanda Gallery jest sekcją, w której publikowane są fotografie z różnych wydań, w których uczestniczą pandy z Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding (210 fotografii).

Kanał iPanda był nagradzany w Chinach za innowacyjną formę komunikacji audiowizualnej. W 2013 r. 40% widzów kanału stanowili widzowie z zagranicy (Yan, Huawei, Haobin 2021).

Warto dodać, że treści z kanału iPanda są też dostępne na platformach cyfrowych w języku angielskim. W grudniu 2024 r. kanał iPanda miał 27 mln obserwatorów na Facebooku, 4,1 mln subskrypcji na kanale YouTube, 3,4 mln obserwatorów na TikToku, 2,4 mln obserwatorów na Instagramie oraz 157 tys. obserwatorów na platformie X (dawniej Twitter)³. W tym zestawieniu brakuje informacji dotyczących chińskich mediów społecznościowych ze względu na brak dostępu do ich statystyk.

Wyniki badań własnych

O tym, że kanał iPanda jest narzędziem kulturowej dyplomacji Chin świadczy informacja zamieszczona w opisie zamierzeń, które prezentują jego twórcy: „Ludzie na całym świecie obdarzają coraz większą sympatią gatunek pandy wielkiej – jednej z najbardziej rozpoznawalnych ikon Chin, dlatego celem iPanda jest wysyłanie światu przesłania pokoju i przyjaźni oraz szczerego zaproszenia do współpracy, kierowanego przez Chiny do wszystkich państw zainteresowanych ochroną dzikiej przyrody” (iPanda: online). Zatem cel kanału wykracza prostą rozrywkę i przyjemność przyglądania się życiu pand zamieszkujących centrum badawcze w prowincji Syczuan. Znaczenie współpracy badawczej i kulturalnej pod przewodnictwem Chin jest komunikatem pojawiającym się w wielu miejscach i materiałach publikowanych na kanale iPanda.

Kanał iPanda można nazwać pozornie pandocentrycznym, ponieważ audiowizualna opowieść o gatunku pandy wielkiej mniej dotyczy samych zwierząt, a bardziej sieci relacji łączących ludzi ze zwierzętami, czy ludzi z innymi ludźmi dzięki pandom. Kanał

³ Ustalenia autora artykułu.

ten oferuje opowieść o uporządkowanej wizji świata, relacjach politycznych, kulturowych i międzyludzkich nawiązujących się dzięki pandom. Choć głównym bohaterem wszystkich analizowanych materiałów są pandy, to sposób ich pokazywania i prowadzenia narracji na ich temat przekonuje, że mamy do czynienia ze zwierzęciem, które jest całkowicie zależne od człowieka.

Pandy, niezależnie od wieku, są przedstawiane jako nieporadne, duże lub małe, dzieci – nieustannie się przewracają, turlają, spadają z drzew, nie potrafią wspiąć się na wzniesienia, nie są w stanie odpędzić przeszkadzającej im osy itp. Ten sposób postrzegania pand umacnia narracja – dialogi między pandami (tekst publikowany w języku angielskim z rzekomymi wypowiedziami pand: pandy ciągle proszą opiekunów o pomoc, komunikują bezradność lub chęci i dążenia oraz napotymane przeszkody i trudności, które może usunąć wyłącznie ludzki opiekun).

Pandy przedstawiane są często jako niegrzeczne dzieci, rozbrykane, psotne, ale też ciekawe świata, chętnie wchodzące w relacje ze zwierzętami i ludźmi, towarzyskie, odważne i bystre. Bywają też przedstawiane jako nieśmiałe i wycofane, co stopniowo udaje się im przewyciężyć. W materiałach na analizowanym kanale prezentowane są jako zwierzęta wesołe, o miłym usposobieniu, naiwne i dobre, którym obca jest wrogość czy agresja. Takie opowieści o pandach publikowane są zwłaszcza w sekcji zatytułowanej *Panda and Friends*. Co ciekawe, sposób pokazywania antropomorfizowanych, towarzyskich pand przeczy faktycznemu sposobowi funkcjonowania tego gatunku zwierząt – samotniczemu trybowi życia i niechęci do wchodzenia w relacje z innymi osobnikami, co jest w subtelny sposób wskazywane w materiałach dotyczących życia pand w niewoli w europejskich ogrodach zoologicznych (bardzo duże wybiegi, z niewielką częścią wspólną, są wyrazem troski o dobrostan pand, które spędzają czas samotnie i z trudem tolerują towarzystwo innych pand).

Bardzo interesująco przedstawiane są relacje pand i ludzi. Pandy są najczęściej ukazywane podczas zabawy, odpoczynku, porannych powitań z opiekunami lub innymi zwierzętami, podczas karmienia lub zabiegów pielęgnacyjnych i relaksacyjnych. Natomiast ludzie pokazywani są w rolach zawodowych – spełniają na rzecz pand określoną pracę (opiekunowie, weterynarze, nianie, hodowcy, pracownicy zbierający bambus, specjaliści zajmujący się rozrodem pand i opieką nad pandami dorastającymi w inkubatorach).

Pandy jako zwierzęta nieporadne i niesamodzielne są niejako skazane na ludzką opiekę, choć jest to opieka wszechstronna, kosztowna i kompleksowa. Jest im ona niezbędna do przeżycia, prawidłowego rozwoju oraz ewentualnej reintrodukcji, czyli ponownego wprowadzenia zwierząt do dawnych siedlisk, w miejsca dotychczasowego bytowania w wolności. Kanał *iPanda* opowiada o człowieku jako wielkim opiekunie – bezinteresownej miłości, poświęceniu, bezgranicznej trosce i cierpliwości profesjonalnych niań, które towarzyszą młodym pandom, oraz o dogłębnej wiedzy chińskich hodowców i weterynarzy specjalizujących się w zakresie ochrony

pandy wielkiej. Z materiałów dostępnych na kanale płynie przesłanie, że opieki nad pandami nie można się nauczyć. Ma się ją we krwi; jest ona specyficznym darem i mądrością dostępną dla wybranych przedstawicieli chińskiego narodu, stąd – jak przekonują filmy w sekcji Panda Houses Around The World – niektóre ogrody zoologiczne zatrudniają wyłącznie chińskich opiekunów do opieki nad goszczącymi tam pandami (Belgia), wybiegi dla pand w europejskich ogrodach zoologicznych są projektowane zgodnie z zaleceniami i wytycznymi chińskich specjalistów, chińscy eksperci czuwają nad procesem przygotowania pand do podróży, nad ich dobrostanem i stanem emocji, nad procesem adaptacji pand wypożyczonych do zoo (iPanda News dotyczące wypożyczenia pand Kuwejtowi), a w końcu chińscy eksperci nadzorują proces przygotowania powrotu pand do Chin z miejsca goszczącego (Pandas World Travel, Stany Zjednoczone).

O tym, że opieki nad pandami nie można się nauczyć, a raczej jest ona wpisania w chińskie DNA, świadczą filmy opublikowane w dziale Be A Panda Keeper, które przedstawiają zagranicznych studentów i wolontariuszy (czasami są to osoby chińskiego pochodzenia, będące obywatelami innych państw) odbywających staż w Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding i próbujących poznać tajniki opieki nad pandami. Ludzie ci są przedstawiani, podobnie jak pandy, jako weseli, psotni, ciekawi świata, ale nieporadni, nieradzący sobie z zadaniami i współpracą grupową, zdezorientowani, trochę zagubieni. Kontakt z chińskimi opiekunami oraz chińską kulturą i naturą okazuje się dla nich momentem przełomowym. Doznają oni swoistego „przebudzenia”; odnajdują życiowe powołanie, porządkują plany życiowe, doznają rozczarowania sobą, z pokorą podchodzą do własnych niedostatków i braku wiedzy. Kontakt z prawdziwą chińską naturą i kulturą działa na nich jako swoiste lekarstwo łagodzące poczucie zagubienia, niepewności i bezradności odczuwane przez ludzi wywodzących się ze świata cywilizacji zachodniej.

Kanał iPanda jest też opowieścią o relacjach ludzi, których połączył wspólny cel – wysiłek na rzecz zachowania gatunku pandy wielkiej i – szerzej – na rzecz powstrzymania utraty bioróżnorodności, co jest jedną z konsekwencji kryzysu klimatycznego. Analiza materiałów audiowizualnych przekonuje jednoznacznie, że Chiny upatrują w sobie lidera i światowego eksperta, który wypracował najlepsze standardy ochrony przyrody na świecie i z tego względu chińscy eksperci są znakomitymi doradcami i wpływają na działania w państwach mniej zaawansowanych w tej dziedzinie.

Bezinteresowna pomoc, nadzór i kontrola podejmowane przez chińskich specjalistów w miejscach goszczących pandy wielkie (Francja, Belgia, Niemcy, Holandia, Finlandia, Stany Zjednoczone, Dania, Japonia, Kuwejt) jest przedstawiana jako cierpliwa, nienarzucająca się chińska opieka, która prowadzi do wspólnego sukcesu: postępu badań naukowych nad gatunkiem pandy wielkiej oraz sukcesu frekwencyjnego w postaci większej liczby odwiedzających wyróżnione ogrody zoologiczne.

Chiny dostrzegają wysiłki finansowe krajów goszczących chińskie pandy na rzecz stworzenia zwierzętom odpowiednich warunków życia. Z zadowoleniem przyjmują też sygnały świadczące o docenieniu ich tradycji i kulturowego dziedzictwa – w materiałach Panda Houses Around The World prezentowane są zabiegi władz ogrodów zoologicznych w Europie, by wraz z pandami wyeksponować także symbole, tradycyjne elementy architektury chińskiej, elementy filozofii (yin i yang). W materiałach podkreślany jest wkład pand w rozwój wiedzy, zwłaszcza dzieci, na temat tego gatunku oraz na temat kraju, z którego zwierzęta te pochodzą.

Na kanale iPanda przedstawiane są też materiały z ceremonii pożegnań pand kończących pobyt w europejskich ogrodach zoologicznych. Materiały tego typu pokazują, że pandy jednoczą ludzi więzami przyjaźni, sympatii i wspólną troską. Uroczystości pożegnalne są smutną okazją związaną ze stratą sympatycznych zwierząt, ale też sposobnością do okazania przez ludzi wdzięczności Chinom za obecność zwierzęcego ambasadora i okazania zrozumienia dla radości związanej z jego powrotem do domu – do Chin. Jednoczący wymiar działań zwierzęcych ambasadorów wyraża się w deklaracjach gości ogrodów zoologicznych, że pragną odwiedzić pandy powracające do Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding. Narrator materiału zapewnia z kolei, że Chiny są otwarte i szczerze zapraszają do złożenia takiej wizyty.

Panda jest również sposobnością do zaobserwowania osób cieszących się międzynarodową rozpoznawalnością w innej roli, np. Alberta II Grimaldi, księcia Monako, proszącego o dodatkowe ciasteczka w kształcie pandy, które chciałby podarować swoim dzieciom, czy Melanię Trump kładącą dłoń na łapie pandy. Fotografie z tych wydarzeń (iPanda Galeria) nie są wyróżniane w jakiś szczególny sposób, prawdopodobnie dlatego, by podkreślić przesłanie głoszące, że pandy jednoczą wszystkich – od anonimowych gości ogrodów zoologicznych, przez osoby publiczne, po władców – w zachwycie nad pięknem przyrody, będącej emanacją piękna Chin.

Dyskusja

Mimo że dyplomacja pand rozwijana w chińskich mediach cyfrowych może wydawać się pozytywną inicjatywą kulturalną i środowiskową, budzi ona wiele poważnych wątpliwości natury etycznej, politycznej i ekonomicznej. Zwolennicy cyfrowej dyplomacji pand zwracają uwagę na korzyści dla dobrostanu zwierząt – kanał iPanda i inne platformy cyfrowe miałyby oferować globalnej publiczności technologicznie zapośredniczony obraz pand, ograniczając liczbę bezpośrednich odwiedzin turystów w ogrodach zoologicznych lub centrach badawczych w Chinach.

Pojawianie się kanału iPanda nie przyczyniło się do spadku liczby odwiedzających – corocznie ośrodek badawczy odwiedza 9 mln turystów. Duże wątpliwości wzbudza też zachowanie osób odwiedzających Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding, ale też pracowników kierujących tłumem zwiedzających: próby zajęcia miejsc do wykonania najkorzystniejszych fotografii zwierząt, wszechobecny tłok i hałas,

popędzanie zwiedzających w kolejkach, używanie megafonów przez pracowników ośrodka w miejscach z nakazem zachowania ciszy (w części wydzielonej dla zwierząt w inkubatorach lub młodych pand w klatkach), głaskanie młodych pand za dodatkową odpłatnością (Fannell, Guo 2024). Na kanale iPanda widz nie odnajdzie treści wskazujących, że pandy – na każdym etapie rozwoju – wykonują codziennie pracę żywego obiektu turystycznego i jest to praca wykonywana w bardzo uciążliwych warunkach i bez poszanowania dla ich naturalnego, samotniczego trybu życia.

Kolejna korzyść dla populacji tych zwierząt miałyby wynikać z zaniechania praktyki przekazywania pand jako dyplomatycznych prezentów na rzecz nieprzerwanego dostępu do cyfrowych treści dotyczących pand. Chiny nie przestały wykorzystywać tradycyjnych form dyplomacji pand. W dalszym ciągu zwierzęta te są wysłannikami przyjaźni, prezentami na czas określony, których zadaniem jest ocieplenie dwustronnych relacji lub wyciszenie kontrowersji (Halvard, Neumann 2017). Cyfrowa dyplomacja pand nie zastępuje tradycyjnych praktyk chińskiej zwierzęcej dyplomacji, można raczej zaryzykować stwierdzenie o wzmacnianiu i pogłębianiu tradycyjnej dyplomacji pand. Cyfrowa dyplomacja pand jest nowoczesnym kanałem projekcji miękkiej siły – promocji narracji wielkich osiągnięć Chin, promocji współpracy międzynarodowej rozumianej jako droga wspólnego rozwoju, ale też potężnym narzędziem analizy i kontroli. Dzięki cyfrowemu zbliżeniu do międzynarodowej publiczności chińskie władze mają sposobność dokonywania analizy trendów i monitorowania reakcji społecznych na przekaz dostępny na platformach cyfrowych, w tym monitorowania reakcji emocjonalnych, ich siły, kierunku i zasięgu, co pozwala Chinom modyfikować poszczególne elementy promowanych narracji lub praktyk.

Cyfrowa dyplomacja pand podnosi też globalną atrakcyjność tych zwierząt (o czym zaświadcniają wspomniane reakcje i trendy), dzięki czemu chińskie władze mogą wyróżniać wybrane przez siebie kraje spośród wielu pragnących zawrzeć z nimi kontrakt (wśród krajów zgłaszających chęć ugoszczenia chińskich zwierzęcych ambasadorów znalazły się między innymi: Czechy, Węgry, Japonia, Arabia Saudyjska, Tajlandia).

Zakończenie

Dyplomacja pand realizowana przez kanał internetowy iPanda odnosi się do medialnego obrazu świata, w którym różnorodne narracje dotyczące zwierząt są w zasadzie opowieścią o Chinach jako wielkim opiekunie przyrody, ubogacającym i inspirującym inne państwa (zwłaszcza cywilizacji zachodniej), opowieścią o kraju-ekspercie, który cierpliwie nadzoruje, kontroluje i pomaga innym państwom osiągnąć porównywalne standardy w zakresie zachowania bioróżnorodności. Jest to również opowieść o Chinach jako narodzie dzielącym się własnym dziedzictwem kulturowym, którego wartości i tradycje dopełniają tradycje europejskie z korzyścią (w wymiarze

ekonomicznym) dla Europy. A także o pokojowym wpływie Chin na zwykłych ludzi przez promowanie wartości przyjaźni, szacunku, troski i otwartości.

Niewątpliwym ograniczeniem zrealizowanego badania jest analizowanie problematyki dyplomacji pand z punktu widzenia nadawcy, doszukiwanie się intencji i potencjalnych odczytań komunikatów audiowizualnych oraz ich politycznych kontekstów. Jednak badanie to nie dociera do praktyk odbiorców tych komunikatów: globalnej publiczności, użytkowników mediów cyfrowych i ich sposobów postrzegania dyplomacji pand, ich zdolności odbioru i rozumienia treści politycznych lub ewentualnego oddzielania przekazów dotyczących Chin od przekazów skoncentrowanych na życiu zagrożonego gatunku zwierząt. Badanie to nie obejmuje także możliwych różnic w odbiorze treści przez użytkowników mediów cyfrowych w związku z cechami demograficznymi, takimi jak wiek, miejsce zamieszkania, preferencje polityczne.

Bibliografia

- Adamczyk M., 2016, *Media we współczesnym państwie totalitarnym na przykładzie Chińskiej Republiki Ludowej*, w: *Media XXI wieku. Studia interdyscyplinarne*, red. A. Drabina, A. Momot, Wrocław.
- Buckingham K.C., David J.N., Jepson P., 2013, *Environmental Reviews and Case Studies: Diplomats and Refugees: Panda Diplomacy, Soft "Cuddly" Power, and the New Trajectory in Panda Conservation*, „*Environmental Practice*”, Vol. 15, No. 3, <https://doi.org/10.1017/S1466046613000185>.
- Dudley K., 2001, *Giant Panda*, Bloombury Publishing.
- Drisko J.W., Marschi T., 2017, *Content analysis*, Oxford.
- Fennell D., Guo Y., 2024, *Codes of Conduct at Zoos: A Case Study of the Chengdu Research Base of Giant Panda Breeding*, „*Tourism and Hospitality*”, Vol. 5, No. 1, <https://doi.org/10.3390/tourhosp5010007>.
- Gerring J., 2016, *Case Study Research: Principles and Practices*, Cambridge.
- Godlewski K., 2010, *Media w Chinach: Internetowa rewolucja i rządowa reakcja*, „*Global Media Journal*”, No. 1.
- Guo Y., Fennell D., 2023, *What makes the giant panda a celebrity?*, „*Celebrity Studies*”, Vol. 15, No. 4, <https://doi.org/10.1080/19392397.2023.2223731>.
- Halvard L., Neumann I.B., 2017, *Beastly Diplomacy*, „*The Hague Journal of Diplomacy*”, Vol. 12, No. 4.
- Hartig F., 2013, *Panda Diplomacy: The Cutest Part of China's Public Diplomacy*, „*The Hague Journal of Diplomacy*”, Vol. 8, No. 1.
- Huang Z.A., Wang R., 2020, *Panda engagement' in China's digital public diplomacy*, „*Asian Journal of Communication*”, Vol. 30, No. 2.
- Hyland E., 2020, *Panda Diplomacy: China's Softest Power? How Does China Utilize The Giant Panda In Its Public Diplomacy?*, niepublikowana praca magisterska, Aalborg University Denmark https://projekter.aau.dk/projekter/files/333641825/Thesis_Panda_Diplomacy_Final.pdf (dostęp: 5.12.2024).
- iPanda, <https://en.ipanda.com>.
- Klepka R., Idzik J., 2019, *O analizie zawartości, czyli jak badać medialne obrazy świata?*, w: *Medialne obrazy świata*, t. 2: *Polityka i bezpieczeństwo w relacjach medialnych*, red. R. Klepka, J. Idzik, Kraków.
- Lan J., 2020, *Media and symbols in China's international communication activities: the example of „panda diplomacy”*, „*Media Today*”, Vol. 28, No. 12.

- Lewandowski P., 2015, *Wolność słowa i cenzura cyberprzestrzeni w Chińskiej Republice Ludowej, w: Społeczeństwo i polityka we współczesnej Azji Wybrane zagadnienia*, red. Z. Osmólska, Toruń.
- Lisowska-Magdziarz M., 2004, *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*, Kraków.
- Mauss M., 2001, *Socjologia i antropologia*, Warszawa.
- Nye J., 2005, *Soft Power*, Ingram.
- Quest R., 2017, *Zaginiony lot MH370*, Warszawa.
- Shirk S.L., 2011, *Changing Media, Changing China*, New York.
- Songster E., 2018, *Panda nation: the construction and conservation of China's modern icon*, New York.
- Świeży D., 2012, *Analiza mediów państwowych Chińskiej Republiki Ludowej na przykładzie People's Daily, Xinhua News Agency i China Central Television*, Kraków.
- Wang X., Zhen J., Meng Q., 2023, *Spatial Observation of Giant Panda Habitat: Techniques and Methods*, Singapore.
- Xing Y., 2010, *China's Panda Diplomacy: The Power of Being Cute*, Los Angeles.
- Yan Q., Huawen J.S., Haobin B.Y., 2021, *Embracing panda – assessing the leisure pursuits of subscribers to China's iPanda live streaming platform*, „Leisure Studies”, Vol. 41, No. 3, <https://doi.org/10.1080/02614367.2021.1998836>.
- Zhao L., Weiwei Z., 2017, *Research on „Panda Diplomacy” from the Perspective of National Image*, „News Lovers”, No. 12, doi: 10.16017/j.cnki.xwahz.2017.12.005.

Biogram

Olivier Kopciewicz – jego zainteresowania badawcze związane są z zagadnieniami historii dyplomacji, zagadnieniami z pogranicza dyplomacji kulturalnej i animal studies oraz młodzieżowego liderstwa.

Olivier Kopciewicz – his research interests include history of diplomacy, cultural diplomacy and animal studies, youth leadership.

Przemoc państwowa i społeczne odpowiedzi na nią na przykładzie nigeryjskiego ruchu End SARS

Tomasz Turzański | Uniwersytet Jagielloński
ORCID: 0009-0003-3194-379X

Streszczenie

Słowa kluczowe:

Castells, nowe ruchy społeczne, Nigeria, End SARS, brutalność policji

W reakcji na kolejny akt nadużycia władzy przez członka nigeryjskiej jednostki policyjnej SARS, gdy jeden z jej funkcjonariuszy zastrzelił młodego, niestawiającego oporu człowieka, Nigerię obiegła kolejna, największa jak dotąd fala protestów, początkowo postulujących rozwiązanie tej jednostki oraz walkę z przemocą służb mundurowych. Jednak z czasem hasła protestujących wykroczyły poza te zagadnienia i związane były z proponowanymi szerszymi reformami całego państwa i jego instytucji demokratycznych.

W artykule autor dokonuje analizy nigeryjskiego ruchu społecznego End SARS na podstawie teorii ruchów usieciwionych Manuela Castellsa, przedstawionej w jego książce *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy społeczne w erze Internetu*. Umożliwi to zobrazowanie, w jaki sposób współcześnie ruchy społeczne walczą o redefinicję status quo, łącząc protesty z działalnością w mediach społecznościowych. Analiza przebiegu ruchu, jego ważnych aktorów oraz narzędzi, dzięki którym funkcjonował i walczył o swoje cele, pozwala na zadanie szerszych pytań dotyczących zmian społecznych w XXI wieku oraz roli, jaką w ich formowaniu się odgrywa technologia. Przedstawiony zostanie kontekst przemocy policyjnej we współczesnej Nigerii, który doprowadził do wybuchu protestów. Opisane zostaną również skutki ruchu End SARS i ich wpływ na rzeczywistość społeczną w tym kraju.

State Violence and Social Responses to It: The Case of the Nigerian End SARS Movement (Summary)

Keywords:
Castells, new social movements, Nigeria, End SARS, police brutality

In response to yet another act of abuse of power by a member of the Nigerian SARS police unit, where one of its officers shot a young, non-resisting man, the country witnessed another, and this time the largest, wave of protests. Initially, the protests demanded the dissolution of the unit and action against police brutality. However, over time, the protesters' slogans expanded beyond these issues to include calls for broader reforms of the entire state and its democratic institutions.

In this article, the author analyzes the Nigerian social movement End SARS using Manuel Castells' theory of networked movements from *Networks of Outrage*

and Hope: Social Movements in the Internet Age. Which will allow to portray how contemporary social movements fight for redefining the status quo, by simultaneously protesting and using the social media. The analysis of the movement's trajectory, key actors, and the tools it employed to operate and fight for its goals raises broader questions about social change in the 21st century and the role technology plays in shaping such movements. I will also present the context of police brutality in modern Nigeria, which has led to the start of the protests. Moreover I will present the consequences of the End SARS movement and their impact on social reality in Nigeria.

Wstęp

Na początku października 2020 r. nigeryjski Internet obieżyło nagranie przedstawiające zastrzelenie młodego, niestawiającego oporu człowieka, w mieście Ughelli, dokonane przez policjanta ze specjalnej jednostki Special Anti-Robbery Squad (SARS) (Ekwunife i in. 2021: 3). Wideo to bardzo szybko wzbudziło kontrowersje i w przeciągu kilku dni doszło do gigantycznych protestów w całej Nigerii, skierowanych przeciwko brutalności policji. Oddolny ruch, nazywany End SARS, zorganizował główne protesty w byłej stolicy Lagos przy Lekki Toll Gate, punkcie poboru opłat zlokalizowanym przy kluczowej drodze, na której odbywały się protesty. Działania te spotkały się z brutalną reakcją władz, wskutek czego zginęło przynajmniej 15 osób spośród protestujących, a kilkadziesiąt zostało rannych (Iwuoha, Aniche 2021: 1114). Protesty odbywały się zarówno w samej Nigerii, jak i w zagranicznych miastach, w których funkcjonowała diaspora z tego państwa, a nieodłącznym elementem tego ruchu była także działalność internetowa umożliwiająca protestującym komunikację, udostępnianie informacji oraz koordynację działań. Pośród opublikowanych 11 października 2020 r. żądań znajdowały się postulaty nawołujące do wypuszczenia wszystkich aresztowanych protestujących osób, zwiększenia kontroli nad działaniami oraz osobami wchodzącymi w skład SARS-u, sprawiedliwości dla rodzin ofiar oraz zwiększenia funduszy dla jednostek policyjnych z Nigeria Police Force (NPF), mającej funkcjonować jako alternatywa dla SARS (Iwuoha, Aniche 2021: 1109). Z czasem pojawiły się również postulaty nawołujące do głębszych reform systemu.

Opisane powyżej protesty pragnęłbym przeanalizować w kontekście teorii nowych ruchów społecznych Manuela Castellsa, rozumianych przez niego jako „zbiorowe działania podejmowane w celu zmiany wartości wyznawanych przez społeczeństwo i przekształcenia jego instytucji” (Marczewska-Rytko 2016: 47). Rzeczona analiza opierać się będzie przede wszystkim na danych zastanych oraz istniejących już opracowaniach opisywanych wydarzeń, które zinterpretuję przede wszystkim w duchu przytoczonej powyżej teorii Castellsa. Wierzę, że umożliwi to zobrazowanie globalnych tendencji związanych ze współczesnym działaniem nowych ruchów społecznych, również w kontekście popularyzacji nowych technologii. Skupienie się na przykładzie pochodzącym z regionu, który nie jest często analizowany w polskiej socjologii,

umożliwi pokazanie, że opisywane zjawiska są zjawiskiem globalnym. W tym artykule postaram się zobrazować, przeprowadzając analizę ruchu End SARS, w jaki sposób funkcjonują nowe ruchy społeczne, jak media społecznościowe umożliwiły opisywanemu ruchowi walkę o wyznaczone cele oraz jaki wpływ miało pojawienie się nowego ruchu społecznego na nigeryjską rzeczywistość.

Uważam, że ruch End SARS wpisuje się w zaproponowaną definicję ze względu na to, że zwalczał on znormalizowaną przemoc policyjną (legitymizowaną przez ustawodawstwo) oraz korupcję, które funkcjonują w Nigerii od uzyskania niepodległości w 1960 r. Postulaty te wpisują się również w „przekształcenie instytucji”, w wyniku których państwo miałyby stać się bardziej zdemokratyzowane, egalitarne, a zjawisko przemocy policyjnej by zniknęło. Teorie Castellsa, opisane m.in. w książkach *Społeczeństwo sieci* oraz *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy społeczne w erze Internetu*, umożliwią interpretowanie kluczowego dla tych protestów elementu, mianowicie ich obecności w Internecie, co pomogło im się rozprzestrzenić, funkcjonować, nagłaśniać aktualnie dziejące się wydarzenia, takie jak reakcje władz (Castells 2015). End SARS miało również charakter podobny do wielu innych odbywających się na całym świecie protestów wpisujących się w nowe ruchy społeczne, jak np. protesty w Chile w 2019 bądź w Tajlandii w 2020 r.

W obu opisywanych przypadkach doszło do masowych, zdecentralizowanych wystąpień skierowanych przeciwko władzy, w których kluczową rolę odegrały media społecznościowe umożliwiające zdalną mobilizację, decentralizację ruchów oraz walkę z władzą w polu dyskursywnym (Sinpeng 2021: 193–202; Scherman, Rivera 2021: 2–10). Opisywanym ruchom udało się zrealizować część wysuwanych postulatów, takich jak doprowadzenie w obu przypadkach do zmian w konstytucji oraz częściowej zmiany władz (w Tajlandii do dziś dominującą siłą pozostaje wojsko, natomiast w kolejnych wyborach prezydenckich w Chile do władzy doszedł lewicowy kandydat Gabriel Boric). Ruchy te w dużej mierze odpowiadały definicjom usieciowionych ruchów społecznych, były one wysoko zdecentralizowane i aktywną rolę w ich działaniach odgrywało równoległe organizowanie się w miastach oraz w Internecie. Opisane przykłady wpisują się w Castellsowską wizję usieciowionych ruchów społecznych, a ich działalność doprowadziła do realnych zmian. Jak zauważa hiszpański socjolog, takie ruchy mają możliwość zarówno wpłynięcia na dyskursywną (poprzez wprowadzanie swoich postulatów do sfery publicznej), jak i polityczną sferę poprzez aliance z wybranymi partiami bądź działaczami (Castells 2015: 308–312).

Geneza ruchu End SARS

Nigeria uzyskała niepodległość w 1960 r., zwanym również Rokiem Afryki, podczas którego 17 państw kontynentu wyzwoliło się spod władzy kolonialnej. Nowo powstałe państwo, najludniejsze na kontynencie, bo zamieszkałe przez prawie 45 mln osób, zmagало się z konfliktami etnicznymi oraz religijnymi toczonymi

pomiędzy najludniejszymi grupami Jorubo, Igbo, Hausa, które również dotyczyły około 250 innych mniejszości etnicznych zamieszkujących terytorium Nigerii (Meredith 2020: 92–95). Historia przemocy aparatu państwowego w Nigerii sięga już czasów kolonialnych, gdy od 1860 r. władze brytyjskie tworzyły instytucje mające podporządkować sobie lokalnych mieszkańców (Odinkalu 2010: 29). Cechowały się one stosowaniem brutalnych metod mających na celu utrzymanie kolonialnego porządku poprzez wykorzystywanie szerokiego aparatu represji. Powstałe wówczas instytucje w późniejszych latach przekształciły się w służby już niepodległej Nigerii. Należy jednak zauważyć, że wraz z zachowaniem rzeczony ciągłości instytucjonalnej doszło również do zachowania krwawych praktyk, które w następnych latach były stosowane przeciwko obywatelom niepodległego państwa (Odinkalu 2010: 29–31).

Pierwsze dekady istnienia niepodległej Nigerii, podobnie w jak przypadku wielu innych państw regionu, zdominowane były przez rządy kolejnych wojskowych dyktatur, przerywane krótkimi okresami demokracji (Meredith 2020: 92–95). W takim klimacie politycznym wzmocniła się kultura brutalności władz, która w kolejnych latach stosowana była jako narzędzie pacyfikacji wszelkich objawów sprzeciwu wobec systemu. Równocześnie kolejne reżimy wojskowe dostosowywały sposób funkcjonowania policji do swoich potrzeb, co prowadziło do niedofinansowania tych służb, załamania wewnętrznej komunikacji oraz rozwoju praktyk łamania praw człowieka (Odinkalu 2010: 29–31). Pomimo transformacji demokratycznej, która odbyła się pod koniec lat 90. XX wieku, wpływ elity wojskowej widoczny jest do dziś, czego przykładem jest postać Mahmmadu Buhariego, byłego dyktatora, który zdobył władzę w wyniku zamachu stanu w 1983 r., obalając pierwszego demokratycznie wybranego prezydenta w historii Nigerii. W 2015 r. Buhari wygrał w wyborach prezydenckich i pełnił tę funkcję aż do końca swojej drugiej kadencji w 2023 r.

Ważnym momentem w historii Nigerii był rok 1985, gdy do władzy doszedł generał Ibrahim Babangida, za rządów którego korupcja osiągnęła niespotykane wcześniej poziomy. Rządząca wówczas elita wojskowa powiązana z bogatymi biznesmenami zarabiała na surowcach naturalnych, przemyśle narkotyków oraz rozkradaniu Skarbu Państwa. Doprowadziło to do sytuacji, że na początku lat 90. Nigeria uznana została za jedno z najbiedniejszych państw świata, plasując się przy tym bardzo nisko w rankingach przestrzegania praw człowieka (Meredith 2020: 405–406). W takim klimacie politycznym w 1992 r. powołane do życia zostało SARS, które początkowo miało się zajmować walką z kradzieżami i porwaniami, aczkolwiek bardzo szybko policjanci z tej jednostki zaczęli stosować metody łamiące prawa człowieka, takie jak wyłączenia, morderstwa, przemoc seksualna oraz tortury (Aidonioje i in. 2022: 210–211).

Obalenie dyktatury wojskowej w 1999 r. i powstanie demokratycznej Czwartej Republiki Nigerii przyniosło szereg zmian na poziomie legislacyjnym związanych z nową konstytucją, gwarantującą m.in. prawo do zachowania milczenia przez zatrzymane osoby, prawo do informowania ich bliskich o powodach aresztowania oraz prawo do obrony w sądzie prawa (konstytucja Nigerii 1999). W tymże roku w nigeryjskiej

policji pracowało jedynie około 137 tys. osób, co uniemożliwiało sprawne działanie tym służbom w 123-milionowym państwie; równocześnie powszechne były praktyki korupcyjne oraz niedofinansowanie służb (Odinkalu 2010: 32–34). Prawa człowieka wciąż były łamane przez SARS. Raport Amnesty International z 2016 r. opisuje przykłady tortur stosowanych przez służby mundurowe oraz przypadki łamania praw człowieka, które pomimo licznych prób oporu (zarówno międzynarodowych, jak i lokalnych) nie ustawały (Amnesty International 2016). Władze co prawda podejmowały działania, takie jak powołanie Complaint Response Unit (CRU) w 2015 r., mające umożliwić składanie skarg na brutalność policji. Nie przyniosło to jednak żadnych rezultatów. Ponadto w tym samym roku inspektor generalny policji uchwalił rozkaz 237 umożliwiający funkcjonariuszom strzelanie do podejrzanych unikających zaareztowania, nawet jeśli nie zachowują się oni w sposób zagrażający czyjemuś zdrowiu (Amnesty International 2016: 8–9). Osoby działające w ramach SARS ignorowały wszystkie ratyfikowane przez władze Nigerii międzynarodowe traktaty mające na celu pomoc osobom podejrzany, aresztowanym oraz skazanym, legitymizując swoje działania zwalczaniem przestępczości (Amnesty International 2016: 21–23).

Z przeprowadzonych pod koniec pierwszej dekady XXI wieku badań przez NGOs Network on Police Reform in Nigeria (NOPRIN) wynika, że do nadużyć dokonywanych przez SARS dochodziło we wszystkich stanach Nigerii (Odinkalu 2010: 61). Między 2000 a 2007 r. Nigeryjscy policjanci zabili ponad 10 tys. osób, a średnio w celach zakładów karnych prowadzonych przez SARS ginęły 4 osoby dziennie (Odinkalu 2010: 62, 71). Dane dotyczące brutalności SARS często były zaniżane, gdyż wiele ich działań było tuszowanych, a ofiary i ich bliscie osoby często bały się opowiadać o swoich doświadczeniach (Odinkalu 2010: 62). Przed 2020 r. hasła sprzeciwiające się brutalności policji pojawiały się w trakcie innych protestów, np. podczas działalności ruchu Occupy Nigeria, który w 2012 r. nawoływał do szerokich reform państwowych, w tym do zakończenia brutalności policji (Inobemhe, Santas 2022: 107–108).

Natomiast w latach 2016–2019 odbywały się serie protestów skierowanych bezpośrednio przeciwko SARS, zakończonych obietnicami rządzących, które nigdy nie zostały zrealizowane (Inobemhe, Santas 2022: 113). Z badań przeprowadzonych przez NGOs Afrobarometer wynika, że w latach 2013–2022 połowa respondentów deklarowała całkowity brak zaufania do policji (Kweitsu 2023), a tylko 12% badanych osób deklarowało, że policja szanuje prawa obywatela (Kweitsu 2023). Ponadto ponad połowa badanych zadeklarowała, że funkcjonariusze policji źle traktują zatrzymane osoby oraz zbyt brutalnie reagują podczas protestów (Kweitsu 2023). Powyższe dane pokazują trendy związane z przerażającym poziomem brutalności służb mundurowych oraz społeczny brak poparcia dla nich. Mogą zostać również uznane za potwierdzenie argumentu jakoby służby te miały przede wszystkim służyć elicie rządzącej, co historycznie było potwierdzane przez udział policji w tłumieniu strajków, protestów oraz zwalczaniu opozycji (Iwuoha, Aniche 2021: 1105).

Ruch End SARS a teoria Castellsa

Protesty End SARS, które wybuchły na początku października 2020 r., organizowane były przede wszystkim poprzez media społecznościowe, gdzie na bieżąco pojawiały się informacje dotyczące miejsc manifestacji, relacje z wystąpień oraz komunikacja pomiędzy protestującymi osobami (Inobemhe, Santas 2022: 104, 110). Manuel Castells twierdził, że jedną z konstytutywnych cech Internetu jest jego demokratyczność, wynikająca z wolności wypowiedzi, swobodnego przepływu informacji oraz zwiększenia podmiotowości jednostki (Marczewska-Rytko 2016: 46–47). Wszystkie te wartości można było zaobserwować właśnie podczas nigeryjskich protestów. Media społecznościowe wykorzystywane były jako alternatywa dla tradycyjnych mediów, często powiązanych z władzą bądź będących pod ich wpływem. Ważnym elementem był również czas przepływu informacji, który pozwalał reagować na bieżąco na najważniejsze wydarzenia. Przykładem tego było nagłośnienie masakry przy Lekki Toll Gate w Lagos, podczas której zginęło przynajmniej 15 protestujących. Dostęp do mediów społecznościowych umożliwił również negocjowanie postulatów protestujących, które zostały skierowane do władzy. Castells twierdził, że „cyberprzestrzeń stała się globalną elektroniczną agorą, która rozbrzmiewa kakofonią niezadowolenia społecznego” (cyt za: Marczewska-Rytko 2016: 48). Ruch End SARS potwierdza te słowa, gdyż w pierwszym tygodniu protestów hasztag #EndSARS pojawił się 38 mln razy na Twitterze (Iwuoha, Aniche 2021: 1109). W udostępnianych treściach przedstawiano raporty z brutalności policji, aczkolwiek z czasem hasło End SARS zaczęło być utożsamiane z szerszym ruchem skierowanym przeciwko elicie rządzącej, korupcji oraz poczuciu niebezpieczeństwa życiu codziennym (Iwuoha, Aniche 2021: 1107–1111). Media społecznościowe pozwoliły protestującym nagłaśniać swoje postulaty i wyrażać niezadowolenie z reakcji oraz brutalności policji, a ogłoszenie rozwiązania SARS-u 11 października 2020 r. nie doprowadziło do zakończenia protestów, lecz zmieniło ich cel i wzbudziło w protestujących poczucie możliwości zmiany systemu.

Równolegle prowadzone działania protestujących na ulicach miast oraz w Internecie umożliwiły tworzenie nowych przestrzeni przepływu, w ramach których organizowane były praktyki oporu, odbywały się interakcje między protestującymi oraz dochodziło do dzielenia się informacjami i podważania oficjalnej, rządowej narracji (Castells 2010: 442–448). Działanie w ramach przestrzeni przepływu umożliwiło członkom ruchu rozpowszechnianie informacji dotyczących organizowania protestów oraz aktywne reagowanie na szerzoną przez władzę propagandę (czego przykładem było rozpowszechnienie wiedzy dotyczącej masakry przy Lekki Toll Gate). Jak zauważa Castells, organizacja przestrzeni przepływu na danym terytorium oraz w sieci jest kluczowa dla działającego ruchu, ponieważ poszerza możliwości protestujących i umożliwia im komunikację z całym światem (Castells 2015: 171). Działania te widoczne były w Nigerii na przykładzie popularnego wówczas hashtagu w mediach społecznościowych #EndSARS umożliwiającego kumulowanie postów o podobnej tematyce i rozpowszechnianie haseł ruchu.

Nowe ruchy społeczne w ujęciu Castellsa cechuje to, że powstają one spontanicznie w reakcji na konkretne wydarzenie (Szuta 2014: 45–47). W swojej analizie autor przywoływał m.in. samospalenie Muhammeda Bouzaziego, co doprowadził do wybuchu rewolucji w Tunezji skierowanej przeciwko reżimowi Ben Alego. Protesty te przerodziły się z czasem w wydarzenia, które dziś znamy jako Arabska Wiosna (Castells 2015: 22–30). Podobnie było w Nigerii. Do wybuchu protestów End SARS doszło po morderstwie z początku października 2020 r. Podobnie jak w przypadku Tunezji media społecznościowe służyły jako medium, dzięki któremu nagłośniono to morderstwo i zmobilizowano protesty. Protestujący nie mogli polegać na tradycyjnych mediach, które nawet jeśli próbowały zdawać relację z trwających wystąpień, to szybko spotkały się z cenzurą w postaci kar finansowych nadawanych za „nieprofesjonalne pokrywanie wydarzeń” (Iwuoha, Aniche 2021: 1115). Brak możliwości polegania na cenzurowanych mediach sprawił, że to właśnie oddolne inicjatywy oraz działania jednostek kierowały wystąpieniami i dlatego to właśnie w mediach społecznościowych ogłoszone zostały początkowe postulaty protestujących (Inobemhe, Santas 2022: 117–118).

Warto w tym miejscu przywołać słowa Castellsa, które pozwolą lepiej zrozumieć wpływ nowych technologii i środków przekazu na współczesne protesty: „masowa komunikacja zindywidualizowana stanowi platformę technologiczną, pozwalającą skonstruować autonomię aktora społecznego zarówno jednostki, jak i zbiorowości – w odniesieniu do instytucji społecznych” (cyt za: Marczevska-Rytko 2016: 48–49). Michel Foucault w swoim eseju dotyczącym biopolityki zauważył pewną zmianę społeczną, która nastąpiła w XIX wieku polegającą na upodmiotowieniu masy i procesie, który doprowadził do zastąpienia jednostek kategorią populacji (Foucault 2011: 44–46, 381). Castells pokazuje, że nowe media mogą służyć jako narzędzie, dzięki któremu pojedyncze jednostki odzyskują swoją podmiotowość. Dzięki temu stają się prowodyrami zmiany społecznej, mającymi bezpośredni wpływ na nagłaśnianie wydarzeń, formułowanie postulatów oraz rozprzestrzenianie swoich systemów wartości.

Współczesne ruchy społeczne znacząco różnią się od tych, które kontestowały ówczesną rzeczywistość w latach 60. Dziś posiadają więcej narzędzi, dzięki czemu protesty mogą odbywać się nie tylko w miejscach bezpośrednio walczących o zmianę, ale również w innych częściach zglobalizowanego świata, co miało miejsce w przypadku protestów End SARS, które odbywały się też w innych miejscach na świecie zamieszkałych przez diasporę nigeryjską, co przełożyło się chociażby na nagłaśnianie hasel przez pochodzące z Nigerii gwiazdy popkultury (Ekwunife i in. 2021: 4–6).

Międzynarodowe uznanie ruchu End SARS ma istotne znaczenie, ponieważ pozwala zauważyć pewną nadzieję wynikającą z globalizacji, która często opisywana jest jako narzędzie Hardtowskiego Imperium do zwiększania swoich wpływów kosztem praw jednostek. Jednym z najważniejszych wydarzeń 2020 r. były niewątpliwie odbywające się w Stanach Zjednoczonych protesty, które wybuchły po zamordowaniu Georga

Floyda przez policję w Minneapolis. Nigeryjskie protesty oczywiście nie cieszyły się taką ogólnościową popularnością jak te ze Stanów Zjednoczonych, niemniej jednak u ich podstaw stał sprzeciw przeciwko brutalności policji, która jest problemem globalnym. Wzajemne uznanie tych ruchów stwarza nadzieję na powstawanie globalnych ruchów społecznych, które walczyłyby o prawa jednostki i odejście od postdemokracji stawiającej prawa i potrzeby podmiotów, takich jak wielkie korporacje, ponad prawami jednostek (Mouffe 2020: 18).

End SARS jako usieciowiony ruch społeczny

Oczywiście nowe ruchy społeczne w ujęciu Castellsa nie są wyłącznie działalnością internetową, nowe technologie są jedynie narzędziem wykorzystywanym przez protestujących. Autor ten zwraca uwagę na fakt, iż usieciowione ruchy społeczne często osadzone są w konkretnej przestrzeni publicznej. Podczas Arabskiej Wiosny taką przestrzenią był kairski plac Tahrir, podczas protestów w Nigerii bramki na autostradzie prowadzącej do pobliskiego Lagos, przy mieście Lekki, gdzie doszło do wcześniej opisanej masakry. Przed tymi wydarzeniami w okolicy wyłączono zostały kamery miejskie, a armia początkowo wypierała się swojego zaangażowania. Niemniej jednak świat się dowiedział o wydarzeniach z 20 października dzięki zaangażowaniu znanej DJ Switch, która była na miejscu i użyła swoich mediów społecznościowych do nadawania na żywo trwających wydarzeń (Iwuoha, Aniche 2021: 1114). Nie był to pierwszy akt brutalnego tłumienia protestów przez władze. Już od 9 października udokumentowane zostały przypadki stosowania środków siłowych przez rządowe służby (Iwuoha, Aniche 2021: 1114) oraz próby delegitymizacji protestów poprzez rekrutowanych przez władzę prowokatorów mających siać zamęt, co uprawomocniłoby siłowe reakcje służb mundurowych (Inobemhe, Santas 2022: 108).

Obecność narzędzia, jakim jest Internet, umożliwiła nagłaśnianie tych przypadków na bieżąco i szybkie reagowanie protestujących chcących utrzymać pokojowy charakter wystąpień. Takie działania protestujących łączące Internet z okupacją przestrzeni publicznej pozwoliły na wytworzenie Castellsowskiej przestrzeni autonomii, dzięki której protestujący posiadali więcej narzędzi do wywierania wpływu na rządzących. Autonomia jest ważną kategorią umożliwiającą usieciowionym ruchom społecznym egzystowanie, a funkcjonowanie zapewniających anonimowość mediów społecznościowych umożliwia im aktywne kontestowanie retoryki władzy i tworzenie alternatywnych metod komunikacji (Castells 2015: 7–11). Podobnie jak w przypadku okupacji przestrzeni miejskiej działalność w sieci ma potencjał wspólnototwórczy i umożliwia walkę symboliczną, w której osoby protestujące mogą prowadzić równoległe działania wzmacniające ich postulaty oraz umożliwiające popularyzację ruchu bez obaw o represje ze strony aparatu władzy (Castells 2015: 7–11).

Masakra w Lekki odbyła się już po ogłoszeniu rozwiązania SARS. Wówczas charakter protestów uległ zmianie i był skupiony na wprowadzeniu szerszych zmian

społecznych. Nowe postulaty nawoływały do zmiany Nigerii w państwo bardziej demokratyczne, mniej skorumpowane i dające nadzieję na godną przyszłość dla populacji, która z przyczyn społeczno-ekonomicznych zmuszona jest emigrować za granicę.

Jedną z najważniejszych cech usieciowionych ruchów społecznych według Castellsa jest ich rozproszenie i decentralizacja. Na czele takich protestów nie stoi jedna organizacja czy osoba formująca postulaty i decydująca o charakterze protestów (Szuta 2014: 43). Oczywiście konkretne partie polityczne czy organizacje biorą udział w protestach i udzielają im wsparcia; podczas ruchu End SARS za postulatami wstawiły się między innymi niezależne od władz organizacje, takie jak Feminist Coalition, Reach Nigeria czy Kokun Foundation (Iwuoha, Aniche 2021: 1118). Aczkolwiek pełniły one jedynie funkcje wspierających protesty a nie zarządzających nimi. Nowe ruchy społeczne kontestujące zastaną rzeczywistość nie chcą stać się jej częścią i legitymizować procesu, przeciwko któremu występują.

Zdecentralizowana struktura sprawia, że władze nie mogą zachowywać się w tradycyjny sposób, skupiając się na żądaniach największej i najbardziej wpływowej grupy, a zamiast tego zmuszone są zauważyć inne postulaty. Równocześnie wytworzenie przestrzeni przepływów umożliwiło protestującym aktywne mobilizowanie się, rozpowszechnianie informacji oraz sprawne reagowanie na działania nigeryjskich władz. Umożliwiło to składanie postulatów dotyczących demokratyzacji ustroju i walki z policyjną przemocą. Z perspektywy teorii Castellsa działania te są bardzo ważne, ponieważ umożliwiają delegitymizowanie klasy rządzącej oraz wokalizowanie sprzeciwu, czego skutkiem będzie również tworzenie alternatywnych narracji do tych klasy rządzącej oraz – szerzej – globalne obrazowanie możliwości sprzeciwu (Castells 2015: 309–312).

Nigeria po protestach

Szersze skutki ruchu End SARS widoczne były podczas wyborów prezydenckich z 2023 r., gdy spora część protestujących poparła kandydata partii pracy Petera Obi, nawołującego do szerokich przemian społecznych i zerwania z dominującym od dekad w Nigerii status quo (Okiemute, Uwasomba 2024: 249–250). Kampania kandydata oparła się na tematyce bezpieczeństwa, jedności, dobrobytu oraz inkluzywności (Okiemute, Uwasomba 2024: 249–250), co może być rozumiane jako bezpośrednia odpowiedź na hasła ruchu End SARS. W związku ze specyficznym charakterem systemu wyborczego w Nigerii wybory wygrał mużulmanin pochodzący z ludności Yoruba Bola Tinubu, reprezentant partii, z której pochodził poprzedni prezydent – Buhari, zdobywając 36% głosów (Babalola 2024: 443). Aczkolwiek należy zauważyć, że w wyborach 2023 r. wzięło udział jedynie 26% osób uprawnionych do głosowania (Babalola 2024: 443). Wpisywać się to może w zjawisko redefinicji podziałów politycznych w ostatnich latach w Nigerii, w ramach których politycy

reprezentują bardziej dane grupy etniczne bądź wyznaniowe aniżeli dane poglądy polityczne (Babalola 2024: 447). Działalność wszystkich politycznych kandydatów można w pewnym stopniu utożsamiać z opisywanym zjawiskiem, niemniej jednak przykład popularnej wśród młodego elektoratu kampanii Petera Obi, skupionej wokół konkretnych problemów społecznych, może wskazywać na powolną zmianę systemu i malejące znaczenie podziałów etnicznych i religijnych wśród pewnej części młodego elektoratu.

Tak niska frekwencja wyborcza w państwie, w którym większość osób ma poniżej 44 lat, a które jest dręczone masą problemów wewnętrznych, może świadczyć o niskim zaufaniu do systemu politycznego i instytucji państwowych Nigerii. Oprócz tych już opisanych w tym artykule należy dodać działalność radykalnych partyzantek, jak np. Boko haram, ekstremistycznej organizacji terrorystycznej walczącej o ustanowienie państwa policyjnego na północy Nigerii, i związane z tym zamachy terrorystyczne, masowe porwania ludności cywilnej dla okupu, konflikty etniczne, w wyniku których zmuszone zostały do przesiedlenia dziesiątki tysięcy osób (Aboh 2024: 164). A także kryzys mieszkaniowy utrudniający szanse na godne życie (Moore 2019: 206–207). Zestawiona z tym tak niska frekwencja wyborcza, która może być interpretowana jako brak wiary w możliwość reform i brak zaufania do instytucji państwowych, świadczą o kryzysie, w jakim znajduje się Nigeria, i który może się przemienić w o wiele większe protesty.

Wnioski

Pomimo że minęło już kilka lat od protestów, które doprowadziły do rozwiązania jednostki SARS, niewiele się zmieniło. Część z osób aresztowanych w trakcie wystąpień 2020 r. wciąż nielegalnie przebywa w więzieniach, nadal ma miejsce brutalność policji i łamanie praw człowieka (Amnesty International 2023a; 2023b), a nowa władza w żaden sposób nie reaguje (Sanusi 2023), dając tym samym milczące pozwolenie na trwające wydarzenia. Castells krytykował współczesne partie polityczne, które jego zdaniem były „pustymi skorupami ożywiającymi się w procesie przedwyborczym” (cyt. za: Marczevska-Rytko 2016: 47). Nadzieję na zmianę społeczną zauważał właśnie w usieciowionych ruchach społecznych, zapewniających nowe możliwości związane z komunikacją, która z racji swojej interaktywności i braku sztywnej hierarchii oraz centralizacji będzie bardziej demokratyczna (Marczevska-Rytko 2016: 47). Jak wykazałem, nigeryjski mainstream polityczny nie dość, że nie rozwiązał ważnego społecznie problemu, jakim jest brutalność policji, to po cichu ją akceptuje, czym zapewnia jej legitymizację.

Dlatego właśnie młoda demokracja nigeryjska została odrzucona przez tak wiele osób, niebiorących udziału w jej procesach. Wszystkie te wydarzenia, razem z popularnością mediów kontestujących tradycyjne środki przekazu, spełniają wyznaczone przez Castellsa kategorie nieformalnych struktur, braku zaufania do tradycyjnych

mediów i partii politycznych oraz dążenie do bardziej demokratycznych form życia społecznego (Szuta 2014: 41–43). Współcześnie istniejące instytucje wchodzące w skład państwa nie służą jego ludności, a zamiast tego wąskiej grupie funkcjonującej wokół władzy. Dbają one jedynie o swoje własne interesy, czym doprowadzają do ciągłych kryzysów społecznych, które mogą pewnego dnia przerodzić się w protesty większe niż End SARS, kontestujące nie pojedyncze instytucje państwowe, lecz jego całość.

Równocześnie protesty skierowane przeciwko SARS zobrazowały potencjał mobilizacyjny stojący za korzystaniem z mediów społecznościowych. Wykorzystanie tych narzędzi umożliwiło aktywne tworzenie niezależnych od aparatu władzy narracji, które zwracały uwagę na funkcjonujące w Nigerii nierówności oraz nadużycia władzy (Aboh 2024: 169–170). Umożliwia to wytworzenie się kultury oporu wobec nierówności oraz wpisuje się w zjawisko opisywane przez Castellsa, w ramach którego ruchy odrzucają polityczne status quo. Prowadzi to do redefiniowania sfery politycznej, sposobów uprawiania polityki i osób ją przedstawiających i zastępowania ich alternatywnymi ideałami (Castells 2015: 132). Przekształcenie mediów społecznościowych w kanały alternatywnych dyskursów może z czasem okazać się kluczowym narzędziem w przypadku wprowadzania zmian politycznych i dalszej walki o demokratyzację lokalnego systemu.

Ponadto w sierpniu 2024 r. wybuchła kolejna fala protestów, skierowana przeciwko polityce gospodarczej prezydenta Tinubu oraz rosnącym cenom życia. Demonstranci, występujący pod hasłem „End Bad Governance”, domagali się szerokich reform mających prowadzić do polepszenia warunków życiowych oraz cofnięcia wielu bolesnych reform (Udoinyang, Nwazuni 2024: 38; Amnesty International 2024). Podobnie jak w przypadku protestów End SARS ważną osią mobilizacji były media społecznościowe umożliwiające wyrażanie wsparcia, a na zaistniałą sytuację władza odpowiedziała brutalnymi represjami oraz przemocą, w wyniku której zatrzymano ponad 1200 osób oraz zabito ponad 24 protestujących (Amnesty International 2024).

Jak widać, problem brutalności nigeryjskich służb mundurowych jest wciąż obecny, a funkcjonująca władza zamiast z nim walczyć wykorzystuje go do utrwalania swojej pozycji oraz zwalczania wszelkich form oporu. Przykład protestów End Bad Governance obrazuje również, że media społecznościowe stały się aktywnym czynnikiem wyrażania sprzeciwu w Nigerii i wciąż służą jako narzędzie mobilizacji społecznej oraz krytykowania funkcjonujących w państwie nierówności. Ponadto coraz więcej polityków oraz działaczy społecznych zaczęło korzystać z mediów społecznościowych w ramach prowadzenia kampanii politycznych oraz tworzenia niezależnych od państwa źródeł wiadomości (Udoinyang, Nwazuni 2024: 37–38). Obrazuje to zmieniającą się sferę polityczną w Nigerii oraz rosnące znaczenie nowych technologii, zaczynających mieć coraz większy wpływ na zmianę społeczną.

Zakończenie

Ostatnie lata były bardzo niestabilnym okresem w historii państw Wspólnoty Gospodarczej Państw Afryki Zachodniej (ECOWAS). Nigeria nie była wyjątkiem. W tym najludniejszym państwie kontynentu, będącym pod koniec XX wieku symbolem zmian i nadzieją na nową rzeczywistość, wciąż dochodzi do rażących naruszeń praw człowieka. Nowy demokratyczny porządek, ustanowiony w 1999 r., bezpośrednio wywodzi się ze struktur wojskowych, które dekady temu sprawowały autorytarną władzę. Nowy ruch społeczny, jakim było End SARS, pokazał, że duża część społeczeństwa jest gotowa walczyć o swoją przyszłość, a nowe narzędzia, takie jak media społecznościowe, ułatwią im tę walkę. Późna nowoczesność przyniosła wiele zmian służących różnym grupom interesów, ale, jak teoretyzował Castells, a udowodniły protestujące osoby, nowe media mogą zostać wykorzystane jako narzędzie mobilizacji społecznej i prowadzenia oddolnej walki o demokratyzację świata społecznego. Część z tych zmian może zostać wykorzystana w celu odzyskania podmiotowości, tworzenia alternatyw dla skorumpowanych struktur państwowych. Ruch End SARS wykorzystał Internet oraz media społecznościowe do budowania świadomości społecznej oraz wyłamania się z dyskursu normalizującego korupcję oraz naruszenia praw człowieka. Pomimo że na poziomie instytucjonalnym w Nigerii niewiele się zmieniło od października 2020 r., protestującym udało się pokazać swoje niezadowolenie całemu światu, a takie wydarzenia jak masakra w Lekki pozostaną zapamiętane i będą dowodem na niewydolność elit politycznych, którym przede wszystkim zależy na dbaniu o swoje własne interesy.

Bibliografia

- Aboh S.C., 2024, "It will never be well with SARS": A discourse analytic study of the #EndSARS protests on social media, „Discourse & Society”, Vol. 35, No. 2, <https://doi.org/10.1177/09579265231200994>.
- Aidonojie P.A., Ikubanni O., Oyebade A.A., 2022, *Legality of endsars protest: A quest for democracy in Nigeria*, „Journal of Human Rights, Culture and Legal System”, Vol. 2, No.3, <https://doi.org/10.53955/jhcls.v2i3.40>.
- Amnesty International, 2016, 'You have signed your death warrant': Torture and other ill treatment in the special anti-robbery squad (SARS), Amnesty International, 21.09.2016, <https://www.amnesty.org/en/documents/afr44/4868/2016/en/> [dostęp: 19.08.2025].
- Amnesty International, 2023a, *In Nigeria, three years after #EndSARS at least 15 protesters languish in Lagos jail*, Amnesty International, 20.10.2023, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/10/nigeria-three-years-after-endsars-at-least-15-protesters-languish-in-lagos-jail/> [dostęp: 2.01.2024].
- Amnesty International, 2023b, *After six months in office, Nigerian President Tinubu has failed to uphold human rights*, Amnesty International, 29.11.2023, <https://www.amnesty.org/en/latest/press-release/2023/11/after-six-months-in-office-nigerian-president-tinubu-has-failed-to-uphold-human-rights/> [dostęp: 2.01.2024].
- Amnesty International, 2024, *Nigeria: Police used excessive force to violently quash #Endbadgovernance protests*, Amnesty International, 28.11.2024, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/11/nigeria-police-used-excessive-force-to-violently-quash-endbadgovernance-protests/> [dostęp: 15.12.2024].

- Babalola D., 2024, *Party politics, dearth of political ideology, and the 2023 presidential election in Nigeria*, „The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs and Policy Studies”, Vol. 113, No. 5, <https://doi.org/10.1080/00358533.2024.2410544>.
- Castells M., 2015, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Cambridge.
- Castells M., 2010, *The Rise of the Network Society*, Hoboken.
- Constitution of The Federal Republic of Nigeria*, 1999.
- Ekunife R.A. Oparah O.A., Effiong Akpan R., Humble Sunday T., 2021, *ENDSARS protest and centralized police system in Nigeria*, w: A. Farazmand (ed.) *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*, https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_4353-1.
- Foucault M., 2011, *Narodziny biopolityki. Wykłady w Collège de France 1978–1979*, M. Herer (tłum.), Warszawa.
- Gladstone R., Specia M., 2020, *Nigeria's police brutality crisis: What's happening now*, The New York Times, 14.11.2020. <https://www.nytimes.com/article/sars-nigeria-police.html> [dostęp: 28.12.2023].
- Inobemhe K., Santas T., 2022, *#EndSARS Protest: A Discourse on Impact of Digital Media on 21st Century Activism in Nigeria*, „Galactica Media: Journal of Media Studies”, Vol. 4, No. 4, <https://doi.org/10.46539/gmd.v4i4.241>.
- Iwuoha V.C., Aniche E.T., 2021, *Protests and blood on the streets: Repressive state, police brutality and #endsars protest in Nigeria*, „Security Journal”, Vol. 35, No. 4, <https://doi.org/10.1057/s41284-021-00316-z>.
- Kweitsu R., 2023, *Amid growing insecurity, Nigerians fault police for corruption and lack of professionalism*, „Afrobarometer Dispatch”, No. 715.
- Marczewska-Rytko M., 2016, *Kategoria Nowych ruchów społecznych w ujęciu Manuela Castellsa*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio K – Politologia”, t. 22, nr 2.
- Meredith M., 2020, *Historia współczesnej Afryki*, S. Piłaszewicz (tłum.), Warszawa.
- Moore E., 2019, *Addressing Housing Deficit in Nigeria: Issues, Challenges and Prospects*, „Economic and Financial Review”, Vol. 57, No. 4.
- Mouffe C., 2020, *W obronie lewicowego populizmu*, B. Szelwa (tłum.), Warszawa.
- Odinkalu C.A., 2010, *Criminal Force Torture, Abuse, and Extrajudicial Killings by the Nigeria Police Force*, Lagos.
- Okiemute A., Uwasomba B.U., 2024, *A rhetorical analysis of Peter Obi's campaign speeches in the 2023 nigerian general election*, „Eboloo: Journal of Society, Environment and Development (EJOSED)”, Vol. 1, No. 1–2.
- Scherman A., Rivera S., 2021, *Social Media Use and Pathways to Protest Participation: Evidence From the 2019 Chilean Social Outburst*, „Social Media + Society”, Vol. 7, No. 4, <https://doi.org/10.1177/20563051211059704>.
- Sinpeng A., 2021, *Hashtag activism: social media and the #FreeYouth protests in Thailand*, „Critical Asian Studies”, Vol. 53, No. 2, <https://doi.org/10.1080/14672715.2021.1882866>.
- Szuta A., 2014, *Media społecznościowe jako grunt pod nowe ruchy społeczne*, „Świat Idei i Polityki”, t. 13 nr 1, <https://doi.org/10.34767/SIIP.2014.13.03>.
- Udoinyang N., Nwazuni O.J., 2024, *Social media and protest on the Nigeria economy and democracy: a case study of End SARS and Bad Governance Protest*, „Trends in Social Sciences and Humanities Research” Vol. 2, No. 9, <https://doi.org/10.61784/tsshr3088>.

Biogram

Tomasz Turzański – student socjologii na pierwszym stopniu studiów magisterskich na Uniwersytecie Jagiellońskim. W ramach swojej pracy licencjackiej badał wpływ lokalnego klubu sportowego na wspólnotę, z którą jest związany, na przykładzie krakowskiego Hutnika Kraków. Naukowo do zainteresowań autora należą teorie socjologiczne oraz społeczne dotyczące makrozjawisk, przemian i transformacji społecznych, socjologii miasta oraz kwestie związane z ruchami społecznymi w Azji, Ameryce Łacińskiej oraz Afryce.

Tomasz Turzański – a sociology student pursuing a first-cycle master's degree at the Jagiellonian University. For his bachelor's thesis, he studied the impact of a local sports club on the community it is associated with, based on the example of Hutnik Kraków in Kraków. His academic interests include sociological theories and analyses of macro-level phenomena, social changes and transformations, urban sociology, as well as issues related to social movements in Asia, Latin America, and Africa.

Strategie przeciwdziałania stygmatyzacji wobec osób z doświadczeniem choroby psychicznej

Sylvia Wajs | Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0003-4142-7425

Streszczenie

Słowa kluczowe:

stygmatyzacja
społeczna,
zaburzenia
psychiczne,
przeciwdziałanie
stygmatyzacji

Osoby doświadczające zaburzeń psychicznych są obiektem napiętnowania i stygmatyzacji, rozumianych jako pełna dezaprobaty, negatywna postawa społeczna wobec osób lub grupy ludzi o określonych cechach. Jak zauważyli Amy C. Watson i jej współpracownicy (2007), może to prowadzić do obniżenia samooceny osób z chorobami psychicznymi, spadku poczucia własnej skuteczności i zaostrzenia objawów psychopatologicznych, zwiększając ryzyko samobójstwa. Redukcja stygmatyzujących postaw społeczeństwa wobec osób chorych wydaje się być problemem ważnym i wymagającym uwagi. Wyodrębniono trzy główne strategie redukujące stygmatyzujące ludzi z zaburzeniami psychicznymi postawy społeczne: protest, odnoszący się do przeciwdziałania rozpowszechnianiu stygmatyzujących treści, edukację, która ma na celu rozpowszechnianie rzetelnej wiedzy w miejsce stereotypów, oraz kontakt z osobami z zaburzeniami psychicznymi celem zmniejszenia wobec nich uprzedzeń. Wśród wskazanych strategii przeciwdziałania stygmatyzacji najbardziej skuteczne okazały się te oparte na edukacji i osobistym kontakcie. Z metaanaliz przeprowadzonych przez Patricka W. Corrigan i współpracowników w 2012 r. wynika, że obie te strategie wywierają pozytywny wpływ na postawy wobec osób z zaburzeniami psychicznymi, przy czym kontakt jest bardziej skuteczny w przypadku osób dorosłych, a edukacja – adolescentów. Rozwiązaniem łączącym owe podejścia są szkolenia przeciw stygmatyzacji prowadzone poprzez osoby z zaburzeniami psychicznymi, czyli tzw. ekspertów przez doświadczenie. Adresatami takich szkoleń powinny być zarówno osoby młode, których umysł jest bardzo plastyczny, a poglądy dopiero co się kształtują, jak i dorosłe, które ze względów zawodowych mają kontakt z jednostkami chorymi lub też wpływają na kształtowanie opinii publicznej. Aktywne uczestniczenie w akcjach społecznych służących redukcji stygmatyzujących postaw społeczeństwa daje osobom z doświadczeniem choroby psychicznej możliwość docenienia własnej wartości i znaczenia dla innych.

Strategies to Reduce Mental Illness Stigma (Summary)

Keywords:
social stigma,
mental illness
stigma, strategies
to reduce stigma

People with mental illnesses often experience stigmatization and social labeling, understood as a negative societal attitude toward individuals or groups of people with specific characteristics. As noted by Amy C. Watson and her colleagues (2007), this can lead to a decrease in the self-esteem of individuals with mental disorders, a reduction in their sense of self-efficacy, and an exacerbation of psychopathological symptoms, increasing the risk of suicide. Reducing society's stigmatizing attitudes toward people with mental illnesses seems to be an important issue requiring social attention. Three main strategies have been identified to reduce stigmatization: protest, which aims to counteract the dissemination of stigmatizing content; education, to replace stereotypes with reliable knowledge; and personal contact, aiming to reduce prejudice toward individuals with mental health disorders. Among these strategies, those based on education and personal contact have proven to be the most effective in combating stigma. According to meta-analyses conducted by Patrick W. Corrigan and colleagues in 2012, both strategies have a positive impact on attitudes toward individuals with mental disorders. However, contact is more effective for adults, while education works better for adolescents. A solution that combines these approaches involves anti-stigma training conducted by individuals with mental disorders, referred to as "experts by lived experience." The target audience for such training should include both young people, whose minds are highly adaptable and whose beliefs are still forming, and adults, who may, due to their professional roles, interact with individuals with mental disorders or influence public opinion. Active participation in social campaigns aimed at reducing stigmatizing attitudes provides people with mental health disorders an opportunity to appreciate their own value and significance to others.

Wstęp

Osoby doświadczające zaburzeń psychicznych są obiektem społecznej stygmatyzacji oraz dyskryminacji. Nie tylko zmagają się z objawami swojej choroby oraz problemem dostępu do wykwalifikowanych specjalistów, ale też podejmują znaczący wysiłek w celu powrotu do satysfakcjonującego funkcjonowania (Corrigan i in. 2014: 40). Spotykają się przy tym nierzadko ze stygmatyzacją wśród znajomych, w rodzinie i środowisku pracy, a nadto w mediach i dyskursie publicznym.

Stygmatyzacja rozumiana jest jako pełna dezaprobaty, negatywna postawa społeczna wobec osób lub grupy ludzi o określonych cechach (Corrigan, Watson 2002: 16). U jej źródeł tkwią m.in. błędne przekonania, uprzedzenia oraz brak wiedzy. Wśród osób dotkniętych napiętnowaniem może ono wywoływać wstyd i poczucie izolacji (Prizeman i in. 2023: 12). Głównymi przejawami stygmatyzacji są dystansowanie się, stereotypizacja, a także dewaluacja i delegitymizacja. Jest ona dla osób z zaburzeniami psychicznymi źródłem przewlekłego stresu, izolacji i poczucia samotności. Może także prowadzić do spadku samooceny, poczucia własnej skuteczności i zaostżenia

objawów psychopatologicznych, zwiększając ryzyko samobójstwa (Corrigan, Kleinlein 2005: 11; Rüschi i in. 2014: 257).

Znaczna część osób doświadczających stygmatyzacji z powodu choroby psychicznej podejmuje aktywne działania na rzecz zmiany krzywdzących postaw społecznych, co może pełnić funkcję czynnika ochronnego przed internalizacją społecznego naznaczenia. Wyróżniono trzy najważniejsze strategie wybierane przez napiętnowane jednostki w celu uniknięcia negatywnych skutków stygmatyzacji: 1) zachowywanie informacji o leczeniu w tajemnicy, 2) wycofanie z kontaktów społecznych jako potencjalnego źródła zagrożenia, 3) edukowanie społeczeństwa w celu wpłynięcia na nieprzychylnie postawy (Link, Phenan 2006: 528).

Stygmatyzacja osób z zaburzeniami psychicznymi i jej konsekwencje

Stygmat, inaczej nazywany piętnem, rozumiany jest jako cecha dyskredytująca. Ma ona odróżniać jednostki niepełnowartościowe, niepożądane i niechciane w grupie (Grzegorzewska, Cierpiąłkowska 2015: 221). Napiętnowanie często objawia się w bezrefleksyjnym przypisywaniu osobom z zaburzeniami psychicznymi pejoratywnych określeń, jak „psychiczny”, „szalony”, „czubek”, „świr” czy „wariat”. Osoby obarczone piętnem są traktowane z mniejszym szacunkiem i brakiem zrozumienia, co może prowadzić do ich izolacji i marginalizacji. Ich aktualny stan psychiczny jest natomiast postrzegany jako cała tożsamość, a nie pewna przypadłość czy część całości. Jednostki z chorobami psychicznymi bywają przy tym uznawane przez społeczeństwo za gorsze, a nawet niebezpieczne (Wojda 2020: 41). Wedle Stevena Hayesa (2020: 13) stereotypy łatwo zakorzeniają się w społeczeństwie, ponieważ tak działa ludzki umysł, wystawiany regularnie na medialne i kulturowe przekazy naznaczone uprzedzeniami.

Zdaniem Petera Haywarda i Jennifer Bright (2009: 345) stereotyp osób z zaburzeniami psychicznymi oparty jest na czterech głównych założeniach: 1) chory psychicznie jest niebezpieczny, 2) ponosi częściową odpowiedzialność za swój stan, 3) cierpi na chorobę, która jest chroniczna i trudna do wyleczenia, 4) jest on nieprzewidywalny i niezdolny do należytego wypełniania ról społecznych. Stereotypizacja ludzi chorych związana jest przede wszystkim z brakiem bądź też niewielką wiedzą związaną z zaburzeniami psychicznymi. Sam fakt korzystania ze wsparcia psychiatry jest stygmatyzujący. Ludzie przejawiają tendencję do łączenia go z takimi zaburzeniami, jak schizofrenia, psychozy czy zaburzenia urojeniowe, rzadko biorąc pod uwagę znacznie lżejsze, a powszechnie występujące trudności, jak dystymia czy zaburzenia adaptacyjne.

Do najczęściej stygmatyzowanych zaburzeń należą uzależnienia od substancji psychoaktywnych (alkoholu i narkotyków). Wynika to w głównej mierze z przekonania, iż osoby z problemem uzależnienia są odpowiedzialne za swoją chorobę. Wpływa

to m.in. na możliwość ich zatrudnienia czy relacje interpersonalne. Na drugim miejscu są osoby cierpiące na schizofrenię, które często postrzegane są jako niebezpieczne i agresywne, co potęguje ich izolację. Kolejne są zaburzenia nastroju (w tym depresja i choroba afektywna dwubiegunowa) oraz zaburzenia lękowe. Osoby ze wskazanymi przypadłościami są zwykle postrzegane jako mniej kompetentne i niezdolne do prawidłowego pełnienia ról społecznych (Babicki i in. 2018: 93; Suwalska i in. 2017: 495).

W przeciągu ostatnich kilkudziesięciu lat w Polsce nie zaobserwowano znaczących pozytywnych zmian w postawach wobec osób z zaburzeniami psychicznymi. Badania CBOS z lat 2000, 2008 i 2012 wskazują, iż polskie społeczeństwo nadal cechuje znaczny dystans i brak zaufania wobec osób z chorobami psychicznymi. Na przestrzeni ostatnich lat odsetek życzliwych postaw Polaków wobec pacjentów psychiatrycznych wręcz zmalał (z 71% w 1999 do 65% w 2012 r.). Wzrosła zaś liczba osób prezentujących wobec jednostek z zaburzeniami postawę obojętności (Wojda 2020: 44).

Jedną z konsekwencji stygmatyzacji jest dyskryminacja ludzi chorych. Przekłada się ona na wiele sfer życia, takich jak status ekonomiczny, życie rodzinne, zawodowe i społeczne. Stygmatyzacja znacząco pogarsza jakość życia jednostki nią dotkniętej i obniża jej poczucie wartości. Napiętnowanie społeczne może powodować duży stres i niechęć do podejmowania leczenia, a co za tym idzie – zaostrzenie objawów choroby (Sayce 1998: 331). Najczęściej spotykaną negatywną postawą społeczeństwa wobec osób chorujących psychicznie jest dystansowanie się i unikanie z nimi kontaktów. Z badań przeprowadzonych na gruncie międzynarodowym wynika, że 60% ankietowanych nie wynajęłoby mieszkania osobie z chorobą psychiczną, a 35% nie chciałoby mieć takiej osoby w swoim sąsiedztwie. Około jedna trzecia ankietowanych nie chciałaby mieć nikogo z zaburzeniem wśród swoich kolegów (Schomerus i in. 2012: 440). Inne badania wykazały, że jedynie 53% badanych jest zdania, iż osoby z chorobą psychiczną są równie inteligentne jak osoby zdrowe (Schomerus, Angermeyer 2015: 357).

Jednostki, które są obiektem stygmatyzacji, mają zwykle świadomość osądzającego stosunku społeczeństwa wobec nich. Bazując na swych dotychczasowych doświadczeniach, mogą się owych postaw nawet spodziewać. Internalizacja stygmatyzacji, jaką chorzy doświadczają od swojego otoczenia, przyczyniać się może do ich auto-stygmatyzacji. Zinternalizowane przekonania o społecznej dyskryminacji zostają wówczas odniesione do Ja i przekształcone w oczekiwanie odrzucenia. Wiąże się to z kolei z występowaniem objawów depresyjnych, lękowych i innych psychicznych dolegliwości (Hajda i in. 2015: 6; Świtaj i in. 2009: 513).

Sposoby redukowania stygmatyzacji społecznej

Wyodrębniono trzy główne strategie redukowania stygmatyzujących postaw społecznych wobec osób z zaburzeniami psychicznymi: 1) protest, odnoszący się do przeciwdziałania rozpowszechnianiu stygmatyzujących treści, 2) edukację, która ma

na celu rozpowszechnianie rzetelniej wiedzy w miejsce stereotypów, oraz 3) kontakt z osobami z zaburzeniem psychicznym celem zmniejszenia wobec nich uprzedzeń (Corrigan, Penn 1999: 765).

Protest

Poprzez strategię protestu, w takich formach, jak demonstracje, petycje, aktywne wypowiedanie się w mediach, zwiększana jest świadomość społeczna w temacie problemów, jakie dotyczą osoby z zaburzeniami psychicznymi. Stygmatyzacja i jej negatywne konsekwencje, jak dyskryminacja i izolacja społeczna, mają szansę być ujawnione przez osoby nimi dotknięte, co może stanowić dla nich źródło odreagowania i ulgi. Protest może także jednoczyć osoby napiętnowane, sprzyjając budowaniu wśród nich sojuszu i swoistej grupy wsparcia. Owe zbiorowe działania dają jednostkom chorym szansę na wzmocnienie poczucia wspólnoty oraz przestrzeń do wyrażenia swojej niezgody, złości i innych trudnych emocji. Umożliwiają również osobom po przeżytych kryzysie psychicznym podzielenie się własnym doświadczeniem. Wspólne wystąpienia w formie protestu przyczyniają się do zmiany postaw społecznych poprzez ukazywanie „ludzkiej twarzy” zaburzeń psychicznych. Wpływa to także na politykę publiczną, mobilizując decydentów do podejmowania działań mających na celu poprawę sytuacji osób stygmatyzowanych (Bańbura, Opoczyńska-Morasiewicz 2020: 807). Wśród takich inicjatyw znajduje się między innymi realizowany w Polsce od września 2000 r. program „Schizofrenia – otwórzcie drzwi”, obchodzony corocznie Dzień Solidarności z Osobami Chorymi na Schizofrenię czy Ogólnopolski Program Zmiany Postaw Wobec Psychiatrii „Odnaleźć Siebie” (Maciaszek 2012: 299). Dzięki zastosowaniu strategii protestu nastąpił m.in. ogólny spadek liczby relacji prasowych i postów w mediach społecznościowych, w których używana była terminologia obraźliwa i piętnująca wobec osób z trudnościami psychicznymi.

Publiczne ujawnienie własnych doświadczeń, szczególnie w środowisku lokalnym, niesie za sobą także potencjalne zagrożenia. Może ono prowadzić do tzw. wtórnej stygmatyzacji, zjawiska zbliżonego do wtórnej wiktymizacji. Osoby, które zdecydowały się na upublicznienie swojej historii leczenia psychiatrycznego, niekiedy doświadczają zwiększonego dystansu społecznego ze strony sąsiadów, znajomych lub współpracowników, którzy wcześniej nie byli świadomi tych doświadczeń (Pandy i in. 2010: 619). Tego rodzaju reakcje mogą pogłębiać izolację społeczną i przynosić odwrotny skutek od zamierzonego – zamiast redukcji uprzedzeń prowadzić do ich nasilenia. Z tego względu działania oparte na ujawnianiu tożsamości i doświadczeń osób z zaburzeniami psychicznymi powinny być prowadzone ostrożnie, z uwzględnieniem kontekstu społecznego oraz odpowiedniego wsparcia psychologicznego.

Na chwilę obecną nie istnieje dostatecznie wiele badań walidujących zastosowanie strategii opartych na protestach. Powodem takiego stanu rzeczy jest chociażby fakt, iż akcji przeprowadzanych przeciwko postawom stygmatyzującym osoby chore jest

zbyt mało, by można je było uwzględnić w przeglądach porównujących skutki interwencji bazujących na proteście do tych opartych na edukacji czy kontaktach (Walsh, Foster 2021). Głównymi celami protestu są: 1) poszerzanie świadomości społecznej, m.in. w temacie problemów, z jakimi zmagają się osoby z zaburzeniami, 2) eliminacja stereotypów i mitów, w tym np. przekonania, że wszystkie osoby z doświadczeniem choroby psychicznej są niebezpieczne, 3) promowanie społecznego wsparcia i tolerancji wobec napiętnowanych jednostek. Protest jest także okazją do edukowania społeczeństwa o leczeniu zaburzeń psychicznych oraz o tym, jak można wspierać osoby nimi dotknięte.

Edukacja

Edukacja ma na celu korektę stereotypowych przekonań na temat osób leczących się psychiatrycznie i zastąpienie ich adekwatną, raczej prostą i łatwą do przyswojenia wiedzą (Świtaj i in. 2019: 1219). Rola edukowania w przeciwdziałaniu stygmatyzacji osób z chorobami psychicznymi jest kluczowa, ponieważ świadomość społeczna i wiedza na temat zaburzeń wpływają na sposób, w jaki traktowane są osoby zmagające się z problemami psychicznymi. Edukacja wpływa na zmiany postaw społecznych poprzez redukcję mitów i fałszywych powszechnych przekonań na temat ludzi chorych, np. wedle których jednostki te są całkowicie niezdolne do właściwego pełnienia ról społecznych. Dowiadując się o doświadczeniach osób z zaburzeniami, społeczeństwo ma szansę na głębsze zrozumienie i akceptację jednostek napiętnowanych, co może mieć wpływ na wzrost wobec nich poziomu empatii. Pozwala to spojrzeć na problem osoby z zaburzeniem z jej perspektywy. Dzięki edukacji ludzie uczą się także rozpoznawać oznaki problemów psychicznych u siebie i swojego otoczenia, co może zwiększać szanse na wcześniejsze, a przez to bardziej skuteczne, interwencje. Strategia edukacji sprzyja również wprowadzaniu tematyki zdrowia psychicznego do codziennych rozmów, co wpływa na jej oswojenie i zmniejsza wstyd związany z poszukiwaniem profesjonalnej pomocy.

W związku z tym, iż wprowadzanie strategii redukcji stygmatyzacji społecznej poprzez edukowanie jest najbardziej skuteczne wśród osób stosunkowo młodych, których umysł jest najbardziej otwarty i plastyczny, już na etapie szkoły podstawowej ważne jest wdrażanie programów kształtujących pozytywne postawy wobec osób z zaburzeniami psychicznymi. Edukacja antydyskryminacyjna wprowadzana jest jednak tylko do nielicznych szkół, do tego rzadko i jako element dodatkowy (Świerszcz 2015: 13). Ważne wydaje się także inicjowanie podobnych szkoleń wśród profesjonalistów zajmujących się leczeniem osób z chorobami psychicznymi, takich jak lekarze, psychologowie czy psychoterapeuci. Badania wskazują, że bardziej przychylny stosunek do osób z zaburzeniami psychicznymi wykazują specjaliści, którzy niedawno ukończyli szkolenie, natomiast w miarę trwania kursów z zakresu terapii postawy stygmatyzujące wśród studentów ulegają nasileniu (Skinner i in. 2009: 232). W tym

aspekcie istotne wydaje się być nie tylko wprowadzanie edukacji sprzeciwiającej się piętnowaniu, ale i przemyślenie bardziej gruntownych zmian w dotychczasowym systemie prowadzenia szkoleń.

Pisząc o edukacji, nie sposób pominąć wątku używanego słownictwa (także w trakcie szkoleń zawodowych dla przyszłych terapeutów). Poprzez posługiwanie się językiem, który uwzględnia całą osobę, a nie redukuje jej do aktualnego stanu zdrowia, możemy wspierać jednostki doświadczające trudności psychicznych, tworząc dla nich bardziej inkluzywne i wspierające środowisko. Adekwatne używanie języka w opisywaniu stanu psychicznego chorych zmienia ich postrzeganie przez społeczeństwo, a także poprawia jakość relacji między pacjentem a jego lekarzem czy terapeutą. Potocznie używane określenia, takie jak „chory psychicznie” czy „wariat”, dehumanizują i redukują osobę do jej diagnozy, wzmacniając obraz „innego” oraz „zagrożenia”. Zamiast tego zaleca się używanie języka zorientowanego na osobę (*person-first language*), który podkreśla człowieczeństwo, a nie etykietę medyczną. Przykłady niestygmatyzujących sformułowań obejmują przykładowo: zamiast określenia chory psychicznie – osoba doświadczająca zaburzeń psychicznych, zamiast alkoholik – osoba w kryzysie uzależnienia lub osoba z uzależnieniem od alkoholu, zamiast nosiciel HIV – osoba żyjąca z HIV. Zastosowanie takiego języka ma wpływ nie tylko na odbiór społeczny, ale również na sposób, w jaki osoby z diagnozą postrzegają siebie i swoje możliwości leczenia oraz integracji społecznej (Henderson, Thornicroft 2009: 1930). Niestygmatyzująca terminologia sprzyja tworzeniu bezpiecznej przestrzeni do dialogu oraz zmniejsza opór wobec korzystania z pomocy specjalistycznej (Corrigan 2011: 826). Zwrócenie uwagi na ten aspekt komunikacji, zwłaszcza w działaniach edukacyjnych, mediach i praktykach klinicznych, jest istotnym krokiem w kierunku systemowej redukcji stygmatyzacji.

Edukacja odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu społeczeństwa, które traktuje osoby z zaburzeniami psychicznymi z szacunkiem i empatią. Szczególnie ważne wydaje się być edukowanie przyszłych terapeutów, a także osób bliskich jednostkom z zaburzeniami psychicznymi, w tym ich rodzin. Ma to służyć m.in. poprawie komunikacji między nimi, a także tworzeniu bardziej wspierającego środowiska. Istotne znaczenie ma także psychoedukacja samych osób napiętnowanych w celu zapobiegania lub redukcji ich autostygmatyzacji. Przez odpowiednie działania edukacyjne nie tylko można wpłynąć na zmiany w zakresie stygmatyzacji chorób psychicznych, ale także stworzyć wspierające warunki do integracji społecznej i poprawy jakości życia osób zmagających się z trudnościami psychicznymi.

Osobisty kontakt

Trzecia z wymienianych przez Patricka W. Corrigan i Davida L. Penna (1999: 765) strategii przeciwdziałania stygmatyzacji polega na zastosowaniu kontaktu interpersonalnego z osobami z zaburzeniami psychicznymi. Strategia owa zakłada, iż

bezpośrednia interakcja z jednostkami z napiętnowanej grupy może przyczyniać się do zmniejszenia w stosunku do nich uprzedzeń. W badaniach Millera i współpracowników (2001: 410) dowiedziono, iż grupy wykonujące wspólne zadanie w warunkach kontaktu osobistego zmieniały postawy nie tylko wobec partnerów kontaktu, ale także wobec pozostałych członków grupy obcej, których oglądali jedynie na ekranie telewizora. W przeprowadzonych w 2003 r. metaanalizach wykazano ponadto, iż bezpośredni kontakt „twarzą w twarz” ma większy wpływ na redukcję stygmatyzacji wobec osób z chorobami psychicznymi niż pośredni kontakt za pomocą nagrań wideo (Pinfold i in. 2003: 342). Warunkiem efektywności kontaktu personalnego jest otwartość interpersonalna, która opiera się na zaufaniu w procesie interakcji. Dzięki temu osłabiony zostaje lęk podtrzymujący stereotypowe postrzeganie drugiego człowieka. Ilościowe analizy potwierdziły niższą tendencję do stygmatyzacji wśród osób, które doświadczyły osobistego kontaktu z jednostkami cierpiącymi na zaburzenia psychiczne (Trute, Loewen 1989: 79). Badania jakościowe prowadzone w paradygmacie obserwacji uczestniczącej przez Michała Bilewicza i współpracowników (2006: 164) wskazały, że otwartość i skłonność do empatii stanowią główne warunki wychodzącego poza stereotypy kontaktu. Pozytywnie zweryfikowano także hipotezę o pośredniczącej roli kontaktu personalnego z osobami chorymi w redukcji wobec nich stygmatyzacji, sformalizowaną jako statystyczną mediację (Corrigan, Watson 2002: 16).

Osoby zdrowe, którym dana jest możliwość kontaktu i interakcji z osobami z zaburzeniami psychicznymi, mają szansę na lepsze zrozumienie ich sytuacji oraz dostrzeżenie w nich ludzkich cech, bez ograniczania się wyłącznie do aspektu choroby. Przyczynia się to do zmniejszania lęku i uprzedzeń. Przykładem działań z zastosowaniem hipotezy kontaktu są inicjatywy organizowania spotkań z osobami z doświadczeniem choroby psychicznej. W sytuacjach gdy jednostki zdrowe i chore współpracują w ramach wspólnych projektów lub działań, tworzy się między nimi przestrzeń do budowania relacji opartych na zaufaniu i wzajemnym wsparciu. Pozwala to także na wymianę doświadczeń oraz przełamanie stereotypów. Innym rodzajem działań redukujących stygmatyzację jest tworzenie grup wsparcia dla osób z zaburzeniami, w których mogą się one dzielić swoimi historiami z szerszą społecznością, co powinno skutkować większym poczuciem wsparcia i akceptacji. Badania dowodzą, że zwiększanie interakcji pomiędzy jednostkami zdrowymi a osobami z trudnościami natury psychicznej może prowadzić do redukcji stygmatyzacji oraz poprawy jakości życia osób chorujących, które często doświadczają izolacji społecznej, a co za tym idzie – obniżonej samooceny (Biegański, Tudorowska 2016: 442). Korzystając ze strategii kontaktu, można przeciwdziałać tym negatywnym skutkom przez promowanie pozytywnych relacji i interakcji społecznych.

Zakończenie

Przeciwdziałanie stygmatyzacji osób z zaburzeniami psychicznymi obejmuje wiele wymiarów – począwszy od edukacji do jawnego sprzeciwu wobec zachowań piętnujących, jednak działania te są obarczone istotnymi ograniczeniami. Protest, mimo iż pozwala skutecznie zwracać uwagę na przejawy dyskryminacji, często działa jedynie reaktywnie i może wzmacniać defensywne reakcje odbiorców, prowadząc do efektu bumerangu (Rüsch i in. 2005: 538). Edukacja, oparta najczęściej na przekazie faktograficznym, okazuje się niewystarczająca wobec głęboko zakorzenionych stereotypów – zmienia wiedzę, ale niekoniecznie postawy czy zachowania (Thorncroft i in. 2016: 1125). Strategia kontaktu interpersonalnego wymaga spełnienia szeregu warunków (m.in. równego statusu, wspólnych celów, wsparcia instytucjonalnego), które są trudne do zapewnienia w działaniach systemowych. Co więcej, kontakt bywa selektywny – osoby o silnych uprzedzeniach często unikają bezpośrednich interakcji, co ogranicza zasięg tej strategii (Pettigrew, Tropp 2006: 774). W związku z powyższym skuteczne interwencje powinny integrować różne podejścia i uwzględniać kontekst strukturalny oraz kulturowy, w którym funkcjonują osoby z doświadczeniem choroby psychicznej. Bez takiego ujęcia działania antystygmatyzacyjne pozostają fragmentaryczne i mało trwałe.

Wśród wszystkich omówionych strategii przeciwdziałania stygmatyzacji osób z doświadczeniem choroby psychicznej najbardziej skuteczne okazały się te oparte na edukacji i osobistym kontakcie. Z metaanalizy przeprowadzonej przez Corrigan i współpracowników (2012: 963) wynika, że obie te strategie wywierają pozytywny wpływ na postawy wobec osób z zaburzeniami psychicznymi, przy czym kontakt jest bardziej skuteczny w przypadku odbiorców dorosłych, a edukacja – adolescentów. Rozwiązaniem łączącym owe podejścia są szkolenia przeciw stygmatyzacji prowadzone przez osoby z zaburzeniami psychicznymi, czyli tzw. ekspertów przez doświadczenie (Świtaj i in. 2019: 1219). Osoby takie dają swoistą gwarancję wiarygodności i większej skuteczności antystygmatyzacyjnych kampanii (Schulze 2007: 137). Pewne znaczenie mają też w tym kontekście relacje znanych osób, które opisują własne doświadczenia z perspektywy przeżytego kryzysu psychicznego. Zakrojona na szeroką skalę edukacja jest bardzo ważnym aspektem kształtującym postawy wspierające jednostki z trudnościami psychicznymi. Adresatami powyższej strategii powinny być osoby młode, których umysł jest bardzo otwarty, a poglądy dopiero co się kształtują, ale również i dorosłe, które ze względów zawodowych mają kontakt z osobami chorymi lub też wpływają na kształtowanie opinii publicznej – politycy, dziennikarze itp. (Wojda 2020: 41).

Istotę integracji osób z zaburzeniami psychicznymi z szeroko pojętym społeczeństwem powinna stanowić rzeczywista otwartość na ich wyjątkowość, nieograniczająca się wyłącznie do przeprowadzania akcji społecznych od czasu do czasu, ale przekładająca się na towarzyszenie chorym w ich codzienności. Należałoby także

dążyć do zbliżania warunków życia osób z zaburzeniami do istniejących standardów życia osób zdrowych. Jak już wspomniano, integracja jednostek z trudnościami psychicznymi odgrywa kluczową rolę w poprawie jakości ich życia, redukcji stygmatyzacji oraz kształtowaniu bardziej otwartego i empatycznego społeczeństwa. Posiadanie sieci wsparcia pomaga osobom chorym radzić sobie z wyzwaniami związanymi z chorobą i wspiera proces zdrowienia. Sprzyjająca postawa społeczeństwa i specjalistów zajmujących się leczeniem zaburzeń psychicznych może być też dla osób chorych motywacją do podejmowania i kontynuacji terapii oraz aktywnego dbania o swoje zdrowie.

Aktywne uczestniczenie w życiu społecznym daje osobom z doświadczeniem choroby psychicznej możliwość docenienia własnej wartości i znaczenia dla innych ludzi. Ich obecność w różnych aspektach życia publicznego jest potwierdzeniem, iż są one pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, zdolnymi do nauki, pracy i innych aktywności. Integracja społeczna osób z zaburzeniami psychicznymi to kluczowy element ich zdrowienia, który może przynosić korzyści zarówno im, jak i społeczeństwu. Wymaga ona jednakże aktywnego wsparcia ze strony organizacji społecznych, instytucji i każdego z nas, aby stworzyć środowisko, w którym jednostki z trudnościami natury psychicznej będą miały szansę funkcjonować na równi z innymi.

Bibliografia

- Babicki M., Kotowicz K., Piotrowski P., Stramecki F., Kobyłko A., Rymaszewska J., 2018, *Obszary stygmatyzacji i dyskryminacji osób chorujących psychicznie wśród respondentów internetowych w Polsce*, „Psychiatria Polska”, Vol. 52, No. 1, <https://doi.org/10.12740/PP/76861>.
- Bańbura A., Opoczyńska-Morasiewicz M., 2020, *Stygmatyzacja osób chorujących psychicznie i jak jej przeciwdziałać – analiza wypowiedzi osób starszych*, „Psychiatria Polska”, Vol. 54, No. 4.
- Biegański P., Tudorowska M., 2016, *Selected aspects of communication in the context of therapeutic contact with the patient mentally ill*, „Journal of Education, Health and Sport”, Vol. 6, No. 9.
- Bilewicz M., 2006, *Kiedy kontakt osłabia uprzedzenia? Kategoryzacje społeczne i temporalne jako warunki skuteczności kontaktu międzygrupowego*, „Psychologia Społeczna”, Vol. 2, No. 2.
- Corrigan P.W., Penn D.L., 1999, *Lessons from social psychology on discrediting psychiatric stigma*, „American Psychologist”, Vol. 54, No. 9.
- Corrigan P.W., Watson A.C., 2002, *Understanding the impact of stigma on people with mental illness*, „World Psychiatry”, Vol. 1, No. 1.
- Corrigan P.W., Kleinlein P. (eds.), 2005, *The impact of mental illness stigma*, Washington, DC.
- Corrigan P.W., Morris S.B., Michaels P.J., Rafacz J.D., Rüscher N., 2012, *Challenging the public stigma of mental illness: A meta-analysis of outcome studies*, „Psychiatric Services”, Vol. 63, No. 10.
- Corrigan P.W., Druss B.G., Perlick D., 2014, *The impact of mental illness stigma on seeking and participating in mental health care*, „Psychological Science in the Public Interest”, Vol. 15, No. 2, <https://doi.org/10.1177/1529100614531398>.
- Grzegorzewska I., Cierpiałkowska L., 2015, *Pozytywna i negatywna adaptacja dzieci i młodzieży rodziców uzależnionych od alkoholu*, „Alcoholism and Drug Addiction”, Vol. 28, No. 4.

- Hajda M., Kamaradova D., Latalova K., Prasko J., Ociskova M., Mainerova B., Cinculova A., Vrbova K., Kubinek R., Tichackova A., 2015, *Self-stigma, treatment adherence, and medication discontinuation in patients with bipolar disorders in remission – a cross-sectional study*, „*Activitas Nervosa Superior Rediviva*”, Vol. 5, No. 1–2.
- Hayes S.C., 2020, *Umysl wyzwolony*, Gdańsk.
- Hayward P., Bright J.A., 2009, *Stigma and mental illness: A review and critique*, „*Journal of Mental Health*”, Vol. 6, No. 4.
- Henderson C., Thornicroft G., 2009, *Stigma and discrimination in mental illness: Time to Change*, „*The Lancet*”, Vol. 373, No. 9679, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)61046-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)61046-1).
- Link B.G., Phelan Jo.C., 2006, *Stigma and its public health implications*, „*The Lancet*”, Vol. 367, No. 11.
- Maciaszek J., 2012, *Piętno: problem stygmatyzacji i wykluczenia społecznego osób z zaburzeniami psychicznymi*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*”, No. 9.
- Miller N.S., Sheppard L.M., Colenda C.C., Magen J., 2001, *Why physicians are unprepared to treat patients who have alcohol- and drug-related disorders*, „*Academic Medicine*”, Vol. 76, No. 5.
- Niewiadomska I., Kalinowski M., 2010, *Skazani na wykluczenie?! Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, Lublin.
- Pandya A., Bresee C., Duckworth K., Gay K., Fitzpatrick M., 2010, *Perceived impact of the disclosure of a schizophrenia diagnosis*, „*Community Mental Health Journal*”, No. 47, <https://doi.org/10.1007/s10597-010-9341-1>.
- Pettigrew T.F., Tropp L.R., 2006, *A meta-analytic test of intergroup contact theory*, „*Journal of Personality and Social Psychology*”, Vol. 90, No. 5, <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>.
- Pinfold V., Toulmin H., Thornicroft G., Huxley P., Farmer P., Graham T., 2003, *Reducing psychiatric stigma and discrimination: Evaluation of educational interventions in UK secondary schools*, „*British Journal of Psychiatry*”, Vol. 182, No. 4.
- Prizeman K., Weinstein N., McCabe C., 2023, *Effects of mental health stigma on loneliness, social isolation, and relationships in young people with depression symptoms*, „*BMC Psychiatry*”, Vol. 23, No. 527, <https://doi.org/10.1186/s12888-023-04991-7>.
- Rüsch N., Angermeyer M.C., Corrigan P.W., 2005, *Mental illness stigma: Concepts, consequences, and initiatives to reduce stigma*, „*European Psychiatry*”, Vol. 20, No. 8, <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2005.04.004>.
- Rüsch N., Zlati A., Black G., Thornicroft G., 2014, *Does the stigma of mental illness contribute to suicidality?*, „*British Journal of Psychiatry*”, Vol. 205, No. 3.
- Sayce L., 1998, *Stigma, discrimination and social exclusion: what's in a word?*, „*Journal of Mental Health*”, Vol. 7, No. 4.
- Schomerus G., Schwahn C., Holzinger A., Corrigan P.W., Grabe H.J., Carta M.G., Angermeyer M.C., 2012, *Evolution of public attitudes about mental illness: a systematic review and metaanalysis*. „*Acta Psychiatrica Scandinavica*”, No. 125.
- Schomerus G., Angermeyer M.C., 2015, *Do attitudes towards persons with mental illness worsen during the course of life? An age-period-cohort analysis*, „*Acta Psychiatrica Scandinavica*”, Vol. 92, No. 5.
- Schulze B., 2007, *Stigma and mental health professionals: A review of the evidence of an intricate relationship*, „*International Review of Psychiatry*”, Vol. 19, No. 2.
- Skinner N., Roche A.M., Freeman T., McKinnon A., 2009, *Health professionals' attitudes towards AOD-related work: moving the traditional focus from education and training to organizational culture*, „*Drugs*”, Vol. 16, No. 3.

Suwalska J., Suwalska A., Neumann-Podczaska A., Łojko D., 2017, *Studenci medycyny a stygmatyzacja z powodu depresji. Część I. Stygmatyzacja pacjentów*, „Psychiatria Polska”, Vol. 5, No. 3.

Świerszcz P. (red.), 2015, *Lekcja Równości. Jak prowadzić zajęcia antydyskryminacyjne w szkołach*, Warszawa.

Świtaj P., Grygiel P., Krzyżanowska-Zbucka J., Sonik J., Chrostek A., Jahołkowski P., Wciórka J., Anczewska M., 2019, *Ocena wpływu szkoleń antydyskryminacyjnych prowadzonych przez „ekspertów przez doświadczenie” na postawy uczestników wobec osób chorujących psychicznie*, „Psychiatria Polska”, Vol. 5, No. 6, <https://doi.org/10.12740/PP/109818>.

Świtaj P., Wciórka J., Smolarska-Świtaj J., Grygiel P., 2009, *Extent and predictors of stigma experienced by patients with schizophrenia*, „European Psychiatry”, Vol. 24, No. 8.

Świtaj P., 2008, *Doświadczenie piętna społecznego i dyskryminacji u pacjentów z rozpoznaniem schizofrenii*, Warszawa.

Thornicroft G., Mehta N., Clement S., Evans-Lacko S., Doherty M., Rose D., Henderson C., 2016, *Evidence for effective interventions to reduce mental-health-related stigma and discrimination*, „The Lancet”, Vol. 387, No. 10023, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)00298-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)00298-6).

Trute B., Loewen A., 1989, *Public attitude toward the mentally ill as a function of prior personal experience*, „Social Psychiatry”, Vol. 24, No. 1.

Walsh D.A.B., Foster J.L.H., 2021, *A call to Action. A Critical Review of Mental Health Related Anti-Stigma Campaigns*, „Frontiers in Public Health”, No. 8.

Watson A.C., Corrigan P.W. (eds.), 2005, *Challenging public stigma: A targeted approach*, Washington.

Watson A.C., Corrigan P.W., Larson J.E., Sells M., 2007, *Self-Stigma in People With Mental Illness*, „Schizophrenia Bulletin”, Vol. 33, No. 6, <https://doi.org/10.1093/schbul/sbl076>.

Wojda P., 2020, *Przeciwdziałanie stygmatyzacji chorych psychicznie w praktyce pielęgniarskiej*, „Polish Nursing”, Vol. 3, No. 1.

Wykes T., Haro J.M., Belli S.R., Obradors-Tarragó C., Arango C., Ayuso-Mateos J.L., 2015, *Mental health research priorities for Europe*, „The Lancet Psychiatry”, Vol. 2, No. 11.

Biogram

Sylwia Wajs – Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, doktorantka w Szkole Doktorskiej Nauk Społecznych UW. Temat rozprawy doktorskiej: „Stygmatyzacja i autostygmatyzacja osób z uzależnieniem od substancji psychoaktywnych – predyktory i mechanizmy zmiany”. Główne zainteresowania badawcze obejmują terapię uzależnień chemicznych i behawioralnych, stygmatyzację i autostygmatyzację osób z problemem uzależnienia, nowe trendy w psychoterapii.

Sylwia Wajs – Faculty of Psychology, PhD candidate at the Doctoral School of Social Sciences, University of Warsaw. Dissertation topic: “Stigmatization and Self-Stigmatization of Individuals with Substance Use Disorders – Predictors and Mechanisms of Change.” Main research interests include treatment of substance and behavioral addictions, stigmatization and self-stigmatization of individuals with addiction issues, and new trends in psychotherapy.

Przyczyny i czynniki determinujące popełnianie czynów karalnych przez nieletnich

Wiktoria Bednarz | Uniwersytet Rzeszowski
ORCID: 0009-0004-7881-8205

Streszczenie

Słowa kluczowe:
przestępczość
nieletnich,
środowisko
rodzinne, zaburzenia
psychiczne,
środowisko
rówieśnicze,
osobowość sprawcy

Analiza przyczyn determinujących zachowania przestępcze nieletnich ma istotny wpływ na zrozumienie i skuteczne przeciwdziałanie temu problemowi. W niniejszym artykule zaprezentowano podstawowe i kluczowe czynniki wpływające na kształtowanie się osobowości osób nieletnich. Należą do nich m.in.: środowisko rodzinne i rówieśnicze, wpływ mediów, choroby i zaburzenia psychiczne oraz uzależnienia od substancji psychoaktywnych. Ponadto wskazano definicję „osoby nieletniej” oraz podstawy prawne ponoszenia przez nieletnich odpowiedzialności karnej.

Causes and factors determining the commission of criminal acts by minors (Summary)

Keywords:
juvenile
delinquency, family
environment,
mental disorders,
peer environment,
personality
of the offender

Analysing the causes of juvenile delinquency is essential to understanding and effectively addressing this problem. This article presents the basic and key factors influencing the formation of juvenile personalities. These include the family and peer environment, the influence of the media, mental illnesses and disorders and addictions to psychoactive substances. In addition, the definition of a “minor” and the legal basis for their responsibility under the provisions of the Criminal Code are indicated.

Wstęp

Dokonując analizy statystyk na temat przestępczości, można zauważyć, iż liczba nieletnich sprawców stanowi poważne wyzwanie dla społeczeństwa oraz bezpieczeństwa publicznego. W mass mediach coraz częściej informuje się o zachowaniach młodzieży, które znacząco odbiegają od powszechnie przyjętych norm społecznych. Ich działania przyjmują różne formy oraz obejmują swym zasięgiem wiele obszarów – nie tylko ten związany z funkcjonowaniem w szkole. Pomimo obserwowanej w ostatnich latach tendencji

spadkowej w zakresie przestępczości nieletnich dane udostępniane przez policję wciąż wskazują na wysoki poziom udziału tej grupy w czynach karalnych. W 2022 r. na prawie 881 tys. stwierdzonych przestępstw 18 493 dokonały osoby nieletnie (*Przestępczość nieletnich...* 2022). Na przestępczość i dysfunkcyjne zachowania nieletnich znaczący wpływ mają czynniki i uwarunkowania środowiskowe, społeczne oraz psychologiczne. Niniejszy artykuł ma na celu dokonanie analizy zagadnień związanych ze źródłami przestępczych zachowań nieletnich oraz kształtowaniem się osobowości dorosłego przestępcy w czasach dzieciństwa. Problematykę tę, ze względu na jej interdyscyplinarny charakter, można rozważyć na płaszczyznach wielu dziedzin nauki. Jednakże w tym tekście skupiono się na ujęciu kryminologicznym, odnosząc się przy tym również do aspektów prawnych. Szczególną uwagę poświęcono konkretnemu czynowi karalnemu – zabójstwu.

1. Definicja nieletniego

W polskim ustawodawstwie definicja nieletniego nie ma charakteru jednolitego, gdyż została ujęta w dwóch odrębnych aktach prawnych: ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (k.k.) oraz ustawie z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (u.o.w.r.n.). Każdy z tych aktów przyjmuje nieco inne kryteria wiekowe i kontekstowe, co wpływa na zakres stosowania tego pojęcia w praktyce prawnej. Oddzielenie sprawców nieletnich od dorosłych miało na celu nie tylko dostosowanie reakcji prawnej do etapu ich rozwoju, ale również zapobieżenie stygmatyzacji i wykluczeniu społecznemu (Makaruk, Wojewoda 2015). Zgodnie z art. 1 k.k. przestępstwem jest czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia, który jest społecznie szkodliwy w stopniu wyższym niż znikomy. Jednym z warunków pociągnięcia sprawcy do odpowiedzialności karnej oprócz powyższych przesłanek jest osiągnięcie przez niego minimalnego wieku przewidzianego przez ustawodawcę. Granica ta, a tym samym również definicja nieletniego, nie ma jednolitego charakteru, gdyż uzależniona jest ona od przyjętych kryteriów prawnych, takich jak wiek, stopień rozwoju psychofizycznego oraz rodzaj czynu (Pawałko 2018: 155).

Od października 2023 r. w art. 10 k.k. wyróżnia się trzy progi tejże odpowiedzialności. Podstawą jest wiek 17 lat, dlatego nieletnim jest osoba, która nie ukończyła 17 roku życia. Mimo określenia tej granicy ustawodawca przewidział dwa wyjątki od zasady. W przypadku popełnienia któregośkolwiek z czynów określonych w artykule 10 § 2 k.k. nieletni po ukończeniu 15 lat może odpowiadać na zasadach określonych w kodeksie karnym, jeżeli przemawiają za tym takie czynniki, jak: okoliczności sprawy, stopień rozwoju sprawcy oraz jego właściwości i warunki osobiste, a wcześniej stosowane środki wychowawcze lub poprawcze nie przyniosły skutków w postaci poprawy. Ponadto nieletni, który ukończył lat 14, a nie ukończył jeszcze lat 15, może ponieść odpowiedzialność na podstawie kodeksu karnego, jeżeli dokonał on zabójstwa

w typie kwalifikowanym (art. 148 § 2 k.k.), jednym czynem zabił więcej niż jedną osobę lub był wcześniej prawomocnie skazany za zabójstwo, jak również dokonał zabójstwa funkcjonariusza publicznego popełnionego podczas lub w związku z pełnieniem przez niego obowiązków służbowych związanych z ochroną bezpieczeństwa ludzi lub ochroną bezpieczeństwa lub porządku publicznego (art. 148 § 3 k.k.). W tym przypadku za zastosowaniem przepisów niniejszej ustawy muszą przemawiać ww. czynniki, a także wymaga się, by zachodziło uzasadnione przypuszczenie, że zastosowanie środków wychowawczych lub poprawczych wobec nieletniego nie jest w stanie zapewnić jego resocjalizacji.

Typy czynów wymienione przy progach szczególnych (art. 10 § 2 i 2a k.k.) stanowią katalog zamknięty. Nieletni nie może zostać pociągnięty do odpowiedzialności karnej za dokonanie czynu, który znajduje się poza wskazaną w art. 10 k.k. listą. Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 9 marca 2009 r. orzekł, że „Osądzenie i skazanie oskarżonej jak osoby dorosłej za czyn nienależący do katalogu przestępstw z art. 10 § 2 k.k. w myśl reguł przewidzianych w Kodeksie (...) i wymierzenie, nieletniej wówczas oskarżonej, kary ograniczenia wolności przewidzianej w Kodeksie karnym stanowi oczywiste i rażące naruszenie prawa materialnego” (orzeczenie SN 2009). Dodatkowo w art. 10 § 3 k.k. wprowadzono zasadę, iż nieletniemu nie można wymierzyć kary, która przekraczałaby dwie trzecie górnej granicy ustawowego zagrożenia przewidzianego za dokonanie przestępstwa niezagrażonego karą dożywotniego pozbawienia wolności. Natomiast w przypadkach wskazanych w § 2 i 2a tego artykułu sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary dla sprawcy.

Zdefiniowania terminu „nieletni” dokonano również w ustawie z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Zaznaczyć należy, iż ustawa ta jest kompleksową regulacją określającą sposób postępowania z nieletnimi. W jej zakresie podmiotowym ustawodawca ponownie wyróżnił trzy progi wiekowe. Artykuł 1 ustawy jako dolny próg wskazuje ukończenie 10 roku życia, który jest warunkiem prowadzenia postępowania w sprawie o demoralizację wobec nieletniego (Lorencka-Mierzińska 2022). Natomiast postępowania w sprawach o czyny karalne mogą być prowadzone w stosunku do nieletniego, który dopuścił się czynu po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat (art. 1 ust. 1 pkt 2 u.o.w.r.n.). Ostatni próg dotyczy wyłącznie zakresu stosowania przez sąd rodzinny środków wychowawczych, środka leczniczego lub środka poprawczego wobec osób, którym zostały one orzeczone. Jako jego granicę określa się wiek 21 lat, od którego przewidziano pewne wyjątki (art. 1 ust. 1 pkt 3 u.o.w.r.n.). Natomiast pod pojęciem czynu karnego w rozumieniu ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich rozumie się przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie bądź wykroczenie skarbowe, które popełnia osoba nieletnia (art. 1 ust. 2 pkt 2 u.o.w.r.n.).

Konkludując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że określenie „nieletni” odnosi się do osoby, która nie ukończyła 17 roku życia. Co do zasady, do tego pułapu

wiekowego nie może on ponosić odpowiedzialności karnej na gruncie przepisów kodeksu karnego. Jednakże w przypadkach szczególnych wiek ten został przez ustawodawcę obniżony – kolejno do 15 oraz 14 roku życia.

2. Przyczyny popełniania przestępstw przez nieletnich

Jak wskazuje Brunon Hołyst, przestępczość nieletnich stanowi przedmiot szczególnego zainteresowania ze strony społeczeństwa, wynikającego z wrażliwości na zachowania młodych ludzi pozostające w sprzeczności z zasadami społecznymi (Hołyst 2009: 444). Natomiast podejmowanie refleksji nad tym zjawiskiem stwarza możliwość nie tylko zrozumienia i wskazania jego przyczyn, lecz także skutecznej resocjalizacji sprawców (Hołyst 2009: 444). Sposób działania sprawcy ściśle związany jest z jego motywacją, ale również nierozzerwalnie wiąże się z przyczynami, z powodu których dana osoba wybrała drogę przestępczą. Jednakże pomiędzy tymi dwoma terminami nie można postawić znaku równości. Jako motyw sprawcy rozumie się całokształt procesów psychicznych, które pobudzają i regulują jego zachowanie oraz prowadzą do podjęcia działania zabronionego lub zaniechania określonego postępowania (Jurczyk 2021: 73). Do 1997 r. w doktrynie oraz orzecznictwie dokonywano szczegółowego rozróżnienia „pobudki” i „motywu”. Motyw to przeżycie sprawcy o charakterze intelektualnym, które prowadziło do podjęcia decyzji o działaniu. Natomiast jako pobudkę wskazywało się przeżycia emocjonalne i związane z nimi działania (Całkiewicz 2010: 60). W literaturze wszechobecna jest obszerna gama psychologicznych koncepcji motywu. Jednakże ich wspólnym członem jest określenie motywacji jako procesu, który pobudza wpływ na działanie. Natomiast wewnętrznymi czynnikami ukierunkowującymi zachowanie sprawcy mogą być uczucia, normy postępowania lub aspiracje (Kucharewicz 2008: 59).

„Przyczynę” słownik języka polskiego definiuje jako „czynnik lub zespół warunków wywołujący jakieś zjawisko jako swój skutek” (Słownik Języka Polskiego PWN: online). Wobec tego motyw należy traktować jako jedną z przyczyn (ale nie samodzielnie) popełnienia przez sprawcę czynu zabronionego. Przyczyną może być także wiele innych czynników, które rozróżnia się na zewnętrzne i wewnętrzne. Do kategorii pierwszej należą m.in. warunki społeczne i środowiskowe, dostęp do treści promujących przemoc oraz używek i środków psychoaktywnych, natomiast do drugiej stan psychiczny i osobowość sprawcy.

Duże znaczenie w kontekście analizy czynów karalnych popełnianych przez nieletnich mają koncepcje agresji pozwalające zrozumieć zarówno mechanizmy psychologiczne i społeczne uwarunkowania wpływające na przemocowe zachowanie wskazanej grupy wiekowej. Jedną z kluczowych teorii jest teoria Johna Dollarda i Neala Millera, zgodnie z którą agresja jest nieuchronną formą rozładowania wewnętrznych frustracji wynikających z doświadczenia przez jednostkę przeszkód w realizacji celów lub potrzeb (Tywończuk-Gieniusz 2013: 52). W środowisku nieletnich, w którym często

pojawiają się problemy w relacji z rodzicami lub rówieśnikami, frustracja może przekształcić się w zachowanie o charakterze przemocowym.

Inną, również znaczącą teorią jest teoria społecznego uczenia się zachowań agresywnych Alberta Bandury i Riharda H. Waltersa. Według niej agresja może być przyswajana poprzez obserwację oraz naśladowanie zachowań dorosłych i rówieśników (Tywończuk-Gieniusz 2013: 55). Ponadto wskazany rodzaj oprócz wyuczenia cechować może również próba ich modyfikacji i kontroli przez osobę agresora (Tywończuk-Gieniusz 2013: 56). Powszechność przemocy w otoczeniu nieletnich sprawia, że traktują oni przemoc jako skuteczny sposób na rozwiązywanie konfliktów i uzyskiwanie wpływów.

Wpływ agresji na długofalowe zachowanie dziecka podkreślił Sąd Okręgowy w Warszawie, który w wyroku z dnia 3 czerwca 2016 r. odniósł się do sprawy, w której biegła opisała środowisko, w jakim dorastał oskarżony. Wskazała, że jego rodzina cechowała się negatywnym wpływem wychowawczym, a dziecko już we wczesnym dzieciństwie ujawniało zachowania agresywne, będące formą nieumiejętnego wyrażania trudnych emocji. Ponadto wskazała ona, że oskarżony, aby podnieść swoją wartość i samoocenę, podejmował impulsywne i szkodliwe dla niego działania (wyrok 2016).

2.1. Przyczyny socjologiczne – środowisko rodzinne i rówieśnicze

Rodzina stanowi najstarszą i podstawową komórkę społeczną, która jest najbardziej rozpowszechnioną formą życia społecznego każdego człowieka. Już w preambule ustawy o wpieraniu i resocjalizacji nieletnich ustawodawca wskazał, że rodzina uznawana jest za naturalne środowisko rozwoju człowieka oraz opiera się ona na zasadzie autonomii. Natomiast pierwszoplanową rolę w przekazywaniu nieletnim wartości, zasad i wzorców pełnią rodzice. Ponadto rodzina jest pierwszym i naturalnym środowiskiem zapewniającym nie tylko rozwój dziecka i wychowanie, ale również zaspokajającym potrzeby materialne i kształtującym samodzielność oraz odpowiedzialność. Maria Ziemska zaznacza, że to rodzina ma wpływ na rozwój psychospołeczny dziecka oraz odpowiada za prawidłowy przebieg procesu jego socjalizacji (Ziemska 1969: 34). Jak wskazuje się w literaturze, nieletni sprawcy czynów zabronionych w większości pochodzą z rodzin niestwarzających odpowiednich warunków wychowawczo-materialnych (Peterman 2022: 311).

Zdecydowana większość osób skazanych za zabójstwo (ok. 70–80%) pochodzi z rodzin niepełnych lub przysposobionych, a także dotkniętych nałogami – alkoholizmem lub uzależnieniem od innych środków psychoaktywnych. W badaniach wskazuje się również, że wpływ na dysfunkcyjne zachowania nieletnich ma sytuacja zawodowa ich rodziców, w tym również wykształcenie, bowiem z sytuacją i statusem na rynku pracy wiąże się stabilny byt ekonomiczny rodziny. Naukowcy niejednokrotnie wskazywali w swoich badaniach, że wyższy wskaźnik zabójstw

występuje w rodzinach o niskich dochodach oraz statusie społecznym jej członków (Badźmirowska-Masłowska 2000: 50). Jednakże sytuacja materialna rodziny nie jest czynnikiem, który w największym stopniu determinuje przestępczość nieletnich. Bardzo często przestępstwa (w tym zabójstwa) dokonywane są przez osoby, które w dzieciństwie i w życiu dorosłym miały bardzo dobrą sytuację materialną. Natomiast istotny wpływ na kształtowanie się negatywnych zachowań u dzieci mają wszelkiego rodzaju patologie: alkoholizm, brak sprawowania opieki nad dziećmi oraz przestępczość. Niejednokrotnie młodzież z takich środowisk rodzinnych jest odrzucana przez społeczeństwo, czego następczym efektem jest jej integracja z rówieśnikami reprezentującymi wartości znacznie odbiegające od społecznie akceptowalnych. Jak wskazuje Katarzyna Badźmirowska-Masłowska, „działanie wespół z innymi ułatwia podejmowanie bardziej krańcowych decyzji, daje poczucie siły, bezkarności i słuszności własnych racji” (Badźmirowska-Masłowska 2000: 52).

Kluczowe znaczenie dla przyszłości dziecka ma wychowanie w duchu poszanowania norm prawnych i moralnych, które nie zezwalają na dokonywanie czynów sprzecznych z zasadami współżycia społecznego. Również niebagatelne znaczenie mają wzorce postępowania. Bezprecedensowy jest fakt, iż człowiek za pomocą obserwacji uczy się i przyswaja wiele rzeczy, w tym również zachowania. Rodzic nieprzestrzegający prawa, wchodzący w konflikty lub reprezentujący wartości odbiegające od przyjętych standardów, może spowodować, iż jego dziecko w przyszłości przybierze ten wzorzec jako swój sposób postępowania.

Nadużywanie alkoholu przez rodziców znacząco zaburza funkcjonowanie struktur rodziny. Niejednokrotnie powiązane jest ono również z zaniedbywaniem potrzeb dziecka oraz z przemocą na tle fizycznym i psychicznym. Doświadczają one braku zainteresowania, miłości i bezpieczeństwa. Natomiast te, wobec których stosowana jest przemoc, przejawiają w swoim zachowaniu duże pokłady agresji. Staje się ona dla nich naturalnym czynnikiem obronnym. John Douglas oraz Mark Olshaker w książce *Motyw zbrodni. Metody działania agenta specjalnego FBI* wskazali, że większość seryjnych morderców doświadczała w dzieciństwie przemocy ze strony najbliższej rodziny. Jednakże zaznaczyli również, że nie każdy skrzywdzony w ten sposób stanie się w przyszłości przestępcą, gdyż do tego konieczne są również inne przejawy agresji (Douglas, Olshaker 2002: 29–30). Mimo to dzieci pochodzące z rodzin o zachowaniach określanych jako dysfunkcyjne mają duże trudności z nawiązywaniem i utrzymywaniem kontaktów społecznych z innymi ludźmi (Całkiewicz 2010: 64). Ich osobowość zostaje znacznie zaburzona; mają problemy m.in. z samooceną, wyrażaniem emocji oraz z wyznaczaniem celów. Powstaje u nich przekonanie, iż jedyną słuszną drogą rozwiązywania konfliktowych sytuacji jest agresja. Traktują ją jako środek do osiągnięcia celu. Ponadto dzieci będące biernymi obserwatorami przemocy w domu mogą wykazywać podobne typy zachowań jak dzieci, które doświadczają jej czynnie, gdyż poprzez obserwację uczą się tego wzorca postępowania.

Nie należy jednak dokonywać generalizacji i stwierdzać, że wszystkie osoby (w tym także nieletni), które w dzieciństwie doświadczyły traum i negatywnych relacji z rodzicami lub opiekunami, w przyszłości zostają sprawcami najcięższych przestępstw. Niejednokrotnie dzieje się wręcz odwrotnie – dzieci czują odrazę do takich zachowań, więc nie wchodzą w żadne konflikty z prawem. Nie można również postawić tezy, iż osoby z domów, w których respektowane były wszystkie zasady dobrego wychowania, nigdy nie dokonają czynu zabronionego. Jednak rola rodziny i sposób wychowania dziecka ma znaczący wpływ na sposób jego postępowania w okresie młodzieńczym i dorosłości, gdyż na tym etapie kształtuje się osobowość człowieka i przyjmowane są przez niego postawy w stosunku do prawa i wartości społecznych.

Nie bez znaczenia na zachowanie nieletniego pozostaje wpływ grup rówieśniczych. Każdy człowiek został stworzony do życia w społeczeństwie i to dopiero w grupie osób realizuje swoje funkcje społeczne. Oczywisty jest fakt, iż otoczenie, w którym przebywa się na co dzień, ma istotny wpływ na osobowość człowieka, zwłaszcza będącego na etapie rozwoju. Twórca zróżnicowanych powiązań Edwin Sutherland (teorii wyjaśniającej przestępczość jako zjawisko wyuczone społecznie) w twierdzeniu pierwszym wskazał, że zachowań przestępczych nie nabywa się genetycznie lub przez dziedziczenie, a są one efektem wyuczenia w trakcie procesu socjalizacji jednostki (Całkiewicz 2010: 103). Już od wczesnych momentów życia w społeczeństwie dziecko zabiega o akceptację i przyjęcie do określonych grup społecznych. Tak zwane środowisko koleżeńskie ma znaczący wpływ na przyjmowane postawy, wartości oraz dążenia do osiągnięcia postawionych celów. Nierzadko aby zostać zaakceptowanym w danej grupie, dziecko/nieletni przyjmuje wzorce respektowane przez jej członków.

W środowiskach rówieśniczych nieletnich sprawców zabójstw obserwuje się liczne przejawy demoralizacji. Osoby takie często opuszczają lekcje w szkole lub praktycznie się w niej nie pojawiają. Dochodzi do nadużywania przez nie alkoholu, a także eksperymentowania z narkotykami i innymi substancjami psychoaktywnymi. Ponadto wskazuje się, że nieletni sprawcy często przebywają w gronie osób, które popełniały w przeszłości przestępstwa i nie przestrzegają wzorców akceptowanych w społeczeństwie (Hnatów 2012: 481). Tak jak w przypadku środowiska rodzinnego tutaj również może dojść do zjawiska „nauki przez obserwację”. Sam fakt przebywania nieletniego w towarzystwie dokonującym czynów zabronionych może wpłynąć na powielenie przez niego takich zachowań.

Stosunkową nową przyczyną bezpośrednio związaną z środowiskiem rówieśniczym jest odczuwanie przez nieletniego niższego statusu ekonomicznego od swoich rówieśników (Zhang 2025: 8). Przy czym odczucie to może mieć zarówno charakter obiektywny, jak i subiektywny. Istotnym czynnikiem wpływającym na niewłaściwe zachowanie uczniów jest również niedostateczna edukacja w postaci obniżonego poziomu nauczania oraz braku wsparcia psychologicznego w szkołach (Zhang 2025: 10).

2.2. Wpływ mediów na przestępcze zachowania nieletniego

Obecnie kontakt dziecka z mediami rozpoczyna się coraz wcześniej. Nie bez powodu powszechniejsze staje się przekonanie, że to media w pewnym stopniu zastępują wychowanie przez rodziców. Twórcy są aktywni w tworzeniu coraz nowszych programów, aplikacji i gier o różnej tematyce, która nie zawsze jest odpowiednia dla jej adresatów. Świat przedstawiany w mediach niejednokrotnie znacznie odbiega od rzeczywistości. Dziecko niedysponujące jeszcze odpowiednią wiedzą, doświadczeniem i niemające ukształtowanych wartości nie jest w stanie dokonać oceny i selekcji narzucanych informacji (Michałowska-Olechnowicz b.d.: 2). Charakter destrukcyjny mediów przejawia się w oddziaływaniu na uczucia i stany emocjonalne dziecka. Mnogość brutalnych, przepełnionych agresją i przemocą scen pogłębia uczucie napięcia oraz prowadzi m.in. do stanów lękowych oraz koszmarów. Powoduje też kreowanie i przyjmowanie przez nie negatywnych postaw wobec ludzi i społeczeństwa. Ilona Michałowska-Olechnowicz podkreśla, że „na początku oglądanie przemocy budzi u młodego widza nieprzyjemne reakcje emocjonalne, jednak z czasem obserwowanie takich obrazów zaczyna mu mniej przeszkadzać, wytwarza się bowiem większa akceptacja dla przemocy” (Michałowska-Olechnowicz b.d.: 2–3). Wraz z upływem czasu dziecko akceptuje i powiela swoje agresywne postawy w codziennym życiu. To natomiast prowadzi do „znieczulenia” na przestępcze zachowania, które dla dziecka stają się codziennością (w wyniku ciągłego kontaktu z przemocą w wirtualnym świecie).

Zagrożenie dla nieletnich stanowią również film promujące tematykę brutalności. Przedstawiane są w nich sceny, w których zazwyczaj popularny aktor popełnia przestępstwo i staje się tym samym bohaterem. Stanowi on niejako wzorzec zachowania dla dziecka, które może chcieć odwzorować jego fikcyjne czyny w świecie rzeczywistym. Natomiast najcięższe przestępstwa popełniane przez obywateli są atrakcyjnymi tematami dla portali oraz telewizji. Szczegółowe opisy czynów dokonanych przez sprawców nierzadko stanowią inspirację *modus operandi* dla nieletnich. Dzieje się tak, zwłaszcza gdy z przekazów medialnych wynika, że była to niemalże „zbrodnia doskonała”.

Stwierdzić należy, że ze względu na szeroki dostęp nieletnich do Internetu od najmłodszych lat media mają znaczny wpływ na kształtowanie się ich osobowości. Tym samym mogą stanowić one przyczynę popełniania czynów zabronionych, w tym zabójstw.

2.3. Choroby i zaburzenia psychiczne

W literaturze wszechobecny jest pogląd, iż przestępstwo ściśle koreluje z cechami psychicznymi człowieka, takimi jak niestabilność emocjonalna, brak uczuć wyższych, niski krytycyzm, nadpobudliwość oraz egocentryzm, które niejednokrotnie

determinują zachowanie sprawcy. Przyczyny socjologiczne powiązane są z czynnikami zewnętrznymi, natomiast czynniki psychiczne z funkcjonowaniem organizmu człowieka (Maciejczyk 2022).

Choroby psychiczne, upośledzenia umysłowe i inne zakłócenia czynności psychicznych mogą znacząco wpłynąć na decyzję człowieka o popełnieniu czynu zabronionego. W historii niejednokrotnie dochodziło do wielu zbrodni ze względu na to, że sprawca nie posiadał wykształconej zdolności prawidłowego odbioru rzeczywistości. Przede wszystkim ma to miejsce w przypadku psychozy – psychozy schizofrenicznej, paranoi, psychozy afektywnej (Całkiewicz 2010: 76). Dochodzi wtedy do zaburzeń wielu sfer psychicznych, które powodują występowanie m.in. urojeń czy omamów (słuchowe, wzrokowe, smakowe). W przypadku omamów słuchowych chory wypełnia polecenia wydane mu przez „głos”. Badania wskazują, iż osoby z zaburzeniami psychicznymi w wyniku doświadczanych dolegliwości przejawiają wysoki poziom agresji. W zdecydowanej większości jest to agresja słowna, jednak niejednokrotnie dochodzi do czynnej agresji w postaci stosowania aktów przemocy (Mosiółek, Gierus, Margańska 2019: 223). Niektórzy naukowcy (m.in. Gwynn Nettler) wskazują, że osoby cierpiące na schizofrenię paranoidalną posiadają predyspozycję do popełnienia zabójstwa (Całkiewicz 2010: 77). W ich zachowaniu dominuje przede wszystkim podejrzliwość, agresja, zazdrość oraz niejednokrotnie dochodzi do aktów nienawiści.

Oprócz omamów u osób z zaburzeniami psychicznymi mogą występować urojenia. Są to zaburzenia myślenia polegające na przekonaniu chorego o istnieniu zjawisk, wydarzeń lub rzeczy, które w rzeczywistości nie mają miejsca, albo mają one miejsce, ale chory nadaje im nieodpowiednie znaczenie (Borowiecka-Kluza 2013). Mocno wierzy on w prawdziwość swoich twierdzeń i często uważa, że inne osoby ich nie dostrzegają lub chcą zrobić z niego osobą chorą. Urojenia powstają w wyniku działania bodźców zewnętrznych. Jednakże przyczyny ich występowania nie są nadal jasne dla lekarzy. Wskazują oni, że pod uwagę należy brać wiele czynników – społecznych, psychicznych, środowiskowych i biologicznych (Borowiecka-Kluza 2013).

W kryminalistyce oraz psychiatrii pojawił się pogląd, iż aberracje chromosomalne mogą mieć w niektórych przypadkach wpływ na skłonności do popełnienia przestępstwa (Całkiewicz 2010: 78). Wiąże się to z doskonałym rozwojem siły fizycznej, która może potęgować wielość brutalnych zachowań. Jednakże koncepcja ta posiada wielu przeciwników, gdyż wykształcenie pewnych cech natury fizycznej skorelowanych z zaburzeniami genetycznymi lub hormonalnymi nie jest determinantem wchodzenia w konflikt z prawem. Zwłaszcza że przeprowadzone w tym zakresie badania nie były jednoznaczne.

Ważny punkt rozważań nad przyczynami z zakresu sfery psychicznej stanowi występowanie zaburzeń osobowości. Każdy człowiek posiada indywidualną i niepowtarzalną strukturę psychiczną, na którą wpływa inteligencja, zdolności, poglądy oraz przyjmowane postawy (Całkiewicz 2010: 81). W literaturze kryminologii wyróżniono

kilka podziałów sprawców zabójstw. Mercir w swojej klasyfikacji uwzględnił aspekt psychologiczny i wyróżnił:

- sprawców racjonalnych, którzy popełnienie przestępstwa planują z wyprzedzeniem,
- sprawców emocjonalnych, działających pod wpływem impulsu spowodowanego silnymi emocjami,
- sprawców popełniających przestępstwa w wyniku zaburzeń psychicznych (za: Całkiewicz 2010: 82).

2.4. Substancje psychoaktywne

Do popełnienia czynów zabronionych nierzadko dochodzi pod wpływem alkoholu, narkotyków oraz innych środków psychoaktywnych. Ich działanie powoduje bowiem upośledzenie czynności organizmu człowieka oraz wprowadza w nim nieodwracalne zmiany. Wielu badaczy dokonało obserwacji, według których około połowa zabójstw zostaje popełniana przez sprawców pod wpływem alkoholu. Badania dokonane przez Jacka Morawskiego wskazują, że stężenie alkoholu występowało w organizmie od 63% do 85% badanych przez niego przypadków zabójstw. U sprawców nie stwierdzano wtedy złego zamiaru oraz premedytacji (Janikowski 2022: 127). Wobec tego ich zachowanie podyktowane było wyłącznie działaniem pod wpływem upojenia alkoholowego.

Dokonując podsumowania statystyk z raportu EMCDDA z 2020 r., można zauważyć, że średnio 6,4% osób w Polsce w wieku 15–34 lata przyznało się do zażywania narkotyków w roku poprzedzającym przeprowadzone badanie (Europejskie Centrum Monitorowania Narkotyków i Narkomanii 2020). Wskazuje się, iż po te używki sięgają coraz młodsze dzieci (*Dlaczego coraz młodszy sięgają po narkotyki* 2023). Z badania wynika, że Polska charakteryzuje się faktem zażywania środków psychoaktywnych pod wskazaniem lekarskim. Jednakże wielu nieletnich czyni to bez takich zaleceń, wyłącznie w celu wywołania określonej reakcji organizmu. Młodzież dokonuje również wielu eksperymentów w tym zakresie – odurzają się rozpuszczalnikami, klejami oraz środkami nieznanego pochodzenia, co stanowi duże zagrożenie dla ich zdrowia i życia.

Rezultatem przyjęcia substancji psychoaktywnej jest brak samokrytyki, wzrost agresji, zmniejszona samokontrola oraz obniżenie poziomu strachu. Wskazuje się, że alkohol nie zawsze jest samą przyczyną przestępnego zachowania, a jedynie czynnikiem ułatwiającym jego popełnienie (Całkiewicz 2010: 78). Nie można wskazać zatem, iż istnieje bezpośrednia zależność pomiędzy spożywaniem alkoholu a popełnieniem przestępstwa przez sprawcę (Badźmirowska-Masłowska 2000: 91). Jednakże należy podkreślić, że wpływ alkoholu na zachowanie człowieka w dużej mierze zależy od jego osobowości, reakcji na bodźce i zaistniałe sytuacje oraz zdolności do panowania nad emocjami.

Niewątpliwie alkohol i inne substancje psychoaktywne powodują znaczne zmiany w centralnym układzie nerwowym oraz w całości zachowań nieletnich. Im wcześniej dziecko sięga po wspomniane używki, tym większe prawdopodobieństwo jego uzależnienia. Jako przyczyny ucieczki w te destrukcyjne zachowania wskazuje się pogorszenie relacji z bliskimi, dopasowywanie się do grupy rówieśniczej, chęć zaimponowania, ciekawość, odreagowywanie na stres i niepowodzenia oraz powielanie wzorców rodziców. Badania dowodzą, że alkoholizm rodziców jest częstą przyczyną alkoholizmu u dzieci (Badźmirowska-Masłowska 2000: 91).

Zakończenie

Zachowania oraz proces resocjalizacji nieletnich sprawców czynów karalnych stanowi istotne wyzwanie dla różnych instytucji (m.in. placówek oświatowych, ośrodków pomocy zdrowotnej, pomocy społecznej, jednostek policji), jak i dla całego społeczeństwa. Ustawodawca zdecydował się na sformułowanie definicji nieletniego i określenia granicy ponoszenia przez nią odpowiedzialności karnej na podstawie przepisów kodeksu karnego. W polskim systemie prawnym w przypadku popełnienia szczególnie poważnych przestępstw, takich jak zabójstwo, zgwałcenie, ustawodawca dopuścił możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej osób, które ukończyły 15 r.ż. Obniżenie granicy wieku z 17 do 15 lat dotyczy jednak jedynie sytuacji, w których zachowanie nieletniego wskazuje m.in. na jego wysoką demoralizację. Ponadto wskazany został przypadek obniżenia wieku odpowiedzialności sprawcy przestępstwa z art. 148 § 2 i § 3 k.k., który może zostać pociągnięty do odpowiedzialności po ukończeniu 14 r.ż., a przed ukończeniem 15 r.ż. Jednakże w odniesieniu do nieletnich lub młodocianych sprawców czynów zabronionych określone zostały również zasady wymiaru kary, których jedną z naczelnych zasad jest wychowanie sprawcy.

Przyczyn przestępczych zachowań nieletnich należy doszukiwać się w wielu czynnikach oraz na wielu płaszczyznach. Pierwszym i jednym z najbardziej istotnych jest środowisko rodzinne, które ma największy wpływ na kształtowanie się osobowości dziecka. Od wczesnych etapów życia przyswaja ono określone wartości, postawy wobec świata oraz prawa. Kolejną grupą, od której dziecko czerpie wzorce, są rówieśnicy. Moment rozpoczęcia edukacji nieuchronnie związany jest z dostosowywaniem się do reguł panujących w danej grupie oraz przejęciem pewnego typu zachowań. Przebywając w gronie przejawiającym pewien poziom demoralizacji, wysoce prawdopodobny jest fakt, iż nieletni zacznie zachowywać się w sposób podobny do swoich kolegów.

Nie bez znaczenia pozostaje również nieograniczony dostęp do mediów (głównie gier oraz social mediów). Wszecchobecność brutalnych scen, nienawiści i przemocy negatywnie oddziałuje na psychikę nieletnich. Bardzo często dochodzi do powielania zachowań i naśladowania idolów lub ulubionych postaci z gier.

Ważnym i jednocześnie niezależnym od nieletniego i jego otoczenia czynnikiem jest przyczyna związana z występowaniem zaburzeń i chorób psychicznych. W określonych stanach chorobowych osoba nie jest w stanie kontrolować i panować nad swoimi czynami. Dochodzi wówczas do korelacji pomiędzy sferą psychiczną a fizyczną. Niektórzy naukowcy stawiają również tezy, iż w konkretnych przypadkach czynnikiem determinującym przestępczość mogą być nawet wady genetyczne lub zaburzenia hormonalne. Jednakże poglądy te wzbudzają wiele wątpliwości i kontrowersji.

Z kolei na poziom kondycji psychicznej znaczący wpływ mają substancje psychoaktywne, które ograniczają lub wyłączają całkowicie sprawność umysłową. Ponadto inicjacja z używkami w czasach dzieciństwa lub dojrzewania wywiera negatywne i długofalowe skutki. Prowadzi do uzależnień oraz obniża odporność układu nerwowego. Będąc pod wpływem określonych substancji, osoba odurzona nie jest w stanie zapanować i w pełni kontrolować swoich zachowań. Niejednokrotnie dochodzi wówczas do silnych przejawów agresji, stosowania przemocy oraz niemożności rozpoznania znaczenia swojego czynu.

Bez wątpienia czyny zabronione podejmowane przez nieletnich mogą mieć swoje przyczyny na wielu płaszczyznach. Niejednokrotnie niektóre determinanty pojawiają się już na wczesnych etapach życia, natomiast kolejne kształtują się w momencie socjalizacji jednostki w społeczeństwie.

Bibliografia

Opracowania:

- Badźmirowska-Masłowska K., 2000, *Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce*, Kraków.
- Borowiecka-Kluza J., 2013, *Co to są zaburzenia urojeniowe? Jakie są objawy? Jak je rozpoznać?*, mp.pl, <https://www.mp.pl/pacjent/psychiatria/choroby/73534,zaburzenia-urojeniowe> [dostęp: 13.05.2024].
- Całkiewicz M., 2010, *Modus operandi sprawców zabójstw*, Warszawa.
- Dlaczego coraz młodsi sięgają po narkotyki*, 2023, Forum przeciw depresji, <https://forumprzeciwdepresji.pl/3309/dlaczego-coraz-mlodsi-siegaja-po-narkotyki> [dostęp: 13.05.2024].
- Douglas J., Olshaker M., 2002, *Motywy zbrodni. Motywy działania agenta specjalnego FBI*, Warszawa.
- Hołyst B., 2009, *Kryminologia*, Warszawa.
- Hnatów A., 2012, *Wpływ grup rówieśniczych na popełnianie przestępstwa przeciwko mieniu przez nieletnich*, Józefów.
- Janikowski J., 2022, *Alkohol jako czynniki kryminogenny*, „Studia Prawnoustrojowe”, nr 56, Olsztyn.
- Jurczyk M., 2021, *Odpowiedzialność sądowa oraz tło motywacyjnej nieakceptowalnych społecznych zachowań młodzieży*, Warszawa.
- Kucharewicz J., 2008, *Psychologiczna analiza procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich (na przykładzie przestępstw agresywnych i nieagresywnych)*, Katowice.
- Lorencka-Mierzwińska J., 2022, *Odpowiedzialność karna nieletnich w świetle ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich*, <https://sip.lex.pl/#/publication/470191125/lorencka-mierzwinska>

joanna-odpowiedzialnosc-karna-nieletnich-w-swietle-ustawy-o-wspieraniu-i...?keyword=Odpowiedzialno%C5%9B%C4%87%20karna%20nieletnich%20w%20%C5%9Bwielu%20ustawy%20o%20wspieraniu%20i%20resocjalizacji%20nieletnich&cm=STOP [dostęp: 13.05.2024].

Maciejczyk R., 2022, *Teorie bezpieczeństwa w zakresie badań przyczyn przestępczości w systemie procesu wykrywania sprawców przestępstw*, kwartalnik.csp.edu.pl, <https://kwartalnik.csp.edu.pl/kp/archiwum-1/2022/32022/5501,Teorie-bezpieczenstwa-w-zakresie-badan-przyczyn-przestepczosci-w-systemie-proces.html> [dostęp: 9.06.2025].

Makaruk-Guzik E., Wojewoda E., 2015, *Dziecko, nieletni, małoletni, młodociany, pełnoletni: podstawowe zagadnienia terminologiczne na tle systemu prawa*, Białystok.

Michałowska-Olechnowicz I., *Wpływ mediów na psychikę dziecka*, <https://pslaskowice.stronzyklasa.pl/files/119/wplyw-mediow-na-psychike-dziecka-artykul-dla-rodzicow.pdf> [dostęp: 13.05.2024].

Mosiołek A., Gierus J., Margańska K., 2019, *Zachowania agresywne ze strony pacjentów z zaburzeniami psychicznymi*, Gdańsk.

Pawałko O., 2018, *Przestępczość nieletnich jako zagrożenie bezpieczeństwa publicznego na przykładzie miasta stołecznego Warszawy*, Warszawa.

Peterman S., 2022, *Rodzina dysfunkcyjna źródłem zachowań przestępczych na przykładzie województwa opolskiego*, Opole.

Przestępczość nieletnich w latach 1990–2022, 2022, Demagog, <https://demagog.org.pl/wp-content/uploads/2024/01/Przestepczosc-nieletnich-1990-2022-Arkusz1.pdf> [dostęp: 6.05.2024].

Tywończuk-Gieniusz A., 2013, *Zjawisko agresji i przemocy w aspekcie kryminogennego charakteru środków komunikowania masowego*, Lublin.

Ziemska M., 1969, *Postawy rodzicielskie*, Warszawa.

Zhang Y., 2025, *Social Factors Contributing to Juvenile Delinquency and Its Impact*, Shanghai.

Akty prawne:

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 383 z późn. zm.).

Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (Dz. U. poz. 1700 z późn. zm.).

Orzecznictwo:

Wyrok SN z 9.03.2009 r., II KK 32/09, LEX nr 491308.

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

Prawo administracyjne wobec wyzwań związanych z rozwojem metawersum

Paweł Drembkowski | Centralny Instytut Analiz Polityczno-Prawnych
ORCID: 0000-0002-1559-4812

Streszczenie

Słowa kluczowe:
metawersum, prawo administracyjne, ochrona danych osobowych, jurysdykcja, regulacje prawne, transformacja cyfrowa, administracja publiczna

Metawersum, jako rozwijające się środowisko cyfrowe łączące rzeczywistość wirtualną i fizyczną, stawia nowe wyzwania przed systemem prawa administracyjnego. W artykule przeanalizowano, czy obowiązujące przepisy są wystarczające wobec dynamicznie rozwijających się technologii immersyjnych. Wskazano na luki w regulacjach dotyczących ochrony danych osobowych, jurysdykcji, własności intelektualnej oraz funkcjonowania administracji publicznej w środowiskach cyfrowych. Autor podkreśla konieczność umiędzynarodowienia prawa administracyjnego, opracowania spójnych definicji oraz stworzenia elastycznych, interdyscyplinarnych strategii legislacyjnych. Przedstawione wnioski mogą stanowić podstawę do reformy prawa administracyjnego w dobie wirtualnych przestrzeni.

Administrative Law in the Face of Challenges Posed by the Development of the Metaverse (Summary)

Keywords:
metaverse, administrative law, personal data protection, jurisdiction, legal regulations, digital transformation, public administration

The metaverse, as an evolving digital environment combining virtual and physical realities, poses new challenges to administrative law systems. This paper examines whether current regulations are sufficient in light of rapidly advancing immersive technologies. It identifies regulatory gaps concerning personal data protection, jurisdiction, intellectual property, and the functioning of public administration in digital environments. The author highlights the need for internationalization of administrative law, the development of unified definitions, and the creation of flexible, interdisciplinary legislative strategies. The findings presented may serve as a basis for reforming administrative law in the age of virtual spaces.

Wstęp

Metawersum, będące dynamicznie rozwijającą się przestrzenią wirtualną, łączy w sobie cyfrowe i rzeczywiste środowiska, oferując użytkownikom doświadczenia o niespotykanej immersyjności i interaktywności. W ostatnich latach stało się ono jednym z najbardziej obiecujących, a jednocześnie kontrowersyjnych elementów cyfrowej transformacji, przyciągając uwagę zarówno technologów, jak i prawników oraz decydentów politycznych. Wraz ze wzrostem znaczenia metawersum w sferze gospodarki, edukacji i rozrywki pojawiają się liczne pytania dotyczące jego regulacji, bezpieczeństwa oraz relacji między podmiotami w nim funkcjonującymi. W szczególności istotne jest zrozumienie, czy prawo administracyjne jest w stanie sprostać wyzwaniom wynikającym z działalności w środowisku cyfrowym, które przekracza tradycyjne granice terytorialne, redefiniując jednocześnie podstawowe pojęcia, takie jak jurysdykcja, odpowiedzialność czy ochrona praw jednostki.

Metawersum, definiowane jako wirtualna rzeczywistość 3D, umożliwia jednostkom realizację działań społecznych, handlowych, edukacyjnych czy artystycznych w cyfrowych środowiskach, w dużej mierze niezależnych od tradycyjnych ram prawnych. Dynamiczny rozwój technologiczny wymaga jednak, aby administracja publiczna z jednej strony dostosowywała istniejące przepisy prawa, a z drugiej tworzyła nowe ramy regulacyjne, które pozwolą skutecznie zarządzać działalnością podmiotów w metawersum. Celem pracy jest zidentyfikowanie głównych problemów prawnych i administracyjnych związanych z funkcjonowaniem tego środowiska, a także zaproponowanie rozwiązań mających na celu wsparcie efektywności działań administracji publicznej w obliczu wyzwań technologicznych.

Podczas przygotowywania artykułu wykorzystano szczegółową analizę dostępnej literatury, dokumentów prawnych oraz istniejących regulacji międzynarodowych, które mogą posłużyć za podstawę do wypracowania modeli teoretycznych dostosowujących prawo administracyjne do specyfiki metawersum. W badaniach zastosowano takie metody, jak krytyczna analiza źródeł, interpretacja teoretyczna oraz porównanie rozwiązań stosowanych w różnych systemach prawnych i jurysdykcjach. Uwzględniono również aspekty praktyczne, ze szczególnym naciskiem na zagadnienia ochrony danych osobowych, odpowiedzialności administracyjnej oraz relacji obywateli z organami administracji publicznej działającymi w środowiskach cyfrowych. Rozważania uwzględniają również wyzwania wynikające z transgranicznego charakteru metawersum, które wymaga międzynarodowej harmonizacji przepisów i współpracy między państwami.

Badania prowadzone w tej dziedzinie wskazują na rosnące zainteresowanie problematyką metawersum w kontekście regulacji prawnych. Wielu badaczy, takich jak Ecemiş Yılmaz, Egliston czy Firlus, zwraca uwagę na konieczność opracowania odpowiednich standardów międzynarodowych oraz dostosowania lokalnych przepisów do rzeczywistości technologicznej. W szczególności podkreślana jest potrzeba

regulacji związanych z ochroną danych osobowych, własnością intelektualną, a także egzekwowaniem prawa w środowiskach cyfrowych, które przekraczają granice tradycyjnych systemów sądowniczych i administracyjnych.

Struktura artykułu została zaplanowana w sposób umożliwiający kompleksowe omówienie analizowanego zagadnienia. Pierwsza jego część wprowadza czytelnika w tematykę metawersum, definiując jego cechy charakterystyczne oraz przedstawiając kontekst prawno-administracyjny, w jakim funkcjonuje. Kolejne części pracy koncentrują się na analizie podstaw prawnych regulacji metawersum, funkcjonowaniu podmiotów w tej przestrzeni oraz ich relacjach z organami administracji publicznej, a także na wpływie metawersum na obywateli, szczególnie w kontekście ochrony danych osobowych i przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu. Całość zamyka część, w której wskazano perspektywy rozwoju przepisów prawa oraz przedstawiono rekomendacje dla administracji publicznej.

Podstawy prawne regulacji metawersum w kontekście prawa administracyjnego

Podstawy prawne regulacji metawersum w kontekście prawa administracyjnego są kluczowym obszarem analizy i interpretacji, biorąc pod uwagę dynamiczny rozwój technologii cyfrowych oraz rosnące znaczenie wirtualnych środowisk w życiu społecznym i gospodarczym. Obecne ramy prawne, takie jak RODO, dyrektywa o nieuczciwych praktykach handlowych i akt o usługach cyfrowych, choć częściowo obejmują niektóre aspekty funkcjonowania metawersum, nie są dostosowane do jego specyfiki. RODO zapewnia solidne podstawy ochrony danych osobowych, szczególnie w kontekście ich przetwarzania i przechowywania, jednak nie uwzględnia wyzwań związanych z gromadzeniem specyficznych danych, takich jak biometryczne, generowane w czasie rzeczywistym czy spersonalizowane interakcje w środowisku immersyjnym (European Parliament 2024). Braki te wskazują na konieczność dostosowania unijnego rozporządzenia, aby objąć nowe kategorie danych osobowych, co mogłoby również przyczynić się do wzmocnienia zaufania użytkowników do technologii metawersum.

Dyrektywa o nieuczciwych praktykach handlowych chroni konsumentów przed manipulacją i nieetycznymi strategiami marketingowymi, jednak jej zastosowanie w metawersum wymaga reinterpretacji. Dynamiczny charakter handlu aktywnymi cyfrowymi, gdzie wirtualne przedmioty mogą mieć realną wartość rynkową, stawia nowe wyzwania dla ochrony konsumentów. Mechanizmy, takie jak blockchain czy rynek NFT, wymagają w tym kontekście dodatkowych regulacji, aby zapobiec nadużyciom i manipulacjom (Worona 2017). Również akt o usługach cyfrowych, choć reguluje działalność dostawców platform cyfrowych, nie jest wystarczający w odniesieniu do specyficznych potrzeb metawersum, takich jak odpowiedzialność za naruszenia praw w środowiskach wirtualnych (European Parliament 2024). Istnieje zatem potrzeba wprowadzenia szczegółowych regulacji, które uwzględnią

odpowiedzialność operatorów platform za moderowanie treści i ochronę danych użytkowników.

Monitorowanie adekwatności istniejących regulacji powinno opierać się na kompleksowej analizie praktycznych przypadków zastosowania technologii metawersum. Przykładowo, regulacja NFT, choć częściowo ujęta w ramach istniejących aktów prawnych, wymaga doprecyzowania, szczególnie w kontekście ochrony twórców i konsumentów (Jančová, Fernandes 2022). Dodatkowo problem dezinformacji w środowiskach wirtualnych wskazuje na potrzebę zastosowania nowych metod w zakresie identyfikacji i eliminacji fałszywych informacji, co mogłoby być wsparte przepisami współgrającymi z dynamicznym charakterem technologii (European Parliament 2024). Współczesne wyzwania wskazują, że przegląd prawa nie powinien hamować rozwoju innowacji, a jednocześnie konieczne jest równoważenie dynamicznego postępu technologicznego z ochroną konsumentów.

Obecne prawo administracyjne ujawnia istotne luki regulacyjne dotyczące systemów cyfrowych, które wpływają na skuteczność działania administracji w środowiskach wirtualnych. Brak spójnych przepisów utrudnia interpretację prawa i ogranicza możliwość jego skutecznego egzekwowania. Na przykład wprowadzanie nowych technologii bez jasno określonych kryteriów działania administracji prowadzi do niejednoznaczności interpretacyjnej i potencjalnych naruszeń praw obywateli (Jančová, Fernandes 2022). Szczególnie problematyczne są ograniczenia dostępu obywateli do informacji i procedur odwoławczych w środowiskach cyfrowych, co wynika z braku adaptacji tradycyjnych ram prawnych do potrzeb użytkowników w metawersum (Firlus 2024). W obecnym stanie prawa administracyjnego nie istnieją zunifikowane procedury, które umożliwiłyby skuteczne identyfikowanie i penalizowanie naruszeń w wirtualnych środowiskach.

Znaczącym utrudnieniem w regulacji prawnej metawersum jest brak jednolitej definicji tego zjawiska. Rozbieżności interpretacyjne dotyczące pojęcia metawersum, które łączy środowiska fizyczne i cyfrowe w immersyjnych przestrzeniach trójwymiarowych, komplikują proces harmonizacji prawa administracyjnego. Jeden z proponowanych kierunków zakłada stworzenie wspólnej definicji, która mogłaby uwzględnić jego hybrydowy charakter i różnorodne zastosowania (European Parliament 2024). Taka unifikacja pojęcia umożliwiłaby również opracowanie spójnych zasad odpowiedzialności administracyjnej dla użytkowników i operatorów platform, co jest szczególnie istotne w przypadku działań transgranicznych (Worona 2017). Harmonizacja definicji i przypisanie odpowiednich regulacji mogłyby również wspierać ochronę konsumentów i bezpieczeństwo użytkowników, szczególnie wobec rosnącej roli personalizowanych doświadczeń opartych na zaawansowanych algorytmach predykcyjnych (Kotecka-Kral 2020).

Obecne przepisy, takie jak dyrektywa 2002/58/WE dotycząca prywatności w łączności elektronicznej, nie odpowiadają specyfice nowoczesnych środowisk cyfrowych.

Przyjęta w czasach, gdy takie technologie jak metawersum były jedynie koncepcją, dyrektywa ta nie jest odpowiednia do regulacji gromadzenia i przetwarzania danych w immersyjnych przestrzeniach. Odrzucenie projektu rozporządzenia ePrivacy pozostawiło lukę prawną w zakresie ochrony danych, co uwidacznia konieczność stworzenia nowych ram regulacyjnych (Kotecka-Kral 2020). Stworzenie takich ram mogłoby wspomóc ochronę danych biometrycznych oraz zapewnić zgodność z etycznymi standardami użycia technologii cyfrowych (European Parliament 2024). Równocześnie ważne jest, aby regulacje te nie naruszały równowagi pomiędzy rozwojem technologicznym a ochroną praw użytkowników.

Wykorzystanie technologii metawersum w administracji publicznej otwiera nowe możliwości, ale wiąże się także z ryzykiem naruszeń interesu publicznego. Przykładem może być zastosowanie rozszerzonej rzeczywistości (AR), które zwiększa efektywność działań administracji, ale jednocześnie może prowadzić do niejasności w procedurach lub zakłócenia ładu przestrzennego (Gołąb 2024). Możliwość monitorowania cyfrowych treści wyświetlanych w AR wymaga precyzyjnych standardów technologicznych, które byłyby podstawą odpowiednich regulacji administracyjnych (Gołąb 2024). Wprowadzenie takich standardów pozwoliłoby na utrzymanie równowagi między innowacją a ochroną podstawowych praw obywateli.

Transgraniczny charakter metawersum wskazuje na potrzebę umiędzynarodowienia prawa administracyjnego i stworzenia wspólnych ram jurysdykcyjnych. Tradycyjne zasady terytorialności prawa właściwego okazują się niewystarczające w wirtualnych środowiskach o globalnym zasięgu, co komplikuje współpracę międzynarodową (Worona 2017). Harmonizacja przepisów administracyjnych na poziomie globalnym, w tym odpowiedzialności operatorów platform cyfrowych, może wspierać efektywne zarządzanie jurysdykcją i rozwiązywanie konfliktów prawnych wynikających z działalności w metawersum (Garon 2022). Współpraca międzynarodowa mogłaby również zapewnić skuteczne egzekwowanie prawa w środowiskach transgranicznych, minimalizując problemy różnic w przepisach krajowych (Szumańska 2023).

Podsumowując, należy stwierdzić, że analiza podstaw prawnych regulacji metawersum ujawnia istotne luki i niedostosowania w obecnym prawodawstwie. Dynamiczny rozwój technologii cyfrowych wymaga wprowadzenia nowych regulacji oraz udoskonalenia istniejących przepisów, aby skutecznie odpowiadały one na wyzwania związane z wirtualnymi środowiskami.

Funkcjonowanie podmiotów w metawersum

Podmioty działające w metawersum, takie jak firmy technologiczne, np. Meta, Microsoft czy Nvidia, mierzą się z wieloma wyzwaniami w zakresie przestrzegania przepisów prawa administracyjnego, szczególnie w odniesieniu do ochrony danych osobowych. Metawersum pozwala na gromadzenie danych osobowych o niespotykanym dotąd poziomie szczegółowości, takich jak ruchy oczu, emocje czy sposób chodzenia

użytkownika. Dotychczasowe regulacje, takie jak RODO, choć są podstawą ochrony danych w Unii Europejskiej, nie uwzględniają szczególnych wyzwań wynikających z immersyjnych technologii. Brak przepisów regulujących specyficzne aspekty środowisk wirtualnych prowadzi do sytuacji, w której giganci technologiczni mogą wykorzystywać swoje dominujące pozycje do personalizacji usług, co budzi poważne wątpliwości związane z inwazyjnością monitorowania użytkowników (Mangada Real de Asúa i in. 2022; Szpringer 2023). Warto także zauważyć, że wdrażanie mechanizmów zgodnych z prawem administracyjnym może wymagać znacznych nakładów zarówno finansowych, jak i technologicznych, co stawia mniejsze podmioty w gorszej pozycji konkurencyjnej i ogranicza ich zdolność do udziału w rynku (Szpringer 2023). Tym samym działania legislacyjne, które mogłyby zmniejszyć te nierówności, wymagają natychmiastowej uwagi.

RODO, jako jedno z kluczowych rozporządzeń w zakresie ochrony danych osobowych, choć uwzględnia wiele aspektów środowisk cyfrowych, nie odnosi się wprost do specyfiki środowisk immersyjnych, takich jak metawersum. Interpretacja jego przepisów przez organy administracyjne może prowadzić do różnorodnych podejść w zakresie ochrony prywatności użytkowników. Brak wyraźnych wytycznych sprawia, że firmy technologiczne w metawersum napotykają trudności z jednoznacznym przestrzeganiem przepisów, co prowadzi do ryzyka naruszeń danych osobowych. Aby tę sytuację zmienić, konieczne jest uwzględnienie dodatkowych zobowiązań, takich jak przeprowadzanie audytów ochrony danych czy certyfikacja technologicznych rozwiązań, które zwiększyłyby przejrzystość działań przedsiębiorstw i wspierałyby ochronę użytkowników (Lnenicka i in. 2024; Szpringer 2023). Dostosowanie rozporządzenia RODO do wymogów środowisk immersyjnych wymaga także rozszerzenia jego definicji na nowe rodzaje danych, takie jak dane biometryczne, co stanowi wyzwanie, ale równocześnie konieczność w obliczu dynamicznego rozwoju metawersum (Szpringer 2023).

Technologia blockchain, która jest jednym z filarów funkcjonowania metawersum, wprowadza nowe wyzwania prawne, szczególnie w kontekście tokenizacji aktywów cyfrowych, takich jak NFT. Tokenizacja ta prowadzi do powstania nowych form własności, a brak odpowiednich ram prawnych utrudnia procedury rejestracji i ochrony interesów użytkowników. Transparentność i trwałość blockchaina stanowią duży potencjał w ewidencji i przeprowadzaniu transakcji, jednak decentralizacja tej technologii rodzi poważne problemy z określeniem odpowiedzialności administracyjnej w sytuacjach naruszeń (Hutson i in. 2023; Szpringer 2023). Tego rodzaju problemy wymagają globalnych standardów oraz ujednoczonych procedur, które nie tylko ułatwiłyby funkcjonowanie rynku, ale również zapewniłyby ochronę użytkownikom i właścicielom treści, zwłaszcza w przypadku oszustw związanych z NFT (Hutson i in. 2023). Wsparcie ze strony administracji publicznej w zakresie tworzenia i egzekwowania odpowiednich przepisów mogłoby znacząco poprawić sytuację firm i użytkowników, zapewniając równowagę między innowacją a ochroną prawną.

Transgraniczny charakter metawersum generuje złożone wyzwania związane z jurysdykcją dla podmiotów funkcjonujących w środowiskach immersyjnych. Firmy coraz częściej muszą działać w różnych jurysdykcjach, co prowadzi do niejasności dotyczących obowiązującego prawa, zwłaszcza w kontekście rozstrzygania sporów i egzekwowania decyzji administracyjnych (Allouzi, Alomari 2023; Szpringer 2023). Brak harmonizacji przepisów na poziomie międzynarodowym powoduje dodatkowe trudności, zwłaszcza w przypadku współpracy między organami administracyjnymi różnych krajów. Propozycje stworzenia globalnych ram regulacyjnych, opartych na najlepszych praktykach z różnych systemów prawnych, mogą być skutecznym rozwiązaniem, które pozwoli na lepszą koordynację działań i efektywne zarządzanie w metawersum (Egliston i in. 2024). Z uwagi na dynamikę środowisk immersyjnych, konieczne jest opracowanie elastycznych i innowacyjnych strategii regulacyjnych, dostosowanych do specyfiki takich środowisk (Szpringer 2023).

Własność intelektualna w metawersum jest kolejnym istotnym wyzwaniem wynikającym z różnorodności treści i ich globalnej dostępności. Brak ujednoczonych przepisów utrudnia proces dochodzenia roszczeń oraz identyfikacji odpowiedzialnych stron, co wymaga złożonych środków technicznych i organizacyjnych do ochrony własności cyfrowej (Kalyvaki 2023; Mangada Real de Asúa i in. 2022). Firmy muszą inwestować w innowacyjne rozwiązania technologiczne, które pozwolą na skuteczną identyfikację i ochronę ich treści, co wiąże się z dodatkowymi kosztami. Jednocześnie wsparcie ze strony administracji publicznej w zakresie regulacji i egzekwowania ich praw mogłoby znacząco wpłynąć na skuteczność ochrony własności w metawersum (Kalyvaki 2023). Tworzenie międzynarodowych standardów ochrony własności intelektualnej, które uwzględniałyby specyfikę metawersum, może być kluczowym elementem skutecznej polityki ochrony praw użytkowników oraz właścicieli treści (Mangada Real de Asúa i in. 2022).

Decentralizacja metawersum stawia przed organami administracyjnymi wyzwania związane z dostosowaniem tradycyjnych struktur prawa do nowych realiów środowisk wirtualnych. Tworzenie globalnych strategii regulacyjnych, które uwzględnią brak tradycyjnych struktur organizacyjnych, jest nie tylko koniecznością, ale wymogiem efektywnego zarządzania (Egliston i in. 2024). Zintegrowana współpraca między sektorem publicznym, prywatnym oraz międzynarodowymi organizacjami może przyczynić się do harmonijnego rozwoju metawersum oraz minimalizacji problemów wynikających z różnic w narodowych systemach prawnych (Szpringer 2023). Działania te muszą opierać się na interdyscyplinarnym podejściu, które uwzględni zarówno aspekty prawne, jak i technologiczne, aby zapewnić efektywność regulacji w środowiskach immersyjnych (Egliston i in. 2024).

Analiza funkcjonowania podmiotów w metawersum ujawnia wiele wyzwań oraz wymagań wobec prawa administracyjnego, które będą kluczowe dla dalszego rozwoju tej technologii.

Wpływ metawersum na obywateli

Metawersum jako środowisko wirtualne znacząco zmienia tradycyjne granice prywatności, zwiększając ryzyko inwazyjnego monitorowania danych użytkowników, takich jak ruchy oczu czy emocje. Przykłady działań technologicznych gigantów, jak Facebook, który codziennie zbiera ponad 4 petabajty danych, wskazują na ogromne wyzwania związane z ochroną prywatności w kontekście tak zaawansowanych technologii (Martin 2022). Gromadzenie danych biometrycznych w metawersum stawia nowe wyzwania dla istniejących przepisów ochrony danych, szczególnie w kontekście technologii śledzenia zachowań użytkowników i ich personalizacji. Takie praktyki mogą prowadzić do nadużyć i naruszenia praw człowieka, stąd potrzeba przemyślenia i dostosowania regulacji (Martin 2022; Wang i in. 2023). Istniejące przepisy powinny uwzględniać nie tylko kontrolę nad technologiami, ale także wprowadzać wymogi względem transparentnego raportowania działań związanych z przetwarzaniem danych użytkowników przez operatorów platform.

Wzrost liczby użytkowników w metawersum, w szczególności tych, którzy eksperymentują z tożsamością poprzez tworzenie awatarów o odmiennych cechach, powoduje konieczność regulacji chroniących różnorodność i równość w tych przestrzeniach. Około 25% użytkowników korzysta z awatarów różniących się od ich rzeczywistej tożsamości, co stanowi jednocześnie element budowy społeczeństwa wolnego od dyskryminacji, ale także potencjalne ryzyko manipulacji i nadużyć. Prawodawstwo powinno uwzględniać ramy prawne, które zapobiegą dyskryminacji oraz aktom nienawiści, jednocześnie wspierając równość i różnorodność w przestrzeniach wirtualnych (Kunitake, Bredikhina 2024). Dodatkowo ochrona przed nadużyciami związanymi z anonimowością awatarów wymaga wdrożenia norm etycznych, które będą uwzględniały odpowiedzialność użytkowników za swoje działania w przestrzeniach wirtualnych (Lee i in. 2023).

Rozwój metawersum poszerza dostęp do edukacji, rozrywki i interakcji społecznych, lecz jednocześnie niesie ryzyko wykluczenia cyfrowego, szczególnie wynikającego z braku równych szans dostępu do koniecznych zasobów technologicznych. Na przykład brak dostępu do zaawansowanego sprzętu czy stabilnych połączeń internetowych może pogłębiać nierówności społeczne, zwłaszcza w regionach o słabej infrastrukturze cyfrowej (Lee i in. 2023; Guhathakurta 2024). Wdrażanie przepisów zobowiązujących operatorów platform do zapewnienia większej inkluzywności stanowi kluczowy krok w przeciwdziałaniu temu zjawisku. Inicjatywy publiczne, takie jak inwestycje w infrastrukturę cyfrową czy edukację technologiczną, mogą odegrać znaczącą rolę w eliminacji barier dla marginalizowanych grup społecznych (Kunitake, Bredikhina 2024; Wang i in. 2023). Co więcej, projektowanie platform zgodnie z zasadami dostępności dla osób z niepełnosprawnościami może znacząco wpłynąć na zwiększenie ich funkcjonalności i potencjału równościowego (Lee i in. 2023).

Zasady ochrony danych osobowych, takie jak RODO, nie są dostosowane do specyfiki środowisk immersyjnych, które generują znacznie większe ilości danych niż tradycyjne środowiska internetowe. Prognozy wskazują, że ilość danych produkowanych przez użytkowników metawersum w ciągu dekady może wzrosnąć nawet dwudziestokrotnie (Martin 2022). Podstawowym problemem staje się tutaj konieczność adaptacji istniejących przepisów do środowisk metawersum, w celu efektywnej ochrony prywatności użytkowników (Martin 2022; Guhathakurta 2024). Istnieje potrzeba harmonizacji przepisów międzynarodowych, które eliminowałyby różnice w regulacjach między różnymi krajami a operatorami platform (Ecemiş Yılmaz 2024; Wąsik 2023). Jednocześnie zaawansowane narzędzia analityczne, takie jak algorytmy uczenia maszynowego, powinny funkcjonować zgodnie z rygorystycznymi normami etycznymi, które chronią użytkowników przed niepożądanymi konsekwencjami przetwarzania ich danych (Lee i in. 2023; Martin 2022).

Problemy jurysdykcyjne w metawersum, zwłaszcza w kontekście działalności transgranicznej, wymagają szczegółowego zdefiniowania odpowiedzialności administracyjnej platform oraz użytkowników. Wprowadzenie jednolitych ram jurysdykcji oraz harmonizacja przepisów na poziomie międzynarodowym są warunkiem koniecznym dla skutecznego rozstrzygnięcia sporów oraz eliminacji nadużyć w środowiskach wirtualnych (Ecemiş Yılmaz 2024; Wąsik 2023). Globalna współpraca w tym zakresie mogłaby przyczynić się do stworzenia bardziej spójnego systemu regulacji, który uwzględni specyfikę funkcjonowania metawersum, jednocześnie wspierając standardy jurysdykcji terytorialnej, które ograniczyłyby niepewność prawną (Ecemiş Yılmaz 2024).

Bezpieczeństwo użytkowników, w szczególności dzieci, w środowiskach wirtualnych stanowi kluczowe wyzwanie dla administracji publicznej. Przykład Korei Południowej, gdzie zaostrzenie regulacji doprowadziło do karania interakcji z awatarami symulującymi dzieci, pokazuje, jak istotne jest tworzenie odpowiednich norm ochronnych (Kunitake, Bredikhina 2024). Europol podkreśla konieczność skutecznego moderowania treści, które zapobiegałyby nadużyciom w czasie rzeczywistym, co wymaga zastosowania zaawansowanych algorytmów oraz zatrudniania lokalnych moderatorów (Lee i in. 2023; Wang i in. 2023). Wprowadzenie międzynarodowych norm etycznych dla operatorów metawersum mogłoby zapewnić odpowiedni poziom ochrony dzieci, eliminując jednocześnie potencjalne zagrożenia związane z ich obecnością w przestrzeniach wirtualnych (Kunitake, Bredikhina 2024).

Analiza wpływu metawersum na obywateli ujawnia zarówno ogromne możliwości rozwoju technologicznego, jak i liczne wyzwania związane z ochroną użytkowników, ich praw i bezpieczeństwa w wirtualnych środowiskach.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza ujawnia, że główny cel pracy, którym było zbadanie zdolności prawa administracyjnego do adaptacji wobec wyzwań związanych z dynamicznie rozwijającym się metawersum, został osiągnięty przez szczegółowe omówienie istniejących regulacji oraz ich niedostosowania do specyfiki środowisk wirtualnych. W badaniu wykazano, że metawersum stanowi przestrzeń, która stawia przed organami administracyjnymi szereg wyzwań wymagających zarówno modyfikacji istniejących przepisów, jak i opracowania nowych ram prawnych. Przeanalizowano takie problemy, jak brak jednoznacznej definicji metawersum, trudności jurysdykcyjne, niedostosowanie norm ochrony danych osobowych oraz potrzeba ochrony użytkowników przed cyfrowym wykluczeniem, co pozwoliło na zidentyfikowanie kluczowych luk oraz potencjalnych rozwiązań. Główne pytania badawcze dotyczące skuteczności prawa administracyjnego w kontekście nowych technologii oraz kwestii ochrony praw użytkowników w metawersum znalazły wyczerpujące odpowiedzi w świetle przeprowadzonych badań i przedstawionych wniosków.

Podsumowując najważniejsze odkrycia, praca wykazała, że obecne przepisy, takie jak RODO czy akt o usługach cyfrowych, mimo swojej użyteczności w tradycyjnych środowiskach cyfrowych, nie są wystarczające w obliczu wyzwań związanych z immersyjnym charakterem metawersum. Jednym z głównych wniosków jest potrzeba rozszerzenia przepisów ochrony danych osobowych na nowe kategorie danych, takie jak dane biometryczne czy dane generowane w czasie rzeczywistym, co zwiększyłoby przejrzystość działań podmiotów funkcjonujących w metawersum. Brak regulacji dotyczących własności intelektualnej w środowiskach wirtualnych, w połączeniu z niedostosowaniem regulacji blockchaina i NFT, został również podkreślony jako istotne wyzwanie, które wymaga globalnej harmonizacji i wprowadzenia wyraźnych standardów ochrony praw użytkowników i twórców. Wskazano także na konieczność umiędzynarodowienia prawa administracyjnego w związku z transgranicznym charakterem metawersum, gdzie tradycyjne zasady terytorialności prawa przestają być efektywne, szczególnie w kontekście odpowiedzialności operatorów platform.

W aspekcie wpływu metawersum na obywateli praca podkreśliła nie tylko znaczące korzyści, takie jak dostęp do nowych form edukacji i rozrywki, ale także ryzyka związane z gromadzeniem i przetwarzaniem ogromnych ilości danych, co budzi uzasadnione obawy dotyczące prywatności. Szczególną uwagę poświęcono problematyce ochrony dzieci oraz przeciwdziałaniu dyskryminacji w środowiskach wirtualnych, wskazując na potrzebę etycznych norm i zasad, które zapewniłyby bezpieczne korzystanie z tych przestrzeni przez wszystkich użytkowników. Problematyka wykluczenia cyfrowego oraz nierówności społecznych wynikających z braku dostępu do zaawansowanych technologii została również uznana za kluczowy aspekt, który wymaga interwencji zarówno legislacyjnej, jak i inwestycyjnej w infrastrukturę cyfrową oraz edukację technologiczną.

Wyniki badań zostały osadzone w kontekście dotychczasowych analiz, m.in. prac Eglitona, Szpringera czy Firlusa, które potwierdzają, że istniejące regulacje prawne nie są dostosowane do specyfiki metawersum. Badanie wzbogaciło istniejący dyskurs o nowe perspektywy, szczególnie w zakresie adaptacji prawa administracyjnego do technologii immersyjnych oraz konieczności uwzględnienia interdyscyplinarnych podejść w procesie regulacyjnym. Wskazane w pracy kierunki modyfikacji regulacji administracyjnych mogą stanowić solidną podstawę dla dalszych badań oraz działań legislacyjnych ukierunkowanych na stworzenie bardziej elastycznych i kompleksowych ram prawnych dla środowisk wirtualnych.

Z uwagi na dynamiczny rozwój technologii metawersum oraz szybko zmieniające się warunki technologiczne konieczne jest kontynuowanie badań w tej dziedzinie, które pozwolą na bieżąco reagować na pojawiające się wyzwania. Przyszłe prace powinny koncentrować się na analizie praktycznych wdrożeń technologii immersyjnych w administracji publicznej, szczególnie w kontekście relacji obywatel – administracja oraz ochrony praw jednostki w cyfrowych środowiskach. Ważnym obszarem badań pozostaje także weryfikacja skuteczności działań regulacyjnych w różnych jurysdykcjach oraz ocena ich wpływu na rozwój metawersum jako innowacyjnej przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Za kluczowe uznano również tworzenie interdyscyplinarnych zespołów badawczych, które uwzględnią perspektywę prawną, technologiczną oraz społeczną, co pozwoli na bardziej zintegrowane podejście do rozwiązywania problemów związanych z regulacją metawersum.

Uwzględniając refleksję nad procesem analizy oraz zebrane wnioski, praca ujawnia, że nowoczesne technologie wymuszają na prawie administracyjnym redefinicję podstawowych pojęć i zasad funkcjonowania. Przyjęcie innowacyjnego i multidyscyplinarnego podejścia do regulacji metawersum jest nie tylko koniecznością, ale również okazją do stworzenia bardziej spójnego, globalnego systemu prawnego, który sprosta wyzwaniom przyszłości. Wnioski te podkreślają także wagę kształcenia oraz doskonalenia zawodowego w zakresie prawa i technologii, które są nieodzownym elementem budowania kompetencji umożliwiających efektywne zarządzanie przyszłymi transformacjami cyfrowymi.

Bibliografia

- Allouzi A., Alomari K., 2023, *Adequate legal rules in settling metaverse disputes: Hybrid legal framework for metaverse dispute resolution*, HLFMDR, „International Journal of Data and Network Science”, Vol. 7, No. 4, <https://doi.org/10.5267/j.ijdns.2023.8.001>.
- Ecemiş Yılmaz H.K., 2024, *Legal issues of the metaverse: a public international law perspective*, „Law and Justice Review”, No. 27, <https://dergipark.org.tr/en/pub/ljr/issue/82725/1419936>.
- Egliston B., Carter M., Clark K.E., 2024, *Who will govern the metaverse? Examining governance initiatives for extended reality (XR) technologies*, „New Media & Society”, <https://doi.org/10.1177/14614448231226172>.

European Parliament, 2024, *Skutki polityczne rozwoju światów wirtualnych*, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej”, C/2024/5720, s. 1–7, <http://data.europa.eu/eli/C/2024/5720/oj>.

Firlus J., 2024, *Digital accessibility as a standard of e-services in Polish public administration: introductory remarks*, w: S. Dudzik, I. Kawka, R. Śliwa (eds.), *E-administracja: wyzwania dla cyfrowych usług publicznych w Unii Europejskiej = E-government: challenges for digital public services in the EU*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, <https://doi.org/10.12797/9788383680255.06>.

Garon J.M., 2022, *Legal implications of a ubiquitous metaverse and a Web3 future*, „Marquette Law Review”, No. 106, https://heinonline.org/hol-cgi-bin/get_pdf.cgi?handle=hein.journals/marqlr106§ion=8.

Gołąb J., 2024, *Prawo administracyjne a regulacja rozszerzonej rzeczywistości*, w: A. Jakubowski, J. Piecha (red.), *Prawo administracyjne w obliczu przemian cywilizacyjnych*, Warszawa, <https://www.cceol.com/search/chapter-detail?id=1261202>.

Guhathakurta A., 2024, *Data Privacy, Data Protection and User Rights in The World of Metaverse: Addressing the Legal Challenges in the EU, the US and India*, „SSRN Electronic Journal”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4994031.

Hutson J., Banerjee G., Kshetri N., Odenwald K., Ratican J., 2023, *Architecting the Metaverse: Blockchain and the Financial and Legal Regulatory Challenges of Virtual Real Estate*, „Journal of Intelligent Learning Systems and Applications”, <https://doi.org/10.4236/jilsa.2023.151001>.

Jančová L., Fernandes M., 2022, *Digitalisation and administrative law: European added value assessment*, PE 730.350, European Parliamentary Research Service, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/730350/EPRS_STU\(2022\)730350_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/730350/EPRS_STU(2022)730350_EN.pdf).

Kalyvaki M., 2023, *Navigating the Metaverse Business and Legal Challenges: Intellectual Property, Privacy, and Jurisdiction*, „Journal of Metaverse”, Vol. 3, No. 1, <https://doi.org/10.57019/jmv.1238344>.

Kotecka-Kral S., 2020, *Postulaty de lege ferenda dotyczące ochrony prywatności użytkowników usług over-the-top w Unii Europejskiej*, „Przegląd Prawa i Administracji”, t. 120, nr 1, <https://doi.org/10.19195/0137-1134.120.22>.

Kunitake Y., Bredikhina L., 2024, *Discussions on the legal policies in the metaverse: From the perspective of diversifying self-expression*, Science-Policy Brief for the Multistakeholder Forum on Science, Technology and Innovation for the SDGs, https://sdgs.un.org/sites/default/files/2024-05/Kunitake%3B%20Bredikhina_Discussions%20on%20the%20Legal%20Policies%20in%20the%20Metaverse.pdf.

Lee L.H., Bermejo C., Hui P., 2023, *The Metaverse with Life and Everything: An Overview of Privacy, Ethics, and Governance*, w: D.T. Hoang, D.N. Nguyen, C.T. Nguyen, E. Hossain, D. Niyato (eds.), *Metaverse Communication and Computing Networks: Applications, Technologies, and Approaches*, Wiley, <https://doi.org/10.1002/9781394160013.ch12>.

Lnenicka M., Rizun N., Alexopoulos C., Janssen M., 2024, *Government in the metaverse: Requirements and suitability for providing digital public services*, „Technological Forecasting and Social Change”, No. 203, <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123346>.

Mangada Real de Asúa E., Otter V., Tsukuda T., Vivenot B., 2022, *The Metaverse: Challenges and Regulatory Issues*, SciencesPo, <https://www.sciencespo.fr/public/sites/sciencespo.fr/public/files/Metaverse-Group-report-final-draft-June-12-1.pdf>.

Martin B., 2022, *Privacy in a programmed platform: How the General Data Protection Regulation applies to the metaverse*, „Harvard Journal of Law & Technology”, Vol. 36, No. 1, <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v36/Martin-Privacy-in-a-Programmed-Platform.pdf>.

Mincewicz W., 2024, *Między wolnością a regulacją. Kryptowaluty we współczesnej gospodarce – w poszukiwaniu pożądanego modelu*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego”, nr 31(24), <https://doi.org/10.4467/20801335PBW.24.024.20801>.

Szpringer W., 2023, *Metawersum*, Warszawa, <https://mtbiznes.pl/static/upload/9fff0b5ed6b58a-3a9ede9509fddd857d/b2b9be8e80095e428591d2f7c71322ce.pdf>.

Szumańska J., 2023, *Droga ku powszechnemu wykorzystywaniu dowodów elektronicznych w transgranicznych postępowaniach cywilnych na terenie Unii Europejskiej*, „Przegląd Prawa i Administracji”, nr 133(1), <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=116347>.

Wang Y., Su Z., Zhang N., Xing R., Liu D., Luan T.H., 2023, *A Survey on Metaverse: Fundamentals, Security, and Privacy*, „IEEE Communications Surveys & Tutorials”, Vol. 25, No. 1, <https://doi.org/10.1109/COMST.2022.3202047>.

Wąsik K., 2023, *Międzynarodowe regulacje prawne dotyczące cyberprzestrzeni*, „Cybersecurity and Law”, Vol. 2, No. 10, <https://www.cybersecurityandlaw.com/pdf-174924-96121?filename=Miedzynarodowe%20regulacje.pdf>.

Worona J., 2017, *Cyberprzestrzeń a prawo międzynarodowe: Status quo i perspektywy* (niepublikowana rozprawa doktorska, Uniwersytet w Białymstoku), https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/5875/1/J_Worona_%20Cyberprzestrzen_a_%20prawo_miedzynarodowe_Status_quo_i_perspektywy.pdf.

Biogram

Paweł Drembkowski – doktor nauk prawnych, prawnik i ekspert w dziedzinie administracji publicznej, specjalizujący się w prawie publicznym. Mediator i biegły sądowy. Absolwent Wydziału Prawa KUL oraz licznych studiów podyplomowych, m.in. w Akademii Obrony Narodowej, Akademii Leona Koźmińskiego, Collegium Civitas, Instytucie Studiów Politycznych PAN, Akademii Dyplomatycznej PISM, Uniwersytecie Jagiellońskim, Harvard University oraz Massachusetts Institute of Technology. Od 2008 r. pełni funkcję Dyrektora Generalnego w Centralnym Instytucie Analiz Polityczno-Prawnych. Autor i redaktor licznych publikacji prawniczych, w tym komentarzy do ustaw oraz artykułów naukowych z zakresu administracji publicznej.

Paweł Drembkowski – PhD in Law, lawyer and expert in public administration, specializing in public law. Certified mediator and court-appointed expert. Graduate of the Faculty of Law at the John Paul II Catholic University of Lublin and numerous postgraduate programs, including those at the National Defence University, Kozminski University, Collegium Civitas, the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, the Diplomatic Academy of the Polish Institute of International Affairs, the Jagiellonian University, Harvard University, and the Massachusetts Institute of Technology. Since 2008, he has served as Director General of the Central Institute for Political and Legal Analysis. He is the author and editor of numerous legal publications, including statutory commentaries and academic articles on public administration.

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).
[<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>]

High Risk Research and Development Projects as an Opportunity for Polish Start-Up Enterprises

Łukasz Budynek | Łukasz Budynek Business Consulting
ORCID: 0009-0005-4683-5251

Abstract

Keywords:
start-up, R&D,
project risk

The aim of this paper is to present the possibility of using high-risk R&D projects as an opportunity for Polish start-ups to succeed. Start-up organisations, alike R&D projects, are characterised by uncertain or non-existent demand and extremely limited internal resources. These projects are a system of activities defined by their scope, deadline and resources; they are subject to a high degree of risk, which directly affects the subsequent phases of their development. Polish start-ups engaging high-risk R&D can turn it into a genuine lever of advantage when they combine portfolio discipline, rapid iterations coupled with risk metrics, integration with requirements processes, and a supportive, predictable institutional environment. The research methods used included a critical review of literature on the subject (compact books, scientific papers, thematic press, specialised reports) and a case study (selected examples of Polish start-ups that implement high-risk projects).

Projekty badawczo-rozwojowe o wysokim ryzyku jako szansa dla polskich start-upów (Streszczenie)

Słowa kluczowe:
start-up, R&D, ryzyko
projektu

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie możliwości wykorzystania projektów badawczo-rozwojowych o wysokim ryzyku jako szansy na osiągnięcie sukcesu dla polskich start-upów. Start-upy, jako projekty badawczo-rozwojowe, charakteryzują się niepewnym lub nieistniejącym popytem oraz niezwykle ograniczonymi zasobami wewnętrznymi. Projekty te stanowią system działań zdefiniowany przez ich zakres, czas wykonania oraz zasoby. Podlegają one wysokiemu stopniu ryzyka, które bezpośrednio wpływa na kolejne fazy ich rozwoju. Polskie start-upowe projekty B+R o podwyższonym ryzyku stają się realną dźwignią przewagi, gdy łączy się dyscyplinę portfelową, szybkie iteracje i metryki ryzyka, integrację z procesami wymagań oraz sprzyjające, przewidywalne otoczenie instytucjonalne. Metody badawcze wykorzystane w pracy obejmowały: analizę krytyczną literatury z zakresu tematu (książki, artykuły naukowe, prasa tematyczna, specjalistyczne raporty) oraz studium przypadku (wybrane przykłady polskich start-upów realizujących projekty o wysokim ryzyku).

Introduction

Today's economic conditions often compel projects to be undertaken with a higher level of risk than usual. At the same time, a higher risk also provides an opportunity for a greater success. The implementation of such research and development projects in Poland is currently necessary from the point of view of a broadly understood innovation policy. However, the scale of implementation of these projects in the country is too low. This is particularly true of high-risk projects, which, despite the fact that they have the potential to produce highly desirable results, are in many cases abandoned due to the significant level of risk involved in their implementation. Many investors choose not to follow such business models precisely due to problems of managing and financing risky activities.

In practice, however, the risks of such R&D (Research and Development) projects can be mitigated through appropriate risk management that allows a kind of balance to be struck between the possible risks of a given project and the expected results. Start-ups, among others, can benefit greatly in this area as they are a special category of entities that are constantly looking for new, innovative development paths and business models. Various types of high-risk research and development projects, when properly managed and funded, offer a very good chance of success. This issue will be addressed in the present paper.

The aim of the analysis is to present the potential of high-risk R&D projects as an opportunity for the success of Polish start-ups.

This objective will be achieved through two research methods. The first is a critical analysis of the literature on the subject. In this respect, the author will make use of sources of knowledge such as reference books, scientific papers and articles in the thematic press, as well as specialised reports. The second research method used is the case study method. It will include selected examples of Polish start-ups that implement high-risk projects.

The paper is divided into sections, starting with an introduction, which presents the basic methodological assumptions, through development of the topic and ending with a summary and conclusions. The development of the topic will mainly include issues such as the essence and characteristics of start-ups, a discussion of the distinctive features of high-risk R&D projects, the issue of project risk management, as well as examples of selected Polish start-ups that implement high-risk R&D projects.

Special Features of Start-Ups

In practice, there are many different definitions of a start-up company; each person may understand this concept quite differently. This is clearly pointed out by, among others, Kałowski and Wysocki (2017). They emphasise that start-up can be interpreted

as one of the stages in the process of operation of an organisation or venture. Various typologies can also be used to identify it, for example, based on the purpose of its establishment, the market or environment in which it operates or the way in which a given venture is financed.

To date, a relatively popular interpretation immanently links start-up activity with technological innovation (above all, IT innovation). The authors of a specialised report on Latin American start-ups prepared for the OECD in 2013 have summarised various definitions of start-ups used to explain the above phenomenon. They have defined them based on qualitative criteria, namely: dynamically growing companies, innovative start-ups, so-called “gazelle” companies, organisations with high impact on their environment, and dynamic entrepreneurship. The literature also identifies start-up in the context of innovation. As a rule, the above businesses are defined according to two key criteria, namely: growth rate and innovation (Kałowski, Wysocki 2017).

However, it should be noted that the above interpretation restricts the concept of a start-up. According to another definition, a start-up is a form of a temporary organisation in its early stage of the life cycle, created for the purpose of seeking a replicable and scalable model of a business. In this case, scalability is interpreted as a relatively proportional increase in market share within a given market and, consequently, leads to a multiplication of the invested funds, for instance, within a VC fund or by Business Angels (Blank, Dorf 2012).

The literature on the subject also emphasises that a start-up operates under high uncertainty and is primarily based on a business model and MVP testing. Start-ups are characterised by low initiation costs, relatively high risk, but at the same time a higher return on investment. It should be noted that start-ups operate on the basis of a business model which defines how an organisation intends to create and deliver value to its own target customers. In other words, the model outlines the methods and channels for distribution of, for example, products and services, the cost structures of specific departments, as well as the methods for achieving the set goals (e.g. acquiring the required number of users within a set time, increasing web traffic, and other similar features) (Blank, Dorf 2012).

Start-ups operate under the conditions of uncertainty, not only technological, but also in terms of demand. In order to obtain adequate information as to whether a particular product stands the chance of becoming popular with customers, a so-called MVP (*Minimum Viable Product*), i.e., a working product with minimal functionalities, which allows maximum information to be collected from customers at the lowest possible cost, is created. Through successive iterations in the product’s development process, the objective is to deliver a fully functional product that will satisfy customer requirements (Łopusiewicz 2013).

The issue of start-ups has also been examined by, among others, Skąła (2017) who emphasised that the definition of start-ups is slightly different for ventures

at the initial phase of their development and for those that are already mature organisations. At the very beginning of a start-up organisation, the key features include an uncertain or non-existent demand and extremely limited resources of an internal nature, while at an advanced stage of development, a start-up will be a venture that exploits a situation of so-called disruption in the market, through which hyperscalability and a high valuation of the company are achieved. Some start-up enterprises find a suitable business model right from the very beginning and develop over time into different organisations, such as micro-enterprises, non-profit foundations or corporations. Others remain at the start-up phase for much longer, all the while operating in an extremely unstable and uncertain market environment (Skąła 2017).

The key characteristics of a start-up organisation can also be categorised into external and internal factors. The first category can include an initially uncertain level of demand, an emerging opportunity for a disruptive market situation, and the possibility of raising a large amount of funding during the advanced development phase (Skąła 2017).

The second category includes severely limited resources at the start of operations, a high level of operational capacity within the team to test individual business models, and strong leadership (Skąła 2017).

The basic feature of start-ups is considered to be hyperscalability, which a start-up may achieve at a later stage of development thanks to the appropriate use of technologies that automate selected activities or actions within its market offer. Therefore, a special feature of start-ups is that they use advanced digital technologies, primarily those related to information processing in the broadest sense (Skąła 2017).

Characteristics of High-Risk R&D Projects

R&D projects are commonly designated by the abbreviations R&D or R+D. In terms of the general characteristics of projects, R&D projects can be defined as a system of activities that is characterised by a triad, namely:

- project scope,
- the deadline for its implementation (time),
- resources that are needed for the implementation (execution) of that project (for example, human, material, capital, technological and information resources) (Karasakal, Aker 2017).

The basic parameters that characterise new R&D projects may also include criteria that relate to quality, cost, and risk. A wide variety of criteria can therefore be used in the evaluation of different R&D projects. These can be divided into general (applicable to any type of project) as well as specific ones. For the projects discussed in this paper, these specific criteria can include, for example, uniqueness, complexity, and traceability (Karasakal, Aker 2017).

Research and development always carries an element of risk, as it involves trying out new and untested ideas. Typical risks associated with research and development include:

- new or modified products or services turn out to be more difficult or costly to develop than initially expected,
- developing a product or service that has not been commercially successful,
- initiating product or service development that proves to be unfeasible.

Research projects by their very nature are high risk, and risk itself is uncertainty. Consequently, risk analysis plays an extremely important role both in the planning process of an R&D project and during its implementation. "Uncertainty" is the key word for properly interpreting the concept of risk. In the simplest terms, a risk is any potential event that may take place in the future, while its aftermath may induce various negative or positive changes within the project itself. When risk is associated with potential losses, it is determined by two basic parameters. Firstly, it is necessary to reasonably assess the probability of a specific event that is triggered by a specific risk. Secondly, it is necessary to estimate the magnitude of potential losses that result from the occurrence of particular negative events (Wysocki, McGary 2017).

It is by no means possible to be certain that all the potential events that may occur have been foreseen. This is because the R&D project environment is constantly changing and the events that cause high project risks can have highly diverse sources. These risks may be of political, economic, technical, commercial, or operational nature. The complexity of the various elements that occur in R&D projects, as well as the variety of risks involved, creates the need for an effective management of the emerging high level of risk in these projects (Wysocki, McGary 2017).

In essence, R&D project risk is quite similar to general risk. It can be defined as an objective event that harms the value creation of a company that may run through each stage of an R&D project. The high risk of R&D projects in companies, for example in the med-tech industry, is mainly due to the uncertainty as to the research of the project itself, the inconsistency of skills of the developer of the solution, and the difficulty and complexity of applying the technology. For these reasons, the likelihood of risks in R&D projects in progress is much greater than in other projects. At the same time, these projects may fail to achieve the objectives that were initially envisaged (Yu 2021).

Essentially, R&D activity is a process that cannot be separated from continuous exploration and discovery, and the progression of this process is always associated with a wide variety of uncertainties. These uncertainties are not only a source of corporate risk for med-tech companies, but also for the viability of the company undertaking developmental change. As a result, risk in an R&D project is objective and cannot be completely avoided.

The R&D phase of a project is extremely important in this context, as later stages of the project depend on the outcomes of the earlier phase. According to the literature, during the continuous ramp-up of R&D projects, risk can be characterised as a one-way forward transfer effect, and this means that individual risks from the previous stage can have an impact on subsequent phases of research development. With increasing stabilisation of the technology within the R&D project, or the formation of the finished product or service, many uncertainties will gradually be eliminated. This will be associated with the process of continuous progress and improvement of R&D projects. Consequently, as the project progresses, the uncertainty factors leading to high risk will gradually diminish. The rate at which these uncertainties are reduced is itself a project-specific characteristic influenced, among other things, by the product category, the technical complexity, or the qualifications of project team members (Yu 2021).

Project Risk Management

The project risk management process includes: risk identification, risk analysis, risk response, and risk control. The stages of project risk management are shown in Figure 1.

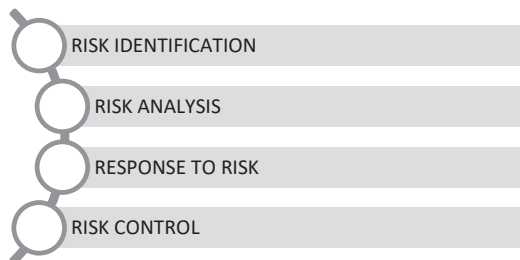

Figure 1. Basic steps in project risk management

Source: (Wysocki, McGary 2017).

At the risk identification stage, project managers should combine perceptual knowledge and experimentation with appropriate statistical methods. This approach is employed in order to adequately identify and classify potential risks. In the risk analysis phase, on the other hand, it is necessary to objectively analyse the likelihood of a given risk and assess its impact on the project itself, and then to sort the risks accordingly to create a risk prioritisation list. In the risk response phase, the main risk response strategies should be selected and implemented for high-priority risks. Risk control, in turn, is the continuation of risk management activities throughout the project life cycle (Gu et al. 2009).

In order to ensure that high risk factors are adequately identified within an R&D project, a holistic assessment of the project is essential. This is because it is extremely difficult to identify the actual sources of factors that might threaten the project. The categorisation of risks that has been proposed within the PMBOK (Project Management Body of Knowledge) Guide (PMBOK 2009) can be particularly useful in this context.

A risk analysis should be carried out when planning an R&D project. Already at the first stage, during the so-called project start-up, the scope of the project is defined. However, the next stage of the analysis should include components such as the characteristics of the R&D project in question, its definition of the environment, and a thorough assessment of the stakeholders (interested parties) of the project. At this stage, issues related to the identification of the likely level of risks that may arise during the course of the project should also be addressed. The third phase is the so-called design phase (Chong, Brown 2001).

At this level, a great deal of attention should be given to personnel and financial issues, in addition to technical matters and the clarification of the project's risk management methodology. The fourth stage of implementation is the phase during which the right resources are used. This is when the appropriate administration of the R&D project becomes necessary. This is also when the essential risk factors are encountered in practice. The next, fifth stage focuses on testing issues and quality assessment. Its primary task is to appropriately verify the progress of the R&D projects, and make correct acceptance or rejection decisions. During this stage, various adjustments to the original project plan may also be made. The objective of the sixth stage, or the so-called production, is the acceptance by the client. Then comes the final phase, which determines whether the R&D project has achieved the desired objective. A project review is then carried out. Through such planning, the R&D project can be completed on time, within the confines of its budget and fulfil most of the criteria that are referred to as "project success criteria" (Chong, Brown 2001).

When proceeding to properly identify the risks of an R&D project, all kinds of risks should be traced in order to be able to decide, on this basis, which ones are to be ignored and which ones should be dealt with more thoroughly. This will make it possible to avoid a situation in which the project team members are unprepared for the upcoming difficulties and, at the same time, have limited resources, thus facing a high risk of failure in the project. Therefore, it is necessary to analyse in greater detail which of the risks are very serious and which have a rather minor impact on the project in question. As an iterative process, risk analysis must always have certain characteristics that will enable an adequate risk perception for a specific task (Chong, Brown 2001).

In addition to this, as part of the process of high-risk analysis of research and development projects, probability issues should also be anticipated. Namely, it is possible

to distinguish here factors with a negligible level of occurrence probability and those that are almost certain to occur. In such a case, given the few resources available, it is necessary to manage them appropriately.

It is therefore necessary to carefully analyse all risks taking into account two basic parameters:

- impact, the main aim of which is to examine how significant will be the impact of a particular hazard on a project, and
- probability, which involves examining the likelihood of a particular hazard (Jones 2009).

Selected Examples of Polish Start-Ups Implementing High-Risk R&D Projects

An example of a Polish start-up that carries out high-risk R&D projects is DevSkiller, founded by Satim, a Krakow-based company that operates in the IT field. In 2023, the start-up raised €1.2 million (≈ PLN 5.2 million) from Movens Capital and business angels, on top of an earlier €1 million bridge financing from 2020 (AIN 2023; Tech. eu 2020). DevSkiller is a start-up that offers a platform for assessing and managing employee skills. In this context, it should be pointed out that TalentBoost – which is an innovative tool operating within DevSkiller – allows companies to implement an operational model that is based on skills (so-called “skills-based organisations”). This solution allows already existing talent to be matched to the current needs of the company and prioritises internal candidates, thus improving retention and at the same time reducing the costs associated with hiring and onboarding new employees. Data on new employees is contained in modern ontologies relating to their skills – these are structured trees that categorise and describe the relationships between individual skills. These ontologies are provided in the form of transparent and interactive skills maps as well as ready-to-use competency-based models (Dobroszek 2023).

The above-mentioned TalentBoost tool fulfils an essential function within the framework of a skills and human resources management strategy. Its advanced insight into the profiles of individual employees enables their precise placement in specific projects selected according to their respective competences and interests. In this case, the matching of activities to the employees’ actual competences makes it possible to increase their motivation, productivity and job satisfaction. It should be noted that the global market for HR Tech reaches approximately USD 170 billion, which clearly confirms that the market in which DevSkiller operates is one of by far the most promising sectors in the world today. Based on artificial intelligence, DevSkiller’s solution is fully viable for companies and employees alike. From the company’s point of view, it provides the right digital skills that are essential for the implementation of the strategy, while it allows employees to have “tailor-made” development

activities. The TalentBoost tool helps both to attract talent and to reduce possible competence gaps of existing staff (Dobroszek 2023).

At this point, it should be noted that the revenue generated by DevSkiller amounted to PLN 10 million in 2022, while the company expected to grow by up to PLN 20 million in 2023. More than 50% of this start-up company's revenue comes from the United States. The above HR tech solution is used by numerous companies, such as Roche, Deloitte, Orange Warsaw or Schneider Electric (Dobroszek 2023).

Another start-up engaged in high-risk R&D projects is the NeuroON project, along with its associated device, the ZizZ mask. According to the literature on the subject, this represents one of the Polish R&D solutions in the field of medicine that has achieved the greatest international success in the previous decade. Created by Interclinic, the project has found recognition not only in the domestic and European markets, but also in the United States. NeuroON was the first consumer device available in the global market to automatically analyse sleep by providing brainwave monitoring and increasing its efficiency level through the use of pulsed light therapy. In its initial phase, the project aimed at creating a device that could analyse sleep and provide appropriate advice to people who want to sleep in a polyphasic manner (sleep that consists of several shorter naps instead of a continuous night sleep) (Komputer Świat 2016).

NeuroON has three main components: a comfortable mask made of soft and hypoallergenic material, a smartpack with the electronic components of the device, which are coated with medically approved silicone, and the NeuroON mobile application to operate the mask. The mobile application communicates directly with the mask via Bluetooth. NeuroON provides measurement of basic biological parameters of the human body, including individual brain waves (provided by a 1-channel EEG), pulse (using a pulse oximeter), body temperature, and body movement during sleep (using actigraphy). Following the collection of relevant data, the NeuroON mask provides the individual user with personalised pulsed light therapy to improve their sleep quality. Using so-called artificial dawn, i.e., a continuous light therapy with increasing intensity, the device supports the individual in a gentle and gradual awakening, while reducing the discomfort typically experienced upon waking (so-called sleep inertia) (Komputer Świat 2016).

NeuroON has six key functions to improve the quality of life of the device user. First and foremost, it offers the Sleep Analytics function, which provides a highly accurate and advanced analysis of the user's sleep. This is the primary utility of this mask. Immediately after establishing a connection with the appropriate mobile application, NeuroON starts sending the so-called sleep reports with very precise data concerning, among others, the time of falling asleep, the length of sleep and its architecture, and calculating the Sleep Score, i.e., evaluating sleep based on data objectively measured by the device, as well as on the user's subjective experience

during sleep. The above information is collected and measured throughout the sleep period through three gold-coated dry electrodes, which remain in contact with the skin in the forehead area. According to source material, NeuroON is the first such highly advanced sleep sensor to be made available in the consumer market, which has contributed to the start-up's market success. The currently available consumer devices used to measure sleep are mainly based on the user's movements (so-called actigraphy), as well as measuring pulse during sleep. The NeuroON significantly extends these functionalities. It is worth emphasising, however, that the so-called gold standard for sleep measurement in modern medicine is polysomnography, with brainwave measurement being its inherent and permanent component (Komputer Świat 2016).

Another of the device's functions is Light Boost, i.e., light therapy. The device provides the appropriate dose of energy for the user to continue working, increases concentration and reduces sleepiness. The light source is located in the so-called smartpack and acts directly on the eyelids, thus allowing light therapy to be used in a very comfortable and discreet manner. A single treatment lasts approximately twenty minutes. Another solution is the NeuroON sunrise, a kind of "intelligent wake-up call" function. Its user no longer needs the traditional alarm clock, which very often wakes people during the deep sleep phase, resulting in a very unpleasant awakening (Komputer Świat 2016).

Among the functionalities of this device, the Jet Lag Blocker function is also noteworthy. This solution helps to counteract sleep disorders after changing time zones. All the user has to do is to set their travel destination in the mobile app and the mask adapts the therapy and makes a series of recommendations to optimise the sleep pattern during travel. Another feature, Personal Pause, is a programme for personalised, intelligent naps, monitored by NeuroON, which prevents the user from entering the deepest phase of sleep. Through its mobile application, the mask plans the optimal nap based on the individual's needs (Komputer Świat 2016).

The last of the important functionalities is the Biorhythm Adjuster. Its primary purpose is to adapt the sleep cycle to the user's ever-changing daily schedule. Thanks to the above option, the analysed mask helps its user to adapt their biological clock to a pre-planned wake-up time. In addition, this device facilitates getting used to an irregular lifestyle during shift work and also supports the process of falling asleep, which is disturbed, among other things, by the artificial blue light that is emitted by electronic devices (Komputer Świat 2016).

Recent literature converges on addressing the high uncertainty of R&D at the portfolio level, integrating selection, design, and portfolio-maintenance routines (Si, Kavadias, Loch 2022; Martinsuo, Vuorinen, Killen 2024; Bagno et al. 2023; Azenha, Fleury 2024). Effective approaches deploy robust optimization and efficiency – uncertainty maps to balance value with C-VaR and inter-project interdependencies (Wang

et al. 2024; Namazi et al. 2023; Li et al. 2022). Uncertainty reduction is accelerated by controlled experimentation and A/B testing, which deepen organizational learning and enable faster “scale-or-abandon” decisions (Koning, Hasan, Chatterji 2022). In early phases, uncertainty management should be integrated with requirements engineering and agile practices (Barrett et al. 2021; Heimes et al. 2023; Klaus-Rosińska, Pliński 2023; Hölttä-Otto et al. 2023). In circular ecosystems and partnership networks, portfolio choices must reflect ecosystem logic and organizational ambidexterity (de Vasconcelos Gomes et al. 2023; Spanjol et al. 2024).

From an institutional perspective, Poland remains a “moderate innovator,” implying the need to upgrade both the quality and financing of high-risk projects (European Commission 2024; WIPO 2024; OECD 2023). Domestic evidence shows rising entrepreneurship and VC activity, yet sensitivity to cyclical and policy uncertainty that shape exit paths (PARP 2024; GEM 2024; PFR Ventures 2025; Dealroom 2024; Cotei, Farhat, Khurana 2022; Pollman 2023). R&D support policies should minimize risks of policy failure and strengthen SME–FDI linkages to shorten learning and diffusion cycles (Bleda, Krupnik 2024; OECD 2025). For Polish start-ups, high-risk R&D becomes a genuine lever of advantage when firms combine portfolio discipline, rapid iterations and risk metrics, integration with requirements processes, and a supportive, predictable institutional environment (Kapoor, Klueter 2021; Li et al. 2025).

Summary and Conclusions

During the analysis, the research objective outlined in the introduction was achieved. The objective was to present the potential of high-risk research and development projects as an opportunity for Polish start-ups to succeed. This objective was accomplished applying the research method of a critical review of the subject, and a case study of Polish enterprises that can be classified as start-ups implementing high-risk research and development projects.

Based on the foregoing considerations, the following observations can be made:

- There is no uniform definition of a start-up company in the literature on the subject. The term can be applied in the context of organisations at their early stages of development, as well as to existing companies that are embarking on new ventures. However, despite the differences in the literature as to how start-ups are interpreted, it is possible to identify a set of certain common characteristics that are associated with this type of entity.
- At the very beginning of a start-up, uncertain or non-existent demand and extremely limited internal resources should be regarded as key characteristics of this type of organisation; while at an advanced stage of development, a start-up will be a venture that exploits a so-called disruption in the market, thereby achieving hyper-scalability and a high valuation of the company.

- As compared to the general characteristics of projects, R&D projects can be defined as a system of activities that are characterised by a triad including the scope of the project, the timing of the project (time), and the resources that are needed to implement (execute) this project (for example, human, material, capital, technological, and information resources).
- Research and development always carries an element of risk as it involves trying out new and untested ideas.
- During the continuous ramp-up of R&D projects, risk can be characterised as a one-way forward transfer effect, and this means that individual risks from the previous stage can have an impact on subsequent phases of research development.
- The project risk management process includes: risk identification, risk analysis, risk response, and risk control.

References

- Azenha F.C., Fleury A.L., 2024, *Unlocking breakthroughs in portfolio strategies for radical projects: a literature review*, "Production", No. 34, e20240060, doi: 10.1590/0103-6513.20240060.
- Bagno R.B., Freitas J.S., 2023, *Setting the three-stage R&D shared portfolio methodology: an innovative approach to industry–university collaboration*, "REG – Revista de Gestão", Vol. 30, No. 3, doi: 10.1108/REG-07-2021-0108.
- Blank S., Dorf B., 2012, *Podręcznik start up-u. Budowa wielkiej firmy krok po kroku*, Gliwice.
- Bleda M., Krupnik S., 2024, *Risks of policy failure in direct R&D support*, "Technological Forecasting and Social Change", 209, 123654. doi: 10.1016/j.techfore.2024.123654.
- Chong Y., Brown E., 2001, *Zarządzanie ryzykiem projektu*, Warszawa.
- Cotei C., Farhat J., Khurana, I., 2022, *The impact of policy uncertainty on the M&A exit of startup firms*, "Journal of Economics and Finance", Vol. 46, No. 1, doi: 10.1007/s12197-021-09553-9.
- Dealroom, 2024, *Central and Eastern European Startups – 2024*, Dealroom.co, 19 March 2024, <https://dealroom.co/reports/central-and-eastern-european-startups-2024> [access: 1.10.2025].
- Dobroszek K., 2023, *DevSkiller pozyskuje 5 mln zł finansowania. Nowe technologie HR podbiją rynek pracy?* „My Company Polska”, nr 8.
- European Commission, 2024, *European Innovation Scoreboard 2024*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/8a4a4a1f-3e68-11ef-ab8f-01aa75ed71a1> [access: 3.10.2025].
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM), 2024, *GEM Poland 2024 Report* (National report, 13th edition; English version), <https://www.gemconsortium.org/report/gem-poland-2024-report> [access: 4.10.2025].
- Gomes L.A. de V., Castillo-Ospina D.A., Figueiredo Facin A.L., dos Santos Ferreira C., Ometto A.R., 2023, *Circular ecosystem innovation portfolio management*, "Technovation", No. 124, 102745. doi.org/10.1016/j.technovation.2023.102745.
- Gu X., Cai Ch., Song G., Song J., 2009, "Research on R&D Project Risk Management Model", No. 35, doi.org/10.1007/978-3-642-02298-2_81.
- Heimes H.H., Kampker A., Kehrler M., Gerz J., Salerno M., Zancul E., 2023, *Bridging Uncertainty Management and Requirements Engineering in R&D projects: a case in the e-mobility sector*, "Procedia CIRP", No. 119, doi:10.1016/j.procir.2023.02.139.

Hölttä-Otto K., Björklund T.A., Klipper, M., Otto K., Krause D., Eckert C., Nespoli O., Albers A., 2023, *Facing extreme uncertainty – how the onset of the COVID-19 pandemic influenced product development*, "International Journal of Design Creativity and Innovation", Vol. 11, No. 2, doi:10.1080/21650349.2022.2157888.

Jones J., 2009, *Zarządzanie projektami. Sztuka przetrwania*, Warszawa.

Kałowski A., Wysocki J., 2017, *Start-up a uwarunkowania sukcesu, Wymiar teoretyczno-praktyczny*, Warszawa.

Kapoor R., Klueter T., 2021, *Unbundling and Managing Uncertainty Surrounding Emerging Technologies*, "Strategy Science", Vol. 6, No. 4, doi:10.1287/stsc.2020.0118.

Karasakal E., Aker P., 2017, *Multicriteria Sorting Approach Based on Data Envelopment Analysis for R&D project selection problem*, "Omega-Elsevier", No. 73, doi: 10.1016/j.omega.2016.12.006.

Klaus-Rosińska A., Pliński W., 2023, *Management of R&D projects in the early phases of the project life cycle – empirical research*, "Procedia Computer Science", No. 219, doi.org/10.1016/j.procs.2023.01.500.

Koning R., Hasan S., Chatterji A., 2022, *Experimentation and Start-up Performance: Evidence from A/B Testing*, "Management Science", Vol. 68, No. 9, doi.org/10.1287/mnsc.2021.4209.

Komputer Świat, 2016, *Neuroon – polska maska do „inteligentnego” spania już dostępna*, „Komputer Świat”, nr 1.

Li D., Fu X., Narula R., von Zedtwitz M., Wagner B., 2025, *R&D Management under disruption and uncertainty*, "R&D Management", Vol. 55, No. 4, doi: 10.1111/radm.12747.

Li H., Chen R., Zhang X., 2022, *Uncertain Public R&D Project Portfolio Selection Considering Sectoral Balancing and Project Failure*, "Sustainability", Vol. 14, No. 23, 15774. doi.org/10.3390/su142315774.

Łopusiewicz A., 2013. *Start-up Od Pomysłu Do Sukcesu*, Warszawa.

Martinsuo M., Vuorinen L., Killen C.P., 2024, *Project portfolio formation as an organizational routine: Patterns of actions in implementing innovation strategy*, "International Journal of Project Management", Vol. 42, No. 4, doi.org/10.1016/j.ijproman.2024.102592.

Namazi M., Tavana M., Mohammadi E., Bonyadi Naeini A., 2023, *A new strategic approach for R&D project portfolio selection using efficiency–uncertainty maps*, "Benchmarking: An International Journal", Vol. 30, No. 10, doi.org/10.1108/BIJ-02-2022-0129.

OECD, 2023, *OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2023*, OECD Publishing, https://www.oecd.org/en/publications/oecd-science-technology-and-innovation-outlook-2023_0b55736e-en.html [access: 4.10.2025].

OECD, 2025, *Strengthening FDI and SME Linkages in Poland*, Paris, OECD Publishing, https://www.oecd.org/en/publications/strengthening-fdi-and-sme-linkages-in-poland_cb08eb93-en.html [access: 6.10.2025].

PFR Ventures and Inovo Venture Partners, 2025, *Polish VC Market Outlook 2024*, Warsaw, PFR Ventures, <https://pfrventures.pl/en/arttykul/polish-vc-market-outlook-2024> [access: 4.10.2025].

PMBOK, 2009, *PMBOK Guide* (Fourth Edition), Project Management Institute.

Pollman E., 2023, *Startup Failure*. "Duke Law Journal", Vol. 73, No. 2, <https://scholarship.law.duke.edu/dlj/vol73/iss2/2/> [access: 5.10.2025].

Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP), 2024, *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce 2024*, Warszawa, <https://www.parp.gov.pl/component/publications/publication/raport-o-stanie-sektora-malych-i-srednich-przedsiębiorstw-w-polsce-2024> [access: 1.10.2025].

Si H., Kavadias S., Loch C., 2022, *Managing innovation portfolios: From project selection to portfolio design*, "Production and Operations Management", Vol. 31, No. 12, doi.org/10.1111/poms.13860.

Skała A., 2017, *Spiralna definicja startupu*, „Przegląd Organizacji”, nr 9.

Sobachynskiy R., 2023, *Polish startup DevSkiller raises €1.2M from Movens Capital and angels*, AIN, 31 August 2023, <https://en.ain.ua/2023/08/31/polish-devskiller-raises-1-2m-movens-capital/> [access: 7.03.2024].

Spanjol J., Noble C.H., Baer M., Bogers M.L.A.M., Bohlmann J., Bouncken R.B., Bstieler L., De Luca L.M., Garcia R., Gemser G., Grewal D., Hoegl M., Kuester S., Kumar M., Lee R., Mahr D., Nakata C., Ordanini A., Rindfleisch A., Seidel V.P., Sorescu A., Verganti R., Wetzels M., 2024, *Fueling innovation management research: Future directions and five forward-looking paths*, "Journal of Product Innovation Management", Vol. 41, No. 5, doi.org/10.1111/jpim.12754.

Tech.eu (2020), *DevSkiller raises €1 M bridge funding*.

Wang Z., Bai S., Zhang X., 2024, *A robust optimization model for R&D project portfolio risk response decision-making considering risk interaction and regret perception*. "Journal of Industrial & Management Optimization", Vol. 20, No. 12, doi.org/10.3934/jimo.2024073.

World Intellectual Property Organization (WIPO), 2024, *Global Innovation Index 2024: Unlocking the Promise of Social Entrepreneurship*, Geneva: WIPO. <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=4756> [access: 6.10.2025].

Wysocki R.K., McGary R., 2017, *Efektywne zarządzanie projektem*, Gliwice.

Yoo H.S., Jung Y.L., Jun S.-P., 2023, *Prediction of SMEs' R&D performances by machine learning for project selection*, "Scientific Reports", No. 13, doi.org/10.1038/s41598-023-34684-w.

Yu P., 2021, *R&D project risk management research*. "E3S Web of Conferences", Vol. 251, No. 3, doi:10.1051/e3sconf/202125101100.

Biogram

Łukasz Budynek – magister Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, doktorant nauk ekonomicznych w dyscyplinie o zarządzaniu i jakości na Wydziale Organizacji i Zarządzania Politechniki Śląskiej. Przedsiębiorca, właściciel firmy consultingowej. Jako menedżer międzynarodowej korporacji zrealizował projekty end-to-end w sektorze FinTech, w tym o wielomilionowych budżetach, na rynkach EMEA oraz w Kanadzie, zarządzając międzynarodowymi zespołami oraz interesariuszami w strukturze matrix. Dodatkowo zrealizował projekty R&D w sektorze MedTech przy funduszu inwestycyjnym typu venture capital o wielomilionowym budżecie. Autor artykułów naukowych na temat zarządzania i jakości. Zainteresowania badawcze: nauki o zarządzaniu i jakości, prawo korporacyjne, prawo podatkowe.

Łukasz Budynek holds an MSc from the Faculty of Management, University of Warsaw and is a PhD candidate in Economics (Discipline of Management and Quality) at the Faculty of Organization and Management, Silesian University of Technology. An entrepreneur and owner of a consulting firm. As a manager for an international corporation, he delivered end-to-end FinTech projects including multi-million budgets across EMEA and Canada, leading international teams and stakeholders in a matrix structure. Furthermore, he delivered R&D projects in the MedTech sector for a Venture Capital Investment Fund with multi-million budget. He has published articles in peer-reviewed journals in the Management & Quality discipline. Research interests: management and quality sciences, corporate law, and tax law.